



KERTESI GÁBOR 70 ÉVES

ÍRÁSOK NEKI ÉS RÓLA



Kertesi Gábor 70 éves



KERTESI GÁBOR
70 ÉVES
– ÍRÁSOK NEKI ÉS RÓLA –

A kötetet összeállította és az Előszót írta: Köllő János
Olvasószerkesztő: Patkós Anna és Sebes Katalin
Borítóterv: Kempfner Zsófia
Kötetterv és nyomdai előkészítés: Kravjánszki Róbert

TARTALOM

KÖLLŐ JÁNOS: Előszó	7
<i>Romák az iskolában, a munkaerőpiacon, a hivatalban és a tárgyalóteremben</i> ..	15
KÉZDI GÁBOR: A magyarországi roma fiatalok leérettségizésének esélyeiről	17
KÖLLŐ JÁNOS – SEBŐK ANNA: Nem vak! Bátor!	31
BERNÁTH GÁBOR: A „megalázottak és megszorítottak” 25 év után	43
NEMÉNYI MÁRIA: Identitás vagy stigma?	57
UJLAKY ANDRÁS	67
DARÓCZI GÁBOR	69
<i>Oktatás, egészségügy, demográfia</i>	71
VARGA JÚLIA: Húsz év múlva	73
HERMANN ZOLTÁN – HORN DÁNIEL: A 2013. évi szakképzési reform hatása a tanulók kompetenciáira és lemorzsolódására	81
ADAMECZ-VÖLGYI ANNA – SZABÓ-MORVAI ÁGNES: Fertilitás Magyarországon 1990-től napjainkig	93
BÍRÓ ANIKÓ – ELEK PÉTER: Az alapellátás elérhetőségének hatása az antibiotikum-fogyasztásra	99
HAJDU TAMÁS – HAJDU GÁBOR: Dohányzási tilalom és születés kori egészség Magyarországon	103
SIMONOVITS ANDRÁS: Nyugdíjvédeéseim	111
<i>Rendszerváltás – egyenlőtlenségek</i>	119
SZALAI JÚLIA: Romboló bizonytalanságok	121
HEGEDŰS JÓZSEF: Lakásrendszer és társadalmi egyenlőtlenségek	131
<i>Az adatok hasznáról és használatuk nehézségeiről</i>	145
NÉMETH ZSOLT: Töredékek az adatforradalomról	147
TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Máról a holnapra? Az extrapolációk reménytelenségéről	159

<i>Kertesi Gábor a tanár, a kolléga és barát</i>	167
ÉDES BALÁZS: Makarenkótól Mindszentkálláig	169
CHIKÁN ATTILA	175
ÁBRAHÁM ÁRPÁD	177
FAZEKAS KÁROLY: Mire való a Tanítás?	179
SIMONOVITS ANDRÁS	183
LAKI MIHÁLY	185
MOLNÁR GYÖRGY	186
LENGYEL GYÖRGY	187
NÉMETH ZSOLT	189
SZABÓ BENCE	189
BAICS GERGELY	189
<i>Kertesi Gábor művei</i>	191
Válogatott bibliográfia	193

ELŐSZÓ

ÚGY VOLT, HOGY KÉSZÜL GÁBORRAL EGY FILMFELVÉTEL, vagy ha az nem, akkor egy életútinterjú (mindkettő megfelelő fedősztorival leplezve), és majd ezek valamelyike szerepel a kötet élén. Csakhogy a felvételt Gábor nem vállalta a járvány miatt, az interjú reménybeli készítője pedig megbetegedett, és egy időre kórházba is került. Így Gábornak és az olvasóknak ezzel a rövid bevezetővel kell beérniük, amelyből számos izgalmas kérdésre nem kapunk majd választ. A figyelmet fényképekkel próbáljuk fenntartani.

Nem tudjuk meg, először is, milyen volt az élet Zuglóban, az Erzsébet királyné úton, a villamosremíz szomszédságában, ahol Gábor és a nővére nevelkedtek. Milyen volt a Május 1. (ma ismét Hermina) úti iskola, és hogyan oktatta pólós tanítványait (Faragót, Horkait, Kertesit) a legendás Fecsó bácsi, Kemény Dénes apja, a Szőnyi úti BVSC-uszodában. Milyen pozitív vagy negatív sokkot jelentett átkerülni a Radnóti Gimnáziumba, az ország akkor és azóta is legjobb iskoláinak egyikébe. Hol szedte fel imponáló műveltségének alapjait? Otthon? Az iskolában? Másutt?



A BVSC SERDÜLŐ CSAPATA. GÁBOR KÖNNYEN FELISMERHETŐ

Azt tudjuk, hogy amikor a katonaságnál tett kitérő után bekerült a Közgázra (1971–1975), a szociológiához vonzódott, látogatta Szelényi Iván és Bertalan László szemináriumait, de részt vett a közgazdász Jánossy Ferenc és a történész Szabó Miklós lakásszemináriumain is, amelyek a titkosszolgálat érdeklődését is kivívták (*Szentirmai*, 2018, 33. o.). A film és az interjú készítői majd bizonyára megkérdezik, hogyan gondol vissza ezekre a kurzusokra, meg azokra, amelyek az egyetemi tananyag akkori fősodrát jelentették. Hogy mit (nem) tanult meg abból, amire egy közgazdásznak vagy szociológusnak szüksége lehet?

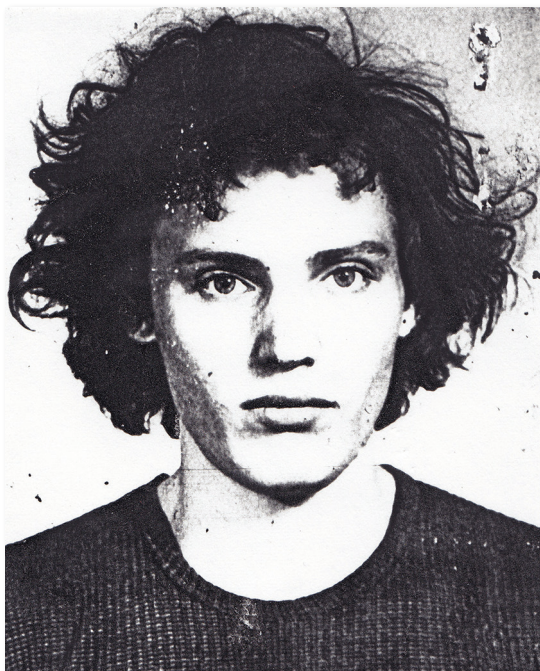
Végzés után, 1975–1981-ben Gábor a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóban dolgozott szerkesztőként. Hogy miért és hogyan került oda, hol másutt próbálkozott, nem tudom, de azt igen, hogy akkoriban valamiféle „pályairányítási” rendszer volt érvényben, erősen korlátozva a végzősök választási szabadságát. Szóba sem kerülhetett, hogy az ember egy darabig asszisztenskedjen, ilyen-olyan további tanulmányokat folytasson, és csak az úgynevezett „jogrenddel” nyíltan szembefordulva próbálhatott alkalmi munkákból élni. Nem volt példa nélküli, hogy később kutatói karriert befutó emberek könyvkiadóban kezdtek, Varga Júlia és Pártos Gyula például a Kossuthban. Az sem, hogy ha már ott voltak, a szerkesztői szakmát is alaposan megtanulták. Gábor nem felejtette el: ma is akkurátus, minden részletre figyelő szerkesztő, aki órákig képes pepecselni egy táblázattal vagy ábrával, és jaj annak, aki trehányul megformázott kéziratot tesz elé. Erről tudnék mesélni – bár csak a régmúltról, mert hamar eltanultam tőle, hogyan segíti a tiszta gondolkodást a formai igényesség.



A SZERENCSE FORGANDÓ – DE NEM AKKOR, HA K. G. KEVERI A KÁRTYÁT

1982-ben Gábor bekerült az MTA Szociológiai Intézetébe: a kuplerájából (mert a KJK épülete hajdan az volt) a Szoclerájba, ahogy a szakmában nevezték. Itt érdemes lenne tenni egy kört: faggatni, hogy milyen volt akkor és később a viszonya a szociológiához. Hiszen máig olyan problémákon dolgozik, amilyenekkel többnyire szociológusok szoktak – csak ő ezt más eszköztárral és fegyverzettséggel te-

szi, mint számosan a hazai szociológusok közül. Annyi kérdés nélkül is tudható, hogy nem tartozik azok közé, akik a szociológiát afféle „rossz közgazdaságtannak” tekintik. Tanult Bertalantól és Szélenyitől, évekig dolgozott Kemény Istvánnal és Havas Gáborral, és ma is nagy lelkesedéssel küldözget nekem (én pedig neki) remekbe szabott szociológiai írásokat. De mégis, konfliktusos viszony ez, amiről érdemes lesz részletesebben hallani.



A JIM MORRISON-HASONMÁSVERSENY JÁRÁSI ELŐDÖNTŐJÉBEN?

Működött az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében egy munkaerőpiaci kutatásokkal foglalkozó műhely (Révész Gábor, Fazekas Károly, Koltay Jenő, Köllő János), szoros együttműködésben a Közgáz Munkatudományi Tanszékével (ott dolgozott akkor például Galasi Péter, Gábor R. István és Nagy Gyula), ahol korszerűnek mondható munkagazdaságtani kutatások folytak. Nem azért, mintha mi különösen okosak lettünk volna, hanem mert a munkaerőpiacnak legalábbis a kínálati oldalát ugyanazok az erők mozgatták, mint Nyugaton. Itt jobban hasznosult a „mainstream” eszköztár, mint a vállalati magatartással vagy a piaci szerkezetekkel foglalkozó kutatásokban. Ide került be Kertesi Gábor 1985-ben, és vált rövid idő alatt a csoport meghatározó tagjává. A „kemény közgazdaságtannal” való érintkezés azonban nemcsak örömet és hasznot hozott, hanem kint is, annak egyre világosabb felismerését, hogy tudatlanok vagyunk, amatőr társadalombúvárok:

szakmai hiányosságaink nagyon nehezen, vagy sehogy sem pótolhatók szisztematikus egyetemi tanulmányok nélkül.

1989-ben Gábor levelet írt George Stiglernek (Nobel-díj, 1982), hogy szeretne a University of Chicagón MA-, majd PhD-fokozatot szerezni. A próbálkozása sikeres volt, két éven keresztül a legnagyobbaktól tanulhatott (Stigler mellett Gary Beckertől, Kevin Murphytól, Sherwin Rosentól és másoktól). Az MA-fokozatot meg is szerezte, de utána hazajött, amiben magánéleti megfontolások mellett szerepet játszott a rendszerváltás utáni érdekes világ hívása. Három dolgot emelnék ki.



CHICAGO. K. GÁBOR ÉS K. BALÁZS TÁJÉKOZÓDNAK

1993-ban került sor Kemény István második országos reprezentatív cigányvizsgálatára. A kutatás vezetői Kemény, Havas és Kertesi voltak, és érdemben Kézdi Gábor is részt vett benne. Ennek a munkának számos eredménye közül is kiemelkedik, véleményem szerint, Kertesi és Kézdi (1998) könyve, amelyet én katarzishoz vezető statisztikai hősköteményként olvastam: arról szól, hogyan lehet reprezentatív mintát venni egy ismeretlen nagyságú és összetételű sokaságból, és annak alapján becslést adni a valódi méretére és összetételére. Igazi mestermunka.

Nagy újdonságot jelentett a kilencvenes években, hogy ekkortól lehetett nagy, gazdag adatbázisokkal dolgozni. Felépítésükön Gábor olyan, később kiváló kutatóvá vagy elismert gyakorlati szakemberré érett fiatalokkal dolgozott együtt, mint – nagyjából történeti sorrendben – Eső Péter, Hamecz István, Ábrahám Árpád,

Kézdi Gábor, Horváth Réka, Macskási Zsolt, Horváth Hedvig, Édes Balázs, Hidi János, Csillag Márton, Daróczy Andor, Csengődi Sándor, Dobos Gergő, Reizer Balázs és Gyöngyösi Győző. (Elnézést azoktól, akiket kifelejtettem.) Nagy örömmöm, hogy ennek a parádés és jókedvű társaságnak én is tagja lehettem.



AZ EMLÍTETT MESTEREK: A KÉT GÁBOR MINDSZENTKÁLLÁN

Amikor Gábor hazatért Chicagóból, sietett megosztani tudását: nyolc éven át tanított munkagazdaságtant a Rajk Szakkollégiumban, aminek az első Állandó Tanárává választották. Vajon miért nem lett annak idején Rajkos? Ez is egy a felteendő jó kérdések közül.

2000-ben Chikán Attila akkori rektor hívására a Mikroökonómia Tanszék vezetője lett, egy korszerű tananyag kidolgozója, azon az egyetemen (akkor éppen Budapestinek hívták), amelyet Csontos László, a korán elhunyt kiváló szociológus egy politikai főiskola és egy közgazdasági szakközép keverékének nevezett. Négy évet élt meg a reform, hogy aztán Pete Péterestül, Kézdi Gáborostul, Kertesi Gáborostul és Chikán Attilástul beszántsák, a helyét sóval hintsék be. Az ottani sikerekről és kudarcokról mindenképpen érdemes lenne faggatni őt.

Gábor tehát 2004-ben visszatért a KTI-be, és azóta is ott dolgozik, előbb munkaerőpiaci és romatémákkal, majd oktatási kérdésekkel, végül egészségügyi kutatásokkal foglalkozott és foglalkozik. Ezeket a témákat azonban egyvalami összeköti: mindegyikben az alul lévőkről, a „megalázottakról és megszorítottakról”

van szó, higgadtan és szakszerűen, uralva az érzelmeket, amelyek persze ott munkálnak a témaválasztásban, de csak abban. Ennek a munkának az eredményei áttekinthetők a Bibliográfiában, itt csak a munka és a magánélet néhány aspektusát emelem ki.

Adatok. Gábor a borúsabb és önbizalomhiányosabb napjaiban hajlamos magát nem közgazdásznak, nem is szociológusnak, hanem statisztikusnak nevezni. Ebből annyi igaz, hogy javarészt empirikus kutatást művel, és vonzódik az igényes statisztikusi munkához, aminek lehetőségei nem eleve adóttak. A KRTK Adatbankja – amely ma már Magyarország legnagyobb, kutatásra alkalmas állapotba hozott társadalomtudományi adatgyűjteményét gondolja – Kertesi és jómagam, valamint a már említett fiatalok amatőr adatasszisztensi munkájából nőtt ki. Gábor vetette fel, és hozta tető alá azt a kutatószobát, ahol a KSH lényegében teljes adatvagyonra elemezhető, ellenőrzött körülmények között, és ahol a nyitás óta közel tízezer időpontfoglalás történt.



KAMERAKÉP A KUTATÓSZOBÁRÓL: GÁBOR ÉS MUNKATÁRSAI

Eltecon. A Közgázon elszenvedett kudarcra átmeneti gyógyírt jelentett az Eltecon megalapítása. Kovács János Mátyással, valamint egyetemi belső segítőként Tausz Katalinnal hosszan érlelgettük egy zöldmezős beruházásként létrehozandó alapképzés tervét, amelyet nem terhelnek egy nagy szervezet és az ott kivívott fedumok nyavalyái. A kávéházi fantáziálásból – csodák csodája – valóság lett, amiért persze elsősorban Pete Pétert és az általa verbuvált oktatókat illeti a dicsőség – mely dicsőség nem tartott örökké. Tizennégy évnyi áldozatos és minden statisztika szerint kiemelkedően sikeres munka után az Eltecon kénytelen volt feladni a harcot, ami a CEU elüldözésével együtt súlyosan érinti a KTI-t is, hiszen ezeket a helyeket – leggyakrabban mind a kettőt – megjárva kerültek hozzánk legkiválóbb gyakornokaink, asszisztenseink és fiatal kutatóink.

Szakpolitika. Gábor alapvetően szabályos „akadémiai” kutató, de időről időre szükségét érzi, hogy megnyilvánuljon – komoly formában – szakpolitikai kérdé-

sekben. Két kiemelkedő kezdeményezés fűződik a nevéhez: az Oktatási és Gyermekesély Kerekasztal (2004–2006) létrehozása és a javaslatait összefoglaló *Zöld Könyv a közoktatás megújításáért* (Fazekas és szerzőtársai, 2008), valamint *Az érettségi védelmében* című manifesztum (Hajdu és szerzőtársai, 2015), mindkettő szerepel a kötet végén található bibliográfiában. Szakértőként vett részt a nyíregyházi Huszár-telepi iskola ellen diszkriminatív szegregálás miatt indított perben, az erről készült rövid videót szintén lásd a Bibliográfiában. Teljes, 34 oldalas szövege elérhető az interneten, és kötetünk egyik írása is megemlékezik róla.¹



BÍRÓSÁGI TANÚKÉNT NYÍREGYHÁZÁN,
A HUSZÁR-TELEPI ISKOLA ÜGYÉBEN INDÍTOTT PER TÁRGYALÁSÁN

Filmek, versek. Kertesi Gábor ódivatú *literary man*, elsősorban értelmiséginek tartja magát, aki *történetesen* közigazdász. Rengeteg verset tud, félig-meddig kívülről, de legalábbis a kulcsmondatok ott vannak a fejében. Hatalmas filmgyűjtemény birtokosa, melynek felépítésében jelentős szerepet játszott kötetünk szerzője, Édes Balázs. A méltán híres *Labour* kurzusa mellett filmklubot is tartott a Rajkban.



LÉNÁVAL



DANI KUTYÁVAL

¹ Kertesi Gábor [tanúvallomása](#).

Család. Feleségével, Szilvási Lénával egy örökbe fogadott cigány kisfiút neveltek, Kertesi Balázst, aki szakácsként dolgozik, hol irthon, hol külföldön. A 2010-es években Márkot, egy másik, ugyancsak roma fiút neveltek és támogattak a mind-szentkállai szegény családi környezetből indulva a Lovassy Gimnáziumon át a Bard College-ig. Megemlítendő, hogy a családhoz tartozott Dani kutya és Sára macska, és a környezetén jelenleg is uralkodó Pulcinella (vulgo Pulcsi) macska.

* * *

A kötetben rövid, a technikai részleteket mellőző, de a kutatások felépítéséről és eredményeiről érdemben szóló tanulmányok, valamint rövid emlékezések, méltatások, üdvözlések találhatók. Szó esik mindenről, amiről itt is: romakutatásokról, oktatásról, munkaerőpiacról, egészségügyről, az adatok hasznáról. A könyv végére válogatott bibliográfia került. A könyv egy nyomtatott példányban készült, elektronikus változata szabadon hozzáférhető. Az elmaradt filmfelvétel az alkotók és a főszereplő (remélhetőleg) szíves engedélyével be fog kerülni a kötetbe.

* * *

Ötvenedik születésnapján egy közös barátunk szép kaktusszal ajándékozta meg Gábort, nem minden célzatosság nélkül. Tud szúrós, szakmai kérdésekben akár nyomulós is lenni. Kétségkívül van benne valami a játszótéri Gáborkából, aki a homokozóba érve rövid vizsgálódás után határozottan közli: a homokvár így egy kalap...t sem ér. A fundamentumoktól kell újjáépíteni! Vizesárok és alagút nélkül? Így belekezdeni sem érdemes! Ezt nem mindenki viseli jól a homokozóban. Három dolgot azonban meg kell hagyni. A homokvár tényleg sokkal szebb lesz, mint volt, Gábor előbb-utóbb megköveti az esetleg megbántódott játszótársakat, és a homokozóból kilépve átalakul azzá, ami volt és lesz: vidámságra hajlamos, életélvező emberré és figyelmes, igaz barátta.

Köllő János

Hivatkozások

FAZEKAS KÁROLY–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (szerk.) (2008): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Ecostat, Budapest.

HAJDU TAMÁS–HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2015): *Az érettségi védelmében*. BWP, 1. sz.

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (1998): *A cigány népesség Magyarországon: Dokumentáció és adattár*. Budapest, Socio-typo Kiadó, Budapest.

SENTIRMAY LÁSZLÓ (2018): *Polvax – Egy politikai klub a Kádár- és az Orbán-korban*. IRMA Szamizdat Kiadó, Budapest.

ROMÁK AZ ISKOLÁBAN,
A MUNKAERŐPIACON,
A HIVATALBAN
ÉS A TÁRGYALÓTEREMBEN

Kereseti egyelőrtlenül

- 1 előadás : 4 éves és levelet - munkái elemezés (1-26. oldal) ← (Kata-Murphy QFE 9/2)
- 2 előadás : 4 utas, de jóval később a fészékhez való átköltés (27-34. oldal) → Murphy-Welch a költés (10) Wilson & Hart Wagon (1991)

Függelék a III. részhez : Földrajz-művészet és vész. természettudomány (Köszvényás)

Amire is kell majd gondolni



UM

- (1) A művészi munkáinak újabb (újabb részei!) - részben ismeretlen műveit levelet - munkái kötetekbe szerkesztve (egy előadás)
- (2) Kognitív elmélet a besz.-i egyelőrtlen részben ábrakészítés : HC - test vs SLT - te. (egy előadás) ← példák : az egyelőrtlen műveit tanulmányozni lehet a USA-ban.
- (3) Részlet a Wagon a műveit költés és a költés (?) : a költés és a művészet közötti viszonyt vizsgálja a költés és a művészet (efficiency of work) → US model of work (HC - test; i) (egy előadás)
↓
(Murphy - Toppel ↔ US a művészet és a munka)

KÉZDI GÁBOR

A MAGYARORSZÁGI ROMA FIATALOK LEÉRETTSÉGIZÉSÉNEK ESÉLYEIRŐL

FRISS EREDMÉNYEK EGY RÉGEBBI ADATFELVÉTELBŐL

Személyes bevezető

Gábort 1993 januárjában ismertem meg. (Sok a Gábor nevű ismerősünk, barátunk és kollegánk, ezért mi általában vezetékneveket is használunk. Sőt, gyakran csak vezetékneveket használunk. Tesszük ezt függetlenül attól, hogy mennyire közeli a kapcsolatunk. Így például egymásról többnyire Kertesiként meg Kézdiként beszélünk, nem ritkán egymás között is. Értem azonban, hogy ez másoknak furá lehet, ezért itt a konvencionálisabb gáborozás mellett döntöttem. Nekem ez furá kicsit, de próbálok tartani magam hozzá.)

A Rajk téli táborában találkoztunk. Állásinterjú volt, jelölt voltam egy kutatási asszisztensi pozícióra. Nagyon bíztam benne, hogy megkapom. Sikerült, annak ellenére, hogy Gábor egyáltalán nem ismert engem. A Rajkban 1992 őszén kezdett kurzust tartani, de azt csak *hardcore* közgazdaságtudományi hallgatók vették fel, én pedig nagyon nem tartoztam abba a klubba. Hogy hogyan kerültem mégis képbe, az egy hosszabb történet, aminek részleteit máig nem ismerem. Csak annyit tudok, hogy Ábrahám Árpinak sok köze volt hozzá, aki ezzel egy életre lekötelezett.

Az első igazi asszisztensi munkám a Havas–Kemény–Kertesi-féle 1993-as magyarországi romafelmérés mintavétele volt. Hatalmas élményt jelentett. Nehéz lenne felsorolnom itt, hogy mennyi mindent tanultam ebből a munkából. Pedig ez még csak a kezdete volt mindannak, amit később tanulhattam. De a szakmai gyarapodásnál talán még fontosabb volt, hogy a rengeteg együtt töltött idő alatt sokat láthattam abból, ahogyan Gábor dolgozott, gondolkozott, élt. Mint sok fiatal, én is rengeteget gyöttrődtem azon, hogy mit is kéne csinálnom az életben. A tudományos pálya nagyon vonzott, de kockázatosnak tűnt. Az is volt, különösen a 90-es évek elején Magyarországon. (Én Magyarországon akartam élni.) Így viszont közelről láthattam valakit a szakma csúcsáról, és amit láttam, az nagyon tetszett. Életem egyik legnagyobb szerencséje az, hogy ez a lehetőség 21 évesen megadatott nekem.

Azóta is együtt dolgozunk. A PhD-s éveim és az azt követő rövid közgáz egyetemi intermezzo kivételével nem volt olyan év 1993 óta, hogy ne dolgoztunk volna valamin közösen. Számszerűsíthető eredményei között van kilenc publikáció nem-

zetközi referált folyóiratban, öt magyar folyóiratcikk, egy könyv és számos tanulmány szerkesztett kötetekben vagy egyedülálló publikációként.

De Gábor ott volt a többi témaválasztásom mögött is. A közgázos diplomamunkám a ritka populációkat célzó felmérések mintavételi torzításainak hatásáról és ennek lehetséges korrigálásáról szólt – közvetlen következményeként az 1993-as romafelmérésben végzett mintavételi munkánknak. A kelet-európai roma kisebbség helyzetének megértésével, illetve a helyzetük javításának lehetőségével foglalkozó összes munkám közvetlenül következett a Gáborral közös projektjeinkből, és ezeket Gábor a háttérből gyakran tevőlegesen is segítette.

Valószínűleg a Békés Gáborral most megjelenő *Data Analysis* című könyvünket sem írtuk volna meg, ha Gábor annak idején nem beszél rá, hogy 2002-ben fogadjam el Chikán Arttila felkérését a közgáz bevezető ökonometriaoktatásának a megszervezésére, és nem fogad fel 2002 őszén, hogy emellett haladóbb alkalmazott ökonometriát tanítsak egy kollegákból *ad hoc* módon összeállt társaságnak. Ezek a tanítási élmények vezettek a rajkos kurzusokhoz, és ahhoz, hogy később a CEU-n is és azóta is azt keressem, hogy hogyan lehet a legjobban adatelemzést tanítani sokféle érdeklődésű és háttérű diáknak. Mindebben megtaláltam azt, amiben igazán jó vagyok, és megkaptam azt a lendületet, ami aztán a Békés–Kézdi-könyvhöz vezetett.

A Gábort ünneplő kötetben néhány friss eredményt mutatok be egy olyan témában, amely talán a legfontosabb volt a munkásságában, olyan adatok alapján, amelyek nélküle nem léteznének. A Tárki Éleptálya-felmérése alapján ahhoz a kérdéshez térek vissza, hogy miért szerez érettségit annyival kevesebb roma fiatal, mint nem roma társaik. Az elemzés új része az etnikai különbségeket mutatja be abban, hogy 17 éves kori várakozásaik szerint milyen eséllyel szereznek érettségit a fiatalok, és ez hogyan viszonyul a megvalósult arányokhoz.

Motiváció

Az érettséginek nagy jelentősége van a mai Magyarországon. Ezt Gábor kutatásai is megmutatják, lásd például a nagy port felvert *Az érettségi védelmében* című tanulmányt, amelynek egyik legfontosabb szerzője volt (*Hajdu és szerzőtársai*, 2015). A roma fiatalok azonban sokkal kisebb eséllyel szereznek érettségit, mint nem roma társaik.

Jobban nem is tudnám ezt megfogalmazni, mint amit Gáborral közös 2008-as *Társadalmi Ríport*-cikkünkben írtunk. Idézem: „A rendszerváltás utáni magyar társadalom egyik nagy jelentőségű eredménye az érettségit adó középiskolai végzettség tömeges elterjesztése, és ezzel az egyetem felé vezető út széles körű demokratizálása volt. Ebbe a folyamatba a kilencvenes években a roma fiatalok tömegei

nem tudtak bekapcsolódni. Ha a helyzet nem változik, akkor a roma kisebbség munkaerő-piaci problémái a jövőben sem enyhülnek. Középiskolai vagy szakiskolai végzettség nélkül a mai Magyarországon gyakorlatilag lehetetlen stabil munkát találni. Valódi munkaerő-piaci értéke csak az érettséginek és az arra épülő felsőfokú végzettségnek van.” (*Kertesi–Kézdi*, 2008, 346. o.) Ezek valójában mind Gábor mondatai. A cikket az Életpálya-felmérés első hullámának adatai alapján írtuk, azt elemezve, hogy mennyivel kisebb arányban tanulnak tovább a roma fiatalok érettségit adó középiskolában, és ennek mi lehet az oka. Ahogy gyűltek az adatok, és a vizsgált fiatalok 17, majd 21 évesek lettek, még két cikket írtunk ugyanebben a témában (*Kertesi–Kézdi*, 2008, 2010, *Hajdu és szerzőtársai*, 2014). (A harmadik cikkbe Hajdu Tamás is betársult, aki állandó partnere lett Gábornak velem közös és tőlem független kutatásaiban is. Hajdu Tamás leigazolása ismét Gábor briliáns húzása volt, aminek én magam is sokat köszönhettem, de ez is egy másik történet.)

Az Életpálya-felmérés

Az Életpálya-felmérés 2006 őszén indult a 2006 májusában nyolcadikosként a kompetenciamérésben részt vevő diákok 10 ezer fős mintáján. Adminisztratív adatokra épülő longitudinális (követéses) kérdőíves felmérés volt, évenkénti interjúkkal. Hat hullámot élt meg. A felmérést a Tárki végezte.

Az Életpálya-felmérés a magyar társadalomkutatás egyik legígéretesebb adatfelvétele volt. Egyszersmind Gábor gyermeke is. A felmérés alapötlete és megtervezése mind Gábortól származott, az anyagi és szerződéses feltételeket ő hozta össze, és a Tárkit is ő győzte meg, hogy jelentkezzen a felmérés lebonyolítására. A Tárki tapasztalata felülmúlhatatlan volt, hozta a legmagasabb nemzetközi színvonalat (például azt, hogy 5 százalék körül mozgott az átlagos évenkénti lemorzsolódás), ezért az első évtől kezdve folyamatosan vele dolgoztunk. Aki ismeri a longitudinális felmérések világát, az érti, hogy mekkora dobás volt ez a felmérés. Méretében és minőségében is összehasonlítható a legjobb nemzetközi példákkal, beleértve a mintául szolgáló National Longitudinal Survey of Youth (NLSY) felméréseket az Egyesült Államokban. A mintát mi ketten vettük, a kérdőíveket mi ketten készítettük, végig bevonva a Tárkit. Az adatok az első pillanattól kezdve nyilvánosak voltak, most is elérheti bárki, aki regisztrál a Tárki honlapján.

A felmérés talán legfontosabb jellemzője a teljes kutatói kontroll és a kormányzati adatgyűjtő szervezetektől való teljes függetlenség volt. Ez ritka dolog a magyar, sőt az európai társadalomkutatásban is. Pontosabban sok kicsi, célzott felmérés történik ilyen módon, de nem nagyon van példa kutatók irányította nagymintás, longitudinális felmérésekre, amelyek sok kutatási célt kívánnak kiszolgálni. Pedig jól látható, hogy a kutatók kontrollálta felmérések jóval nagyobb teret engednek az

innovációnak. [Az Egyesült Államokban az ilyen felmérések sokkal gyakoribbak, a legismertebb példák a Health and Retirement Survey (HRS) és a Panel Study of Income Dynamics (PSID), valamint a Survey of Consumer felmérések Michiganban, de részben ilyenek az NLS-felmérések is. A Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE) egy ritka európai példa, ami szerencsésebb években Magyarországon is fut. Egyedülálló független hazai kezdeményezés volt a Magyar Háztartáspanel, a Tárki saját longitudinális felmérése az 1990-es években.]

Az Életpálya-felmérés utolsó adatfelvétele 2012-ben zajlott le (az eredetileg őszi adatfelvétel az évek során átcúsúzott tavaszra, ezért nem pont öt évvel 2006 után jött a hatodik hullám). A felmérés alapja európai uniós szerződés volt, ami hat hullám után lejárt, és az akkori új kormányzat semmit nem tett azért, hogy meghosszabbítsa azt. (Igazából már a hatodik hullámot sem akarták, vannak történeteim erről, ezeken nevetni és sírni is lehet.) Cseppben a tenger, ez a döntés sokat elárult az új rendszerről. Egy longitudinális felmérés értéke konvex módon nő az újabb adatfelvételekkel, miközben a költségek nem nőnek. Ebben az esetben ez amúgy is nulla volt, mert a magyar adófizetőknek egy forintjába sem került. A felmérés leállítása azt mutatta, hogy a hatalmon levők vagy nem értik mindezt, vagy nem érdekli őket. Nem egyszerű személyes bosszú volt ez valaki ellen, aki érintett volt az előző politikai rezsimben. Semmi hasonlót nem hoztak létre, nem is próbálkoztak komolyan. Ez rombolás volt, a tudás, az informáltság, függetlenség, a minőség rombolása.

Mi négy nemzetközi és számos hazai publikációban használtuk az adatokat. Ezek majdnem mindegyike a roma fiatalok iskolai hátrányairól és annak okairól szólt. A felmérésben szereplő 10 ezer fiatal közül körülbelül 1000 roma (a legbővebb definíció szerint is, erről kicsit többet később). Az adatok rendkívül gazdagok, és rengeteg más kérdés elemzését teszik lehetővé, az iskolai pályafutás mellett olyanokat is, mint az egészségi állapot, dohányzás, alkoholfogyasztás, családi traumák vagy a fiatalok társadalomról alkotott képe. A nagyminta, a longitudinális szerkezet, a sok változó, a kimagasló minőség és a publikus hozzáférés ellenére az Életpálya-felmérés kevés publikációt generált. Hogy miért, azt csak találgatni tudom, mindenesetre ez a tény nagyon rossz fényt vet a hazai társadalomkutatásra. Most már lassan tíz évvel az utolsó hullám után nyilvánvalóan csökkent az adatok értéke. Mivel azonban nincs azóta sem hasonló adatforrás, rengeteg olyan téma maradt, aminek vizsgálatára az Életpálya-felmérés továbbra is a legjobb forrás.

Roma fiatalok

Az Életpálya-felmérés egyik fontos innovációja az etnikai identitás mérése. Gábor a kilencvenes évektől kezdve folyamatosan gondolkodott ezen a problémán (lásd

például *Kertesi*, 1998). Többek között arra jutott, hogy a magyarországi romák nagy valószínűséggel valamiféle kettős etnikai identitással rendelkeznek. Ha megkérdezzük őket, akkor a kérdés sok véletlenszerű körülményétől függően választanak egyet közülük, ha muszáj. De miért muszáj? – tette fel a kérdést Gábor. Miért nem lehet megengedni a többes identitás explicit megjelölését kérdőíves felmérésekben? Az Életpálya-felmérés volt az, ahol először próbálhatta ki ezt élesben.

Az eredmény minden várakozásunkat felülmúlta. A kettős identitás kérdésével a – bármilyen definíció szerinti – roma népesség nagy részét azonosítani lehetett egy kérdőíves felmérésben. A kiskorú fiatalok szüleit kétszer kérdeztük meg, hogy milyen nemzetiségi vagy etnikai csoporthoz tartoznak, és a második kérdésre még 30–40 százalékkal többen jelölték be a roma identitást, mint az első kérdésre. Ez lehetővé tette, hogy az Életpálya-felmérés kitűnő forrása legyen a roma fiatalok helyzetét elemző kutatásoknak.

A további hullámokban azután többször is megkérdeztük a nemzeti- etnikai hovatartozást – egy bizonyos életkor után maguktól a fiataloktól. Ezek alapján Simonovits Gáborral közös cikkünkben (*Simonovits–Kézdi*, 2016) megmutattuk, hogy a roma identitás a vegyes (roma és nem roma) szülőkkel rendelkező fiatalok esetében igen képlékeny, és meglepően erősen reagál a körülmények sztereotipikus változásaira (például elszegényedés). A roma fiatalok többsége azonban nem vegyes szülőktől származik, és esetükben a roma identitás időben nagyon stabil. A legtöbb társadalmi kérdés vizsgálatánál ezért a roma népességet elég jól be lehet azonosítani az emberek megkérdezésével. A lényeg az, hogy kétszer (esetleg még többször) kell kérdezni. Sok embernek nem egyetlen és kizárólagos a nemzeti- etnikai identitása, és a mérésnek ezzel összhangban kell lennie.

A roma identitás mérésének ez a sikere nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy azután Gábornak sikerüljön meggyőznie a KSH-t, hogy alkalmazza a kettős nemzeti- etnikai identitás kérdéseit a hivatalos népszámlálásban, elsőként és egyedülként Európában. Mindez korábban elképzelhetetlen lehetőségeket nyitott meg a roma népesség helyzetének kutatására. Időnként lehetséges adminisztratív adatokat egyéni szinten összekapcsolni a népszámlálással (lásd például *Hajdu és szerzőtársai*, 2019). Amikor ez nem lehetséges, néha akkor is meg lehet keresni más adatforrásokban a szereplőket vagy egy mintájukat, és meg lehet őket kérdezni (ilyen maga az Életpálya-felmérés is – összekapcsolva az országos kompetenciamérés adataival). Van, hogy ezek egyike sem lehetséges, ilyenkor a legígéretesebb nagyméretű reprezentatív kérdőíves felméréseket használni (például munkaerő-felvételek, jövedelemfelvételek) – akármennyire nem divatosak is ezek mostanában. Akárhogy is, hogy ha etnikai csoportok társadalmi helyzetét akarjuk vizsgálni, akkor meg kell kérdezni az embereket, és ha jól kérdezzük őket, a válaszaik jól azonosítják a vizsgálandó csoportokat.

A roma tanulók esélyei az érettségi megszerzésére

Az elemzés az Életpálya-felmérés összes hullámának és a kapcsolt nyolcadikos kompetenciamérésnek az adataira épül. Romának azokat a fiatalokat tekintem, akiknek legalább az egyik (biológiai) szülője az első két hullámban feltett két-két nemzetiségi-etnikai kérdésre legalább egyszer a roma választ jelölte meg. Mindenki más nem roma. Az etnikai definíció miatt mintámban csak azok szerepelnek, akik legalább egyik biológiai szülőjükkel együtt éltek (kevesebb mint 2 százalék nem volt ilyen). A minta egyébként mindenkit tartalmaz, aki részt vett a 3. és a 6. hullámban is ($N = 6812$). A felmérésben felülreprezentáltak azok, akiknek alacsony volt a nyolcadikos kompetenciaeredménye, ezt megfelelő súlyok használatával korrigálom. A 6. hullámban a résztvevők kétharmada 21 éves volt, egynegyede 20 éves, a maradék 8 százalék kicsit idősebb. 611 roma és 6201 nem roma fiatal került a mintába; a romák súlyozott aránya 7,4 százalék (ez egy kicsit alacsonyabb a felmérés eleji 8 százalékos aránynál, mert a roma fiatalok az átlagosnál egy egész kicsit nagyobb arányban morzsolódtak le a felmérésből).

Elemzésem kiindulópontja a *Hajdu és szerzőtársai* (2014) tanulmány egyik legfontosabb megállapítása: a roma fiatalok kevesebb mint 25 százaléka szerez érettségit 21 éves korára, szemben a nem roma tanulók 75 százalékos arányával (a nyolc általánost befejező és utána továbbtanuló fiatalok között – lásd az idézett tanulmány 4. ábráját). Az 1. táblázat reprodukálja ezt az eredményt, és bemutatja különböző csoportokban is.

1. táblázat: Érettségiarányok, roma és nem roma fiatalok

Érettségit szerzett 21 évesen (százalék)	Roma	Nem roma	Roma – nem roma különbség	Roma/nem roma arány	N
Mindenki	23	74	41	0,31	6812
Lányok	27	80	43	0,33	3064
Fiúk	20	68	42	0,29	3748
Befejezte a nyolcadik általánost és járt középiskolába	25	74	70	0,32	6669
17 évesen érettségit adó középiskolába járt nappali tagozaton	69	92	23	0,75	4533
17 évesen gimnáziumba járt nappali tagozaton	76	98	22	0,78	1960

Megjegyzés: Roma az, akinek valamelyik szülője romának vallotta magát a felmérés 1. vagy 2. hullámában. Adatforrás: A *Tárki* Életpálya-felmérésének 6. hulláma – fiatalok, akik legalább az egyik biológiai szülőjükkel együtt éltek 2006-ban (ez az etnikai hovatartozás definíciójához kell).

A különbség a teljes sokaságban fiúk és lányok között egyaránt háromszoros. Még a 17 évesen érettségit adó középiskolákban a nappali tagozaton járó roma fiataloknak is csak kétharmada érettségizik le, szemben a nem romák 91 százalékos ará-

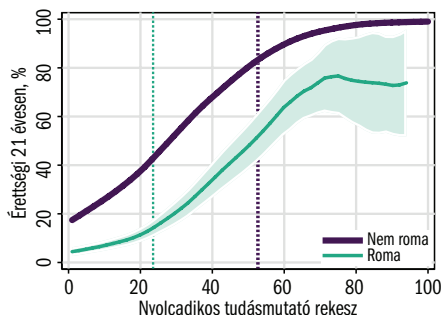
nyával. Ez 25 százalékos relatív lemaradás, ami a gimnáziumba nappali tagozatra járók között sem sokkal kisebb (22 százalékos).

Ezeket a különbségeket nehéz megmagyarázni. A földrajzi elhelyezkedés gyakorlatilag semmit sem számít, és a családi háttérnek és általános iskolai teljesítménynek is jóval nagyobb hatása van arra, hogy milyen középiskolába járnak a roma fiatalok, mint arra, hogy azután milyen eséllyel fejezik azokat be (*Hajdu és szerzőtársai*, 2014, 3. és 6. táblázat).

Meglepő és aggasztó, hogy sem a családi háttér, sem az iskola nem magyaráz sokat a roma fiatalok középiskolai lemorzsolódásából. Az Életpálya-felmérésből tudjuk, ki hova jár iskolába, és rendkívül sok információt kaphatunk a fiatalok családjainak anyagi helyzetéről, valamint arról a nevelési környezetről, amelyben felnőttek. A roma és nem roma fiatalok közötti nyolcadikos teszteredmény-különbségekben szinte mindent megmagyaráznak a család háttér és egyéb tényezők különbségei (*Kertesi-Kézdi*, 2011 és 2012). Ezen azt kell érteni, hogy egyébként hasonló körülmények között felnövő roma és nem roma fiatalok hasonló nyolcadikos teszteredményeket érnek el. Ezzel szemben a roma fiatalok jóval kisebb eséllyel szereznek érettségit, mint hasonló körülmények között felnövő nem roma társaik.

Az 1. ábra még jobban megmutatja ezeket a különbségeket, és rámutat arra, hogy miért aggasztó a különbségek mértéke. Az ábra az érettségi megszerzésének esélyét mutatja a roma és nem roma fiatalok körében, annak függvényében, hogy milyen teszteredményeket és osztályzatokat értek el nyolcadik osztály végén. Ezt egyetlen mutatóban sűríttem össze, amit a nyolcadikos tudás mutatójának neveztem el. A mutató alapja a standardizált olvasás- és matematika-teszteredmény, valamint a standardizált osztályátlag egyszerű átlaga. [Ez egy kicsit leegyszerűsített változata annak a főkomponensnek, amit a *Hajdu és szerzőtársai* (2014)-ben használtunk, de nagyon közel van hozzá.] Ezután a teljes mintát 100 csoportra osztottam ennek (súlyozott) percentilisei alapján, és az általános iskolai tudás mutatója az adott fiatal helyét mutatja ezen 100 rekesz egyikében. (Ez a transzformáció segít abban, hogy az eloszlás hosszan elnyúló széleit összehúzza, és így annak a fontosabb részét emelje ki, ami – nem véletlenül – jóval lineárisabb összefüggéseket mutat, szemben a nem transzformált mutató még erőteljesebben S alakú görbéjével.) A sötétebb vonal a nem roma fiatalokat, a világosabb vonal a roma fiatalokat mutatja. Ezek lokális polinimiális közelítéssel becsült nemparemetrikus regressziók. A megfelelő 95 százalékos konfidenciaintervallumokat a világosabb sávok mutatnak. A 95. percentilis feletti csoportokba olyan kevés roma fiatal van a mintában, hogy nem mutatom a rájuk vonatkozó eredményeket. A vékonyabb szaggatott, függőleges vonalak jelzik a roma és nem roma fiatalok átlagát a nyolcadikos tudás mutatójában.

1. ábra: Az érettségi esélye és a nyolcadikos tudás mutatója



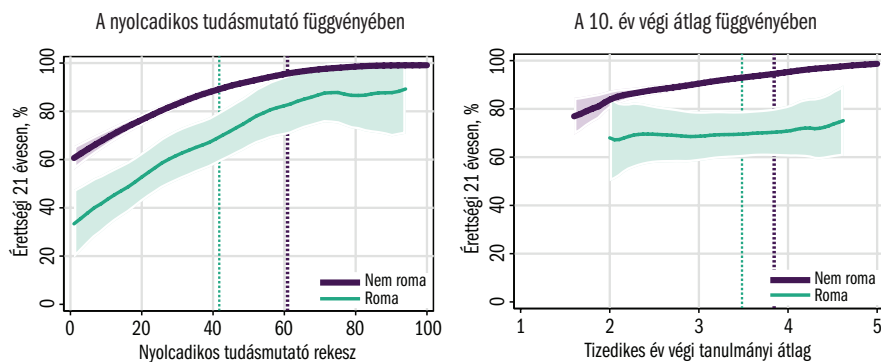
Az ábra tanúsága szerint a nyolcadikos tudásmutató rendkívül erősen jelzi előre az érettségi későbbi megszerzésének az esélyeit mind a roma, mind a nem roma fiatalok körében. Ugyanakkor a hasonló általános iskolai tudásmutatóval rendelkező roma fiatalok jóval kisebb eséllyel szereznek 21 éves korukban érettségit, mint nem roma társaik. Ez igaz a nyolcadikos tudásmutató minden szintjén.

Hogy a probléma súlyát érzékeljük, hasonlítsuk először össze azokat, akiknek nyolcadikos tudásmutatója a roma átlag körül van (a 23. csoportban a 100-ból). Az ilyen roma fiataloknak körülbelül 15 százaléka szerez érettségit, szemben a nem roma fiatalok több mint 40 százalékával. (A 15 százalék nem egyenlő az átlagos roma érettségizettek arányával, ami 23 százalék, mert ez a regresszió nem lineáris, hanem ezen a részen konvex, ezért az x átlaghoz tartozó prediktált y érték kisebb, mint az y átlaga.) Ez a különbség több mint 25 százalékpontos. Ezután hasonlítsuk először össze azokat, akiknek a nyolcadikos tudásmutatója a nem roma átlag körül van (az 53. csoportban a 100-ból). Az ilyen roma fiataloknak körülbelül 50 százaléka szerez érettségit, szemben a nem roma fiatalok 85 százalékával, ami ismét egy 25 százalékpontos különbség. A nyolcadikos tudásmutató eloszlásán végig jelentős a különbség, a különösen alacsony és a különösen magas értékek mellett is. Sőt, amennyire az itt már kicsire zsugorodó minta alapján következtetni lehet, az igazán magas mutatójú roma fiatalok mintha egy plafonba ütköznének, az érettségi megszerzésének esélyei magasabb mutató mellett sem közelítik tovább a nem roma esélyeket.

A 2. ábra ugyanezt mutatja be leszűkítve az érettségit adó középiskola nappali tagozatán tanulóakra. A bal oldali ábra a nyolcadikos tudásmutató függvényében ábrázolja az érettségi megszerzésének az esélyeit, a jobb oldali az előző tanév végi tanulmányi átlag függvényében (ez utóbbit leszűkítettem az előző évben tizedikesekre, vagyis kizártam a bármikor évvismétlőket, még inkább súlyt helyezve a legigéretesebb érettségizendőkre). Ezek az ábrák ugyanazt a mintázatot mutatják, kicsit kisebb számszerű különbségekkel. A roma fiatalok esélyei az érettségit adó középiskolákban is rosszabbak, mint azon nem roma társaiké, akiknek ugyanolyan nyol-

cadikos teszteredményei és tanulmányi eredményei, illetve ugyanolyan tizedikes tanulmányi eredményei voltak. Még a legígéretesebb nyolcadikos teljesítményű roma fiatalok esélyei sem közelítik meg teljes mértékben a nem roma fiatalok esélyeit.

2. ábra: Az érettségi megszerzésének esélye az érettségit adó középiskola nappali tagozatára járók között



Az érettségi megszerzésében a romák és nem romák között mutatkozó különbség kevesebb mint fele tudható be annak, amit nyolcadik végén produkáltak. Ez nem teljesen új felfedezés, ki lehet hámozni korábbi publikációinkból is (*Hajdu és szerzőtársai*, 2014), bár ott a valamennyi középiskolából történő lemorzsolódást vizsgáltuk, beleértve az érettségit nem adó szakiskolákat. De fontos tény a tíz évvel ez előtti magyar társadalomról. (Hogy ma mi a helyzet, azt esélyünk sincs megtudni.)

Az érettségit adó középiskolákban tapasztalható nagy esélykülönbségek különösen megdöbbentők. Ezek az iskolák arra vannak kitalálva, hogy a végén leérett-ségizzenek az odajáró fiatalok. Az ilyen iskolákba járó roma fiatalok mégis kisebb eséllyel szereznek érettségit, mint azok a nem roma társaik, akik nyolcadik osztályban hasonló tudást halmoztak fel, vagy ugyanolyan jegyeket szereztek tizedikben. Ez igaz nemcsak a kevésbé eredményes fiatalokra, de a legígéretesebbekre is.

E fiatalok családjait az érettségi előtti utolsó tanévben érte a 2008–2009-es gazdasági válság. Ez a válság azonban elsősorban a középrétegeket érintette, a romák közül keveseket. Az Életpálya-felmérésben megbújó kincsek egyike egy részletes havi lebontású munkatörténet a szülőkről. A roma fiatalok szülei körében kisebb mértékű volt a foglalkoztatáscsökkenés (jóval alacsonyabb alapról). Egy regresszióban megvizsgáltam, mennyit magyaráz az érettségi-esély-különbségekből a szülői munkavégzés csökkenése a válság alatt. Maga az összefüggés a teljes mintában közepesen erős (egy hónapos állásvesztés körülbelül 1 százalékpontos érettségi-esély-csökkenéssel jár együtt), azonban nincs nagy hatással a roma–nem roma érettségi különbségre. Az érettségit adó középiskolás mintában pedig semmi jelentőségét nem

lehet kimutatni (az eredmények a *Függelék F1. táblázatában* szerepelnek). Úgy tűnik, a roma fiatalok érettségiesély-hátránya általánosabb jelenség, nem az adatfelvétel idején történt válság okozta. (Egyébként, ha az okozta volna, akkor is elgondolkodtató lenne, mért érintette volna jobban a romák leérettségizésének esélyeit a nem roma társaikénál.) Valami visszaveti a roma fiatalokat, és nem tudjuk, hogy mi az.

A roma tanulók érettségire vonatkozó várakozásai

Ebben a kis tanulmányban nem fogom tudni megválaszolni ezt a kérdést. Megvizsgálók azonban egy kapcsolódó kérdést, ami érdekes lehet: vajon a roma fiatalok tudják-e, hogy kisebbek az esélyeik a hozzájuk hasonló nem roma társaiknál? Ennek megválaszolására felhasználom az Életpálya-felmérés másik innovációját, a fiatalok várakozásainak a mérését. A harmadik hullámban, amikor a medián válaszadó 17 éves volt, egy sor olyan kérdés szerepelt különböző jövőbeli dolgokkal kapcsolatos várakozásokról, amelyekre százalékos formában kellett válaszolni. Itt arra a kérdésre adott válaszokat használok fel, hogy „Mit gondol, mi a valószínűsége annak, hogy sikeresen leérettségizik?”

A kérdésre a válaszolási arány 99 százalékos (98 százalékos a romák között). A 2. táblázat az 1. táblázathoz hasonló csoportokban mutatja az átlagos várakozásokat romák és nem romák között. A százalékos várakozások mellett a táblázat mutatja a tényleges százalékos érettségiarányokat is. (Ez a minta a nem válaszolók miatt kicsit kisebb, mint az előző, és a megvalósult arányok sem mindig pont ugyanakkorák.)

A várakozások általában optimisták, kivéve az érettségit adó középiskolába járó, nem roma fiatalok között, akiknek az átlagos várakozása kicsit pesszimista. Ez bizonyos mértékben betudható az ilyen várakozásválaszok mérési hibájának. Például a nem roma gimnazistáknál látott 98 százalékos arány esetében az átlagos várakozásválaszoknak alacsonyabbaknak kell lenniük, ha azokban nem elhanyagolható mérési hiba van, hiszen a hiba itt szinte kizárólag egyirányú lehet. Talán kevésbé intuitív, de általánosságban is igaz, hogy egy (additív és korrelálatlan) mérési hiba mellett a várakozásra vonatkozó válaszok alábecsülik a magas tényleges arányokat, és felülbecsülik az alacsony arányokat (ahol magas és alacsony az adott eloszláshoz képest értendő). Ezek izgalmas technikai részletek, de itt most nem bonyolódniuk beléjük. Még mérési hiba mellett is igaz azonban, hogy a roma várakozások túl optimisták: a megvalósultnál átlagosan magasabb esélyt jeleznek előre. De még ezek az optimista roma várakozások is elmaradnak a nem roma várakozásoktól (és a megvalósult arányoktól).

A legfontosabb eredmény itt az, hogy a romák és a nem romák várakozásai sokkal közelebb állnak egymáshoz, mint a megvalósult arányok. Minél nagyobbak a valós

esélyek, annál kisebb a várakozások közötti különbség. Például a gimnázium nappali tagozatára járó 17 éves roma fiatalok átlagosan 91 százalékos esélyt adnak annak, hogy leérettségiznek, ami gyakorlatilag azonos a nem romák közötti 92 százalékos várakozással. Ezzel szemben a megvalósult arányok között nagy a különbség, 76 százalék, illetve 98 százalék.

2. táblázat: *Érettségire vonatkozó várakozások és megvalósult arányok, roma és nem roma fiatalok*

Érettségiesély (százalék)	Romák		Nem romák		N
	átlagos várakozás	megvalósult arány	átlagos várakozás	megvalósult arány	
Mindenki	45	24	80	74	6705
Lányok	51	27	83	80	3022
Fiúk	39	20	76	68	3683
Befejezte a nyolcadik általánost és járt középiskolába	49	26	80	74	6567
17 évesen érettségit adó középiskolába járt nappali tagozaton	83	69	88	92	4505
17 évesen gimnáziumba járt nappali tagozaton	91	76	92	98	1952

Megjegyzés: A minta nem tartalmazza azokat, akik nem válaszoltak az érettségiesély kérdésre, lásd még az 1. táblázat jegyzetét.

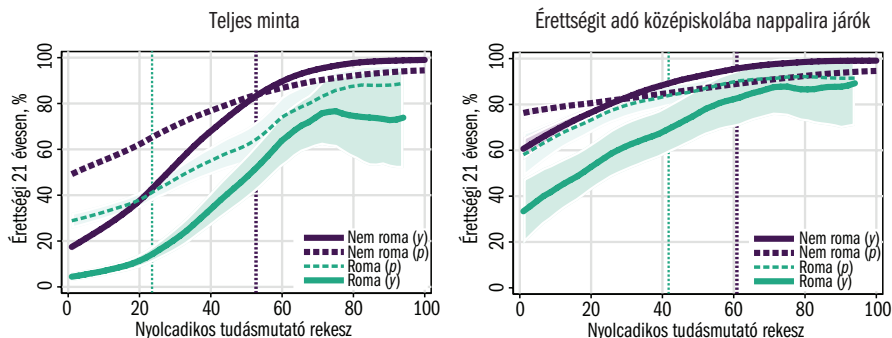
A 3. ábra mutatja az átlagos várakozásokat – 17 éves korban – a nyolcadikos tudásmutató függvényében. Az ábra megismétli a korábban már bemutatott valós érettségiarány-görbéket is. A várakozásgörbéket szaggatott vonal jelöli, árnyalatuk azonos a megvalósult arányoknál használt árnyalatokkal. A várakozások körüli konfidenciaintervallumok kicsit még világosabbak, hogy jobban lehessen látni a pontbecsléseket.

Az ábrákon a várakozások között kisebb különbségeket látunk, mint a megvalósult arányok között, összhangban a táblázat eredményeivel. Itt azt is látjuk, hogy a várakozások ugyanúgy növekednek a nyolcadikos tudásmutatóval, mint a megvalósult arányok, de az etnikai különbségek kisebbek magasabb mutató mellett.

A legfigyelemreméltóbb eredmény talán az, hogy az érettségit adó középiskolások között a roma és nem roma várakozások gyakorlatilag egybeesnek, kivéve az eloszlás legalján. Érettségit adó középiskolákban a roma várakozások átlaga alacsonyabb a nem roma várakozások átlagánál, de éppen annyira, amennyire ezt az általános iskolai tudásuk között mért különbség indokolja. Hasonló nyolcadikos tudásmutató mellett a roma és nem roma fiatalok ugyanolyan esélyt adnak a sikeres érettséginek. A nem roma fiatalok azután magasabb eséllyel szerzik meg az érettségit, a roma fiatalok alacsonyabb eséllyel. Akármilyen is áll a tudásszint és az is-

kolai pályafutás után is valamennyire megmaradó etnikai érettségiesély-különbségek háttérében, azt maguk a fiatalok nem látják előre.

3. ábra: Az érettségi megszerzésének esélyeire vonatkozó százalékos várakozás (p) és a megvalósult arányok (y) a nyolcadikos tudásmutató függvényében



Következtetések

Ebben a rövid elemzésben újra megmutattam, hogy a roma fiatalok esélyei az érettségire jóval kisebbek, mint nem roma társaiké. A különbség jelentős akkor is, ha érettségit adó középiskolába járnak, és akkor is, ha hasonló a nyolcadikos tudásuk mutatója vagy a tizedikes osztályátlaguk. Megmutattam, hogy bár ezt a korosztályt középiskolai pályájuk utolsó évében érintette a 2008–2009-es válság, az valószínűleg nem magyarázza meg ezeket az etnikai különbségeket. Nem találtam meg a magyarázatot, de azt megmutattam, hogy akármi állhat a háttérben, maguk a fiatalok sem tudnak róla: noha a várakozások tizenegyedikben előrejelzik a későbbi sikereket, a hasonló tudásszintű roma és nem roma fiatalok várakozásai az érettségi megszerzésére azonosak. Ez a társadalmi tény aggasztó, és nem értjük az okát. Valakinek tovább kellene kutatnia, és egy ilyen kutatásnak a természetes kiindulópontja Gábor eddigi munkássága.

Gábor egyik nagy álma volt az Életpálya-felméréseket rendszeressé tenni, újabb kohorszok indításával, különböző indulási életkorral (újszülöttek, iskolások, fiatal felnőttek). Ezekből semmi sem lett. Annak ellenére, hogy Gáborban egyedi módon ötvöződnek az ilyen projektek megvalósításához szükséges tulajdonságok. Mer nagyot álmodni, csak a legjobb minőséget fogadja el, tudja, hogy hogyan lehet azt elérni, és korlátlan időt és energiát tud szánni mindezek megvalósítására. Az Életpálya-felmérés ékes példája annak, hogy ez milyen hihetetlen eredményekhez vezethet Magyarország és a nemzetközi társadalomtudományok hasznára. Távol élő emigránsként gyakran kesergek azon, hogy kis hazánk hogyan tud ilyen lehetőségeket elszalasztani.

De ehelyett inkább örülünk annak, hogy ez az egy Életpálya-felmérés sikerült, megélt hat hullámot, és minősége megfelel a legmagasabb nemzetközi standardoknak. Hasonlóképpen sikeres volt Gábor sok más nagyratörő próbálkozása is, az országos kompetenciamérés értelmi szerzőségétől az Oktatási Kerekasztal és a KSH-adatszoba megszervezésén keresztül egyéni egészségügyi adminisztratív adatok kutathatóvá tételéig.

Gábor az egyik legnagyobb ma élő magyar társadalomkutató. Munkássága nélkül jóval kevesebbet tudnánk a legfontosabb társadalmi kérdésekről Magyarországon, és jóval kevesebb új kérdést tehetünk volna fel. Aki ilyen dolgokat tesz le az asztalra, elégedett lehet magával. És igenis van hatása mindennek a munkának, hiszen vagyunk sokan, akik használjuk az adatokat, amiket Gábor nélkül nem tudnánk használni, olvassuk, amiket Gábor ír, és továbbgondoljuk a gondolatait. Ahogy írtam, életem egyik legnagyobb szerencséje, hogy 21 évesen találkoztam vele. A magyar társadalomkutatásnak szintén az egyik legnagyobb szerencséje, hogy gazdagabb lehet Gábor munkásságával.

Köszönjük, Gábor, és Isten éltesen sokáig!

Hivatkozások

- HAJDU TAMÁS–KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2014): Roma fiatalok a középiskolában Beszámoló a Tárki Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth-István György* (szerk.): Társadalmi Riport. Tárki, 265–302. o.
- HAJDU TAMÁS–HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2015): *Az érettségi védelmében*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 1. sz.
- HAJDU TAMÁS–KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2019): *Health differences at birth between Roma and non-Roma children in Hungary: Long-run trends and decomposition*. Population and Development Review, Vol. 45. No. 3. 631–657. o.
- KERTESI GÁBOR (1998): *Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről*. Replika, 29. sz. 201–222. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2008): *Roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása*. Első eredmények a Tárki-Educatio Életpálya-felmérése alapján. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth-István György* (szerk.): Társadalmi Riport. Tárki, 344–362. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2010): *Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006 és 2009 közötti hullámaiból*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth-István György* (szerk.): Társadalmi Riport. Tárki, 371–407. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2011): *The Roma/Non-Roma test score gap in Hungary*. American Economic Review, Papers and Proceedings, Vol. 101. No. 3 519–525. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2012): *A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól*. Közgazdasági Szemle, 59. 7–8. sz. 1045–1085. o.
- SIMONOVITS GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2016): *Economic Hardship Triggers Identification with Disadvantaged Minorities*. The Journal of Politics, Vol. 78. No. 3. 882–892. o.

Függelék

F1. táblázat: Roma–nem roma esélykülönbség az érettségi megszerzésében és a szülők munkavégzésének változása

Függő változó: érettségi (0–1)	Mindenk			Érettségit adó középiskola nappali tagozatán tanulók		
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Roma	-0,219** (0,021)	-0,151** (0,022)	-0,167** (0,026)	-0,163** (0,043)	-0,139** (0,043)	-0,155* (0,082)
Nyolcadikos tudásmuta- tó (1–100. rekesz)	0,010** (0,000)	0,009** (0,000)	0,009** (0,000)	0,004** (0,000)	0,004** (0,000)	0,004** (0,000)
Szülői ledolgozott hóna- pok, 2007–2008		0,015** (0,001)	0,014** (0,001)		0,006** (0,002)	0,006** (0,001)
× roma interakció			0,004 (0,005)			0,002 (0,011)
A szülői ledolgozott hónapok változása, 2008–2009-re		0,009** (0,002)	0,009** (0,002)		0,003 (0,002)	0,002 (0,002)
× roma interakció			0,007 (0,007)			0,006 (0,011)
Konstans	0,224** (0,011)	0,117** (0,015)	0,120** (0,015)	0,695** (0,015)	0,639** (0,022)	0,640** (0,022)
Megfigyelések	6812	6727	6727	4533	4513	4513
R ²	0,429	0,439	0,440	0,131	0,138	0,138

Megjegyzés: Zárójelben robusztus standard hibák. **1 százalékos, *5 százalékos szinten szignifikáns.

Forrás: *Életpálya-felmérés*.

A szülői ledolgozott hónapok az apa és az anya hónapjainak az átlaga (ha csak egy volt, annak az értéke). A változás koefficiense a teljes mintában azt mutatja, hogy azok a fiatalok, akiknek a szülei átlagosan egy hónappal növelték a foglalkoztatásukat, 0,9 százalékponttal nagyobb eséllyel érettségiztek, mint azon társaik, akiknek az általános iskolai tudásmutató azonos rekeszében voltak, és szüleik azonos mennyiségű hónapot dolgoztak 2007–2008-ban. Mivel a változás általában negatív volt, ez a koefficiens az érettségi megszerzése átlagos esélyeinek romlását prediktálja. Az érettségit adó középiskolás mintában a koefficiens kisebb és nem szignifikáns, tehát ezek között a fiatalok között a szülői munkavégzés változása nem függ össze az érettségi megszerzésének esélyeivel. A szülői munkavégzés változásának interakciója roma tényezővel azt mutatja, hogy ez az összefüggés roma és nem roma fiatalok között ugyanolyan volt.

KÖLLŐ JÁNOS – SEBŐK ANNA

NEM VAK! BÁTOR!

EGY MERÉSZ TÁRSADALMI KÍSÉRLET KÖVETKEZMÉNYEIRŐL

Pista épp elmúlt 16 éves. Utál iskolába járni. Már eleget szenvedett az unalmas tananyaggal, a nemszeretem tanárokkal, Ibolyka nénivel, az osztályfőnökkel, meg az éretlen osztálytársakkal, akik egy-két évvel fiatalabbak nála. Ibolyka néni sem kedveli Pistát, aki szerinte nevelhetetlen és taníthatatlan. Hiába ültette a leghátsó padba, onnan is csak zavarja az órát. Pistát az édesanyja egyedül neveli. Szűkölködnek, épp ideje lenne, hogy a nagy lakli Pista keressen valamennyit a szocsegély meg a lakhatási mellé.

Nem lenne jobb, ha Pista nem járna iskolába? Érdemes öt erőnek erejével benn tartani az oktatásban, ahelyett, hogy dolgozna? Főleg, ha ezt megelőzően gyorsan beletanulna valamilyen egyszerű szakmába, hogy az ároktisztításnál kicsit bonyolultabb feladatokat is el tudjon látni?

De, sokkal jobb lenne, állítja például Sir Chris Woodhead, aki 1994 és 2000 között a brit közoktatásért felelős hivatal, az *Ofsted* (Office for Standards in Education, Children's Services and Skills) vezetője volt: „Ellenzem, hogy az iskolaköteles kort 19 évre emeljék. Ennek a javaslatnak több köze van a munkanélküliségi adatok masszírozásához, mint a gazdaság igényeihez. Azoknak a fiataloknak, akik nem képesek lépést tartani az osztállyal, meg kellene adni a lehetőséget, hogy tanoncként folytassák. Valószínű, hogy jobban haladnának egy ilyen környezetben, mint az újabb és újabb megszegyenítések hatására az iskolában.” (Woodhead, 2002). A korhatárt, javasolja Woodhead, az emelés helyett 14 évre kellene leszállítani. A javaslatához egyetértő kommentek sokasága csatlakozott, és a gondolatnak nem csak Nagy-Britanniában vannak hívei: arról, hogy az iskolaköteles kor nem túl hosszú-e, komoly viták folytak például Németországban, Norvégiában és Svájcban (Skirbekk, 2005).

*Olyan ország azonban, ahol az iskolalátogatási korhatárt ténylegesen csökkentették is, tudásunk szerint csak egy van: Magyarország.*¹ Mint ismeretes, egy 2011-es döntéssel 18-ról ismét 16 évre csökkentették a kötelező iskolalátogatási kor felső határát. Az elképzelés szerint a kamaszkori iskolai kudarcok és a korai iskolaelhagyás ellen nem a benmaradás kikényszerítésével, valamint eleve hibás és kudarcra

¹ Skirbekk (2005) a Saarvidéket említi kivételként, ahol az érettségit a 13. helyett a 12. évfolyamra hozták előre 2001-ben.

ítélt készségfejlesztési és integrációs próbálkozásokkal kell küzdeni. Ellenkezőleg: a folyamat élére kell állni, támogatni kell, hogy a tanulni nem vágyó 16–18 évesek úgymond „a munkaerőpiacra lépjenek”.

Rövid írásunkban beszámolunk ennek a példátlan kísérletnek a főbb eredményeiről.² Az elemzéshez a 2011. évi népszámlálásnak és a 2016. évi mikrocenzusnak a 17 évesekre vonatkozó adatait használjuk: ők azok, akiknek 2011-ben – elenyésző számú kivétellel – kötelező volt iskolába járniuk, 2016-ban viszont szabadon dönthettek arról, folytatják-e tanulmányaikat.³ Nem árulunk el nagy titkot, ha előre jelezzük: a két census között eltelt öt év alaposan átrendezte ennek a korcsoportnak az aktivitási szerkezetét, de nem pontosan úgy, ahogyan a döntéshozók elképzelték (vagy legalábbis hirdették). Az oktatási részvétel csökkent, a foglalkoztatás, a munkanélküliség és az inaktivitás nőtt – de nem mindegy, hogy melyik mennyire és miért.

A rendelkezésünkre álló terjedelemben nem tudunk érdemben kitérni számos, a tudományos munkáktól megkövetelhető részletre, a minta alapos ismertetésére, az adathiányok okozta torzítások tárgyalására, vagy a modellspecifikációk közötti különbségekre. Ezeket csupán röviden említjük, abban a meggyőződésben, hogy az itt közölt eredmények nem vezetnek félre az olvasót.

Korai iskolaelhagyás – vonzó és taszító erők

A bevezetőben megidézett taszító erők folyamatosan jelen voltak és vannak az iskolában, nincs okunk feltételezni, hogy valamilyen rejtett okból hirtelen felerősödtek volna. Az sem valószínű, hogy 2011 és 2016 között radikálisan megváltoztak volna a fiataloknak a szabadidő és a fogyasztás relatív hasznosságára, vagy a mai és a jövőbeni jövedelmek egymáshoz viszonyított értékére vonatkozó preferenciái.

Két dolog változott. Egyfelől, kinyitottak egy kaput, amelyen távozhattak, aki akart, és amelyen kitessékelhették azokat, akiket az iskola nem szeretett a falain belül látni. Másfelől: abszolút és relatív értelemben is javult a középfokú végzettség nélküli munkavállalás esélye és az inaktivitáshoz viszonyított hozama.

Egy olyan fiatal számára, aki az iskolába járást értelmetlen, belátható időn belül hasznot nem hajtó nyűgnek tekinti, a lemorzsolódás valószínű következményeit annak mintájára képzelhetjük el, mint amikor valamilyen okból (például az ingázási idő, egy önmagában értéktelen időtöltés rövidülésének hatására) megnövekszik a szabadidőre és munkaidőre felosztható hasznos időkeretünk. A standard mun-

² Írásunk egy Kertesi Gáborral közös OTKA-kutatásban (K124975) készülő tanulmány erősen lerövidített változata.

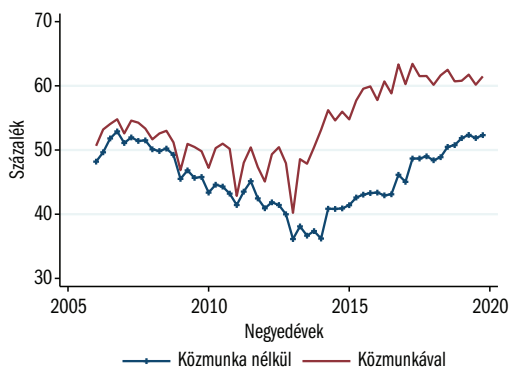
³ A 16 és 18 évesek tankötelezettsége további tényezőktől függ. A 17. életévüket betöltő, de a 18-at még el nem ért fiatalok esete azonban tiszta képlet.

kakínálati modell egy ilyen helyzetben a szabadidő és a munkavállalás együttes növekedését jelzi előre. Ha eközben nő a munkavállalással és csökken a transzferekkel megszerzhető jövedelem, az (nagy valószínűséggel) a munkavállalási hajlandóságot fogja erősíteni.

Az elhelyezkedési esélyek javulását mutatják az 1. ábra görbéi. Az Admin3 adatbázisból (Sebők, 2019) megállapítható, hogy a lemorzsolódásukat megelőző utolsó hónapban a középfokon tanuló 16–18 évesek 58 százaléka szakiskolába, 42 százaléka pedig középiskolába (szakközépiskolába vagy gimnáziumba) járt: ezeket a sulyokat és a két iskolatípusban végzett fiatalok foglalkoztatási rátáit felhasználva kiszámíthatunk egy „alternatív foglalkoztatási rátát”, amelyet az ábrán 100 százaléknak vettünk.⁴ A két görbe ehhez viszonyítva mutatja a 0–8 osztályt végzett (középfokra nem is jelentkező, vagy onnét lemorzsolódó) fiatalok foglalkoztatási esélyének időbeni alakulását.

A középfokú végzettséggel nem rendelkezők foglalkoztatása a népszámlálás időszakában igen alacsony szinten állt, és a megelőző öt évben folyamatosan romlott. A trend azonban megváltozott: a piaci foglalkoztatás szintje a mikrocenzus évében még épp csak elérte ugyan a 2011-es értéket, de erre többévnnyi (a későbbiekben tovább folytatódó) emelkedés után került sor. Ha a közmunkát is foglalkoztatásként vesszük számba, akkor pedig óriási javulásról, és 2016-ban a mélypontnál közel 20 százalékponttal magasabb szintről beszélhetünk.

1. ábra: A 0–8 osztályt végzett fiatalok relatív foglalkoztatási rátája, 2006–2019



Megjegyzés: A viszonyítási alap (100 százalék) a befejezett középfokú végzettséggel rendelkezők foglalkoztatási rátája a 15–35 éves, nem tanuló népességben. A szakiskolai végzettségűeket 0,58, a középiskolai végzettséget 0,42 súllyal vesszük figyelembe a szövegben tárgyalt megfontolásból.

Forrás: A KSH Munkaerő-felmérésének a KRTK Adatbank által kezelt adatai.

⁴ Szakiskolán az érettségít nem adó, szakközépiskolán az érettségít is adó szakképzési formát értjük. Tartunk attól, hogy a hivatalos megnevezések a tanulmány megjelenésének idejére ismét megváltoznak.

Minderre úgy került sor, hogy közben az elérhető keresetek sem estek vissza. 2011-ben a piaci foglalkoztatásban a középfokú végzettséggel nem rendelkező fiataloknak (15–35 éveseknek) a fentihez hasonlóan kalkulált relatív keresete 76,1 százalékon állt, ami 2016-ra 85,8 százalékra emelkedett. Ha a közmunkát is figyelembe vesszük, akkor a relatív kereset nem változott: 72,9 százalék volt 2011-ben és 72,3 százalék 2016-ban.⁵ A „valódi” munkaerőpiacon tehát 2016-ban az öt évvel korábbinak megfelelő foglalkoztatási szintre (és többévnnyi megelőző folyamatos javulásra), valamint ugrásszerűen növekvő bérekre utalnak az adatok, míg a közmunkát is beszámítva stagnáló relatív béreket, de nagy foglalkoztatásnövekedést látunk. Összességében, 2016-ban az iskolát elhagyó fiatalok sokkal kedvezőbb feltételek mellett léphettek a munkaerőpiacra, mint 2011-ben.

1. táblázat: Főbb transzferek összege a nettó átlagkereset százalékában

	Családi pótlék, ha a 17 éves gyermek ^{a,b}		Gyed ^a	Gyes ^a	Munkanélküli	
	iskolába jár	nem jár iskolába			járadék ^c	segély ^a
2011	17,3	17,3	59,5	21,9	27,7	17,8
2016	13,6	0,0	67,8	18,2	10,7	13,1

^a Havi átlagos összeg a havi nettó átlagkereset százalékában.

^b 2011-ben a családi pótlék a gyermek 18 éves koráig járt, 2016-ban viszont csak az iskolába járó gyerekek után, a gyermek 16 éves, közép- és felsőfokú tanulmányok esetén 20 éves koráig.

^c A maximális jogosultsági időre (2011 októberéig 9 hónap, utána 3 hónap) járó összeg, átlagos segély esetén, az éves nettó átlagkereset százalékában.

Megjegyzés: a transzferek folyamatosan változó hivatalos elnevezései helyett a köznyelvi szóhasználatot követjük. Az adatok forrása: *Munkaerőpiaci Tükör* (2019), 304. o., 11.1. és 11.2. táblázatok.

Eközben az iskolaelhagyók számára elérhető transzferek (gyes, munkanélküli segély) összege csökkent. A transzferek azonban elsősorban nem az iskolából lemorzsolódó fiatalok, hanem a családjaik szempontjából számítanak, tekintve, hogy 50–60 százalékukban egyáltalán nincs kereső, két kereső pedig az eseteknek csak az egykilenced-egytized részében fordul elő (2. táblázat). A nem dolgozó, de megelőzően alkalmazott szülő a munkahely elvesztése után 2011-ben maximálisan kilenc, 2016-ban három hónapig volt jogosult munkanélküli járadéokra, melynek összege a megfigyelési időszakban jelentősen lecsökkent: 2011-ben a járadék maximális jogosultság és átlagos segélyösszeg esetén az állásvesztést követő egy évben az átlagos éves nettó kereset 27,7 százalékát pótolta, míg 2016-ban csupán a 10,7 százalékát. A szülő is kaphat munkanélküli segítyt vagy gyermekgondozási támogatást, melyek értéke kisebb mértékben, de szintén csökkent. Kivétel volt ez alól a jellemzően a középosztályhoz tartozó, munkavállaláshoz szokott szülőket segítő transzfer,

⁵ A kereseti adatok a Bértarifa-felvételből származnak, és a május havi bruttó keresetre vonatkoznak.

a gyed. Végül, de nem utolsósorban, veszített értékéből a 17 éves iskolás gyermek után járó családi pótlék, sőt, 2016-ban a lemorzsolódott tanuló után már egyáltalán nem is járt. (Lásd az 1. táblázat jegyzetét!)

2. táblázat: Keresők száma a tanuló és nem tanuló 17 évesek családjában (százalék)

	2011		2016	
	tanul	nem tanul	tanul	nem tanul
Két kereső szülő	47,4	11,8	51,5	14,4
Egy kereső szülő	35,6	24,5	37,6	38,7
Nincs kereső szülő	17,0	63,7	10,9	46,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Megfigyelések száma	112 189	3822	6557	657

Megjegyzés: Az adatok 2011-ben a kollégiumban élőknek csak egy részére terjednek ki, a családra vonatkozó változókat számos esetben nem vették fel.

Forrás: 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus.

Az iskolaelhagyók családjai számára elérhető transzferjövedelmet még tovább csökkenthette az a rendelkezés, hogy a családi pótlék az iskolás gyermek sorozatos hiányása miatt felfüggeszthető, „bűnisméltés” esetén pedig teljesen meg is vonható. A feltételes mód annyiban indokolt, hogy ha a családi pótlékot a lemorzsolódást oly gyakran megelőző hiányzások miatt már elvették, akkor a kilépés az iskolából már nem jár a család transzferjövedelmének további csökkenésével.⁶

Oktatási részvétel és munkaerőpiaci státusz 2011-ben és 2016-ban

2011 és 2016 között tehát nemcsak az iskolaköteles kor csökkent, hanem a lemorzsolódást követő munkavállalással elérhető jövedelem is nőtt, egyfelől a középiskola befejezése után várható jövedelemhez, másfelől a munkanélküliség és inaktivitás esetén kapható transferekhez képest. Egyelőre nem firtatva, hogy e változások közül melyeknek volt erős hatásuk, vegyük szemügyre a 17 évesek oktatási részvételére és munkaerőpiaci státusára vonatkozó alapvető adatokat!

A 3. táblázat szerint 2011 és 2016 között a nappali tagozaton tanulók aránya erősen visszaesett. Alig észrevehetően nőtt a nem nappali tagozaton tanulóké, nagyobb mértékben azoké, akik 17 éves korukra – a szakiskolai képzés rövidítésével – már megszerezték a középfokú végzettséget, és a legnagyobb mértékben (4,9 százalékponttal, a háromszorosára) azoké, akik egyáltalán nem vettek részt az oktatásban.

⁶ *Hermann* (2018) szerint a családi pótlékra vonatkozó szabályozás nem hatott a korai iskolaelhagyásra.

3. táblázat: A 17 évesek aktivitása 2001-ben és 2016-ban (százalék)

	2011	2016
Már van középfokú végzettsége	0,1	2,2
A többiek közül		
Nappalin tanul	96,4	91,3
Nem nappalin tanul	1,0	1,2
Nem tanul, dolgozik	0,1	1,9
Nem tanul, állást keres	0,2	1,8
Nem tanul, inaktív	2,3	3,8
Összesen	100,0	100,0
<i>Néhány fontos mutató</i>		
Tanul vagy dolgozik összesen	98,5	94,4
A nappalin nem tanulók közül tanul	38,5	13,8
A nappalin nem tanulók közül dolgozik	3,8	21,8
A nem tanulók, nem dolgozók közül állást keres	8,0	32,1
Megfigyelések száma	119 578	8545

Forrás: 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus.

Figyelemre méltó, hogy a nappali tagozatra nem járó és középfokú végzettséggel nem rendelkező 17 évesek között a más formában tanulók aránya 39 százalékról 14 százalékra csökkent, annak ellenére, hogy a lemorzsolódottakat egy Híd nevű oktatási programmal tervezték segíteni a munkába állásban. A Híd-program azonban a korai iskolaelhagyók igen kis részét érte el: 2016-ban a 17 éves, nappali tagozatra nem járó fiatalok 6,4–6,6 százaléka vett részt a Híd-programok valamelyikében az Oktatási Hivatal KIR-STAT adatbázisa szerint (attól függően, hogy a nevezőt a Mikrocenzusból vesszük, vagy a KIR-STAT-ból hiányzó létszámmal azonosítjuk).⁷ A 17 éves korra már rendkívül alacsony részvételi arány összefügg a drámai mértékű lemorzsolódással, amit *Varga* (szerk., 2017) C2.6.1. táblázata a Híd felnőttképzési ágában 63,6 százalékosnak becsült 2016-ban.

A nappali tagozaton nem tanuló 17 évesek legnagyobb csoportja (64 és 44 százaléka) a két megfigyelés idején inaktív volt. A lemorzsolódottak körén belül a nem nappali formában tanulók számaránya az egyharmadára csökkent, a dolgozóké viszont 4-ről 22 százalékra nőtt. A nem tanulók és nem is dolgozók csoportjában többszörösére emelkedett az állást keresők aránya. Ezeknek az elmozdulásoknak az eredőjeként az iskolába már nem járó 17 évesek körében lényegében azonos mértékben (1,5–1,8 százalékponttal) növekedett a foglalkoztatás, a munkanélküliség és az inaktivitás.

⁷ A számítás részleteit kérésre az érdeklődő olvasó rendelkezésére bocsátjuk.

Kik nem járnak iskolába?

A szabályozás változásának hatását a legpontosabban nagy felbontású paneladatbázison becsült szakadós regressziós (RDD) modellel lehet megállapítani, olyan kohorszok időbeni összehasonlításával, amelyek tagjait életkoruknál fogva éppen érintett vagy nem érintett a korhatár csökkentése. A lemorzsolódási mintázat különbsége a munkanélküliségi esélyre való kontrollálás után megbízhatóan méri magának a korhatárcsökkentésnek a hatását. Ilyen adatok Magyarországon is rendelkezésre állnak, és indult is a fenti módszertant követő kutatás a reform különböző „devianciákra” (tinédzserkori terhesség, droghasználat, alkoholizmus) gyakorolt befolyásának felmérésére.⁸

Az RDD-nek a kétségtelen előnyei mellett azonban hátrányai is vannak: a becsléséhez alkalmas adminisztratív paneladatbázisok általában keveset vagy semmit sem mondanak a megfigyelt személy családjáról, felmenőiről, etnikai hovatartozásáról és lakókörnyezetéről. Nincs ez másképp az egyébként kiváló Admin3 adatbázisban sem. Márpedig gyanúnk szerint – amit az adatok igazolni látszanak – ezek a jellemzők rendkívül erősen befolyásolták a korhatárcsökkentésre adott reakciót. A 2011-es népszámlálás és a 2016-os mikrocenzus az ilyen jellegű információk gazdag tárháza. A szabályozás és a munkaerőpiaci környezet hatásának szétválasztása egy ismételt keresztmetszeti vizsgálódásban persze nehezebb, de nem lehetetlen.

Jelen írásban az oktatási részvételt néhány személyes jellemző (nem, fogyatékoság, kisgyermek), a szülők jelenléte és foglalkoztatása, az etnikum, a szűk lakókörnyezetet jellemző mutatók és a járási szintű, iskolázottság szerinti munkanélküliségi esélyek függvényében vizsgáljuk. A 2011-re és 2016-ra vonatkozó egyenletek becslése előtt a két cenzusban megfigyelt személyeket a „majdnem pontos párosítás” (coarsened exact matching, *Blackwell és szerzőtársai*, 2010) módszerével párosítottuk, nem és etnikum szerint pontosan, a településméret, a települési munkanélküliség és a számlálókörzeti roma részarány szerint pedig „érdesítve”. A párosított és nyers mintákon kapott eredmények közel azonosak. A továbbiakban a párosított mintán becsült eredményeket közlünk, melyek 97 646, illetve 7077 főre vonatkoznak.⁹

Első lépésben a 0–8 osztályt végzettek munkanélküliségi esélyének hatását vizsgáljuk különböző kontrollváltozók bevonásával (4. táblázat). A kontrollok nélküli becslés szerint 2011-ben és különösen 2016-ban magasabb munkanélküliség alacsonyabb oktatási részvétellel járt együtt. Ez természetesen nem jelent oksági összefüggést: a két kimenetet inkább egy összetett tünetegyüttes egymással korrelált megnyilvánulásainak tekinthetjük.

⁸ A kutatást nem sokkal e tanulmány elkészülte előtt Adamecz Anna és Szabó Morvai Ágnes indították.

⁹ Ebben a mintában eleve nem szerepelnek a kollégisták, akik egy része esetében 2011-ben hiányoznak a családra, a lakásra és a szűk lakókörnyezetre vonatkozó változók. Az ebből adódó torzítást itt nem tárgyaljuk.

4. táblázat: A 0–8 osztályt végzett fiatalok járási szintű munkanélküliségi esélyének hatása a nappali tagozatos oktatási részvételre (lineáris valószínűségi modellek)

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
2011	-0,126 (16,1)	-0,083 (11,0)	-0,041 (5,3)	-0,012 (1,4)	0,004 (0,5)
2016	-0,573 (8,3)	-0,497 (7,5)	-0,284 (3,9)	-0,086 (1,3)	0,056 (0,9)
Kontrollok					
Nincs	+				
Személy		+	+	+	+
Család			+	+	+
Etnikum				+	+
Lakóhely					+

Függő változó: nappali tagozatos tanuló. Megfigyelések száma: 97 646, illetve 7077.

Minta: középfokú végzettséggel nem rendelkező 17 évesek. Munkanélküliségi esély: a 0–8 osztályt végzett regisztrált munkanélküliek aránya az adott iskolázottságú munkavállalási korú népességben.

Zárójelben a *t*-értékek láthatók. A kontrollváltozókat lásd az 5. táblázatban.

Forrás: 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus.

A negatív korreláció akkor tűnik el, amikor a személyes és családi jellemzők után az etnikumra és a lakóhelyre vonatkozó változókat vonunk be az egyenletbe. A 4. táblázat utolsó oszlopában ez a roma származás és a számlálókörzeti roma népességarány interakciójának szerepeltetését jelenti, de hasonló mintázatot kapunk akkor is, ha ez utóbbi helyett az iskolázatlan népesség részarányát vesszük, vagy egy különféle számlálókörzeti mutatókból képzett főkomponenst használunk.¹⁰ Magyarázó változóként bevontuk a középiskola elvégzése után várható munkanélküliségi esélyt, illetve ennek és a 0–8 osztályos végzettség esetén várható esélynek a hányadosát (az iskola elvégzésétől remélhető nyereséget). Ha az iskola elvégzésétől várható nyereség nagy, az szintén negatívan korrelál az iskolába járással egy kontrollok nélküli egyenletben, de a korreláció egy teljesen kontrollált függvényben ugyanígy eltűnik. Megismételtük a becsléseket a közmunkát is munkanélküliségként kezelve, és hasonló eredményekre jutottunk.

Megbecsültük a 2016-os egyenletet úgy is, hogy a munkanélküli-esély *változását* szerepeltettük benne, és csak a járásokon belüli variabilitást vettük figyelembe: ebben az esetben már az egyéni kontrollok bevonásakor nulla paramétereket kaptunk. Végezetül, megbecsültük a 4. táblázat egyenleteit alternatívspecifikus szimulált maximum likelihood probit függvényvel (McFadden-modellként, a Stata *asmprobit* eljárásával), ahol az egyének „választanak” az iskola elvégzésekor, illetve

¹⁰ A főkomponens-elemzést a számlálókörzeti romarészarány, az iskolázatlanok aránya, a vályogházak aránya, a „kírívóan leromlottnak” és „teleszerűen elkülönülőnek” minősített környékeket jelölő kétértékű változók, az „átlagos laksűrűség, valamint a településméret és az ingázási lehetőségeket megragadó két változó (anyagi veszteség nélkül elérhető vállalatok és számlálókörzetek száma) bevonásával végeztük. Az első főkomponensben az ingázási változokon kívüli többi mutató szerepel, nagyon magas faktorsúlyokkal.

elhagyásakor várható munkanélküliségi szintek között: itt is szignifikáns negatív paraméterekkel indulunk, azaz a modell szemléletében fogalmazva: a mintabeli személyek a magasabb munkanélküliséget ígérő alternatívát „választják”. A 2011-es paraméter még az összes kontroll bevonása után is negatív marad, bár sokkal kisebbé válik, 2016-ban pedig pozitív ugyan, de a 0,8-as *Z*-statisztikájával nagyon messze áll attól, hogy szignifikánsnak tekinthessük.

Úgy tűnik tehát, hogy sem a járási munkanélküliségi szint, sem annak a kedvező irányú változása, sem az iskola elvégzésével realizálható foglalkoztatási nyereség, sem annak a változása nem hatott az oktatási részvételre, kivált nem úgy, ahogy azt valamiféle „ösztönzési keretben” gondolkodva várnánk. Nem azok hagyták el az iskolát, akik jó, illetve javuló abszolút vagy relatív eséllyel léphettek a munkaerőpiacra.

Hogy kik, annak a megítéléséhez nyújt támpontot a 5. táblázat, ahol az összes kontrollváltozó bevonásával becsült egyenletek láthatók.¹¹ Az egyéni jellemzők hatása nem különbözött a vizsgált két évben, a családi változóké azonban igen. 2011-ben a kétszülős–kétkeresős családok gyermekeihez képest 1–2 százalékkal kisebb valószínűséggel jártak iskolába azok, akik csak egy szülővel éltek, vagy ahol a két szülő közül csak az egyik dolgozott. Komoly, 6 százalékpontos hátrányt csak azoknak a kétszülős családoknak a gyermekeinél látunk, ahol egyik szülőnek sem volt munkája. 2016-ra ezek a különbségek felerősödtek: azoknak a teljes vagy csonka családoknak a gyermekei, ahol nem volt aktív kereső, 11–12 százalékponttal kisebb arányban jártak iskolába, és a kétszülős–egykeresős családban élőknel is 5 százalékpontos, a korábbinál sokkal nagyobb hátrányt látunk.

Az igazán nagy változások azonban nem itt következtek be. 2011-ben a romák hátránya a 9–10 százalékpontos sávban mozgott, attól függően, hogy mennyire „sűrű” roma környezetben éltek (a viszonyítási alap egy nem roma fiatal olyan számlálókörzetben, ahol egyetlen roma sem élt), a nem romák oktatási részvétele pedig igen kis mértékben függött attól, hogy a lakóhelyükön mekkora volt a cigányok aránya.¹² 2016-ra a helyzet radikálisan megváltozott: a nem romák részvétele 3, 7 és 12 százalékponttal alacsonyabb volt, ahogy a „ritka” roma körzetektől a „sűrűek” felé haladunk. A roma fiatalok ekkor körzettípustól függően 13–31 százalékponttal kisebb valószínűséggel jártak iskolába, mint a cigányok által nem lakott körzetek nem roma fiataljai, és az etnikai különbség minden körzettípuson belül tetemesen megnőtt. Ahogy korábban már láttuk, az etnikum és a lakóhelyi

¹¹ Számos további egyéni, családi és lakóhelyi változóval kísérletezünk, de ezek nem sokat tesznek hozzá a 5. táblázatban bemutatott egyenlethez.

¹² A magukat nem romának vallók között természetesen szép számmal lehetnek olyanok, akiket a környezetük romaként azonosít, és ez különösen igaz lehet a „sűrű” roma körzetekben élőkre. Feltételezhető azonban, hogy a számlálókörzeteknek az „önbevalláson” és a külső ítéleten alapuló besorolásai egymással szorosan korreláltak.

etnikai összetétel bevonása után már semmilyen kapcsolat nem mutatható ki az iskolába járás és a munkanélküliségi esély, vagy az e tekintetben a továbbtanulással elérhető nyereség között.

5. táblázat: Az oktatási részvételre ható tényezők – lineáris valószínűségi modellek

	2011		2016	
Lány	0,003	(1,7)	0,013	(1,4)
Fogyatékkal él	-0,007	(1,8)	-0,027	(1,4)
Kisgyermekes anya	-0,748	(45,6)	-0,678	(18,9)
Két szülő, egyik dolgozik	-0,011	(5,2)	-0,053	(4,2)
Két szülő, egyik sem dolgozik	-0,064	(11,6)	-0,117	(4,1)
Egy szülő, dolgozik	-0,003	(1,9)	-0,007	(1,0)
Egy szülő, nem dolgozik	-0,023	(4,6)	-0,112	(2,7)
Nem roma–roma arány 1–5% ^a	0,001	(0,9)	-0,034	(4,4)
Nem roma–roma arány 5–10%	-0,014	(2,9)	-0,067	(2,6)
Nem roma–roma arány > 10%	-0,028	(7,2)	-0,123	(4,9)
Roma–roma arány = 0 ^b	..		-0,225	(2,2)
Roma–roma arány 1–5%	-0,094	(3,1)	-0,227	(3,1)
Roma–roma arány 5–10%	-0,090	(5,2)	-0,125	(2,6)
Roma–roma arány > 10%	-0,096	(12,0)	-0,310	(8,3)
Munkanélküliségi esély, 0–8 osztály ^c	0,002	(0,1)	0,220	(1,4)
Munkanélküliségi esély, közép fok/0–8 osztály	0,009	(0,3)	-0,744	(1,1)
Konstans	0,995		1,017	
Korrigált R ²	0,282		0,253	
Megfigyelések száma	97 646		7 077	

Függő változó: nappali tagozatos tanuló. Minta: középfokú végzettséggel nem rendelkező 17 évesek.

Referenciakategóriák: két szülő, mindkettő dolgozik. Nem roma–a számlálókörzeti roma arány nulla.

Zárójelben a *t*-értékek láthatók. *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

^a A számlálókörzeti roma arány a 2011-es állapotot tükrözi, az adat a népszámlálásból származik. Roma az, aki magát első- vagy másodszorban annak vallotta.

^b 2016-ban előfordulhatott, hogy egy magát romának valló személy olyan számlálókörzetben élt, ahol öt évvel korábban nem éltek romák.

^c Járási szintű változó, melynek számlálója a 0–8 osztályt, illetve középfokot végzett 18–59 éves regisztrált munkanélküliek száma a KSH Tstar adatbázisa szerint. A nevezőt (0–8 osztályt, illetve középfokot végzett 18–59 éves népesség) a KSH Munkaerő-felméréséből kialakított 2009–2013-as és 2014–2018-as panelekből számítottuk. Forrás: 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus.

Következtetések

A tanköteles kort leszállító döntéshozók várakozása, amely szerint az iskolába nem való fiatalok majd „a munkaerőpiacra lépnek”, igencsak hézagosan valósult meg. Ez már csak azért is nehezen mehetett volna végbe, mert a lemorzsolódás éppen azokon a területeken volt a legerősebb, ahol a legmagasabb a munkanélküliség. A korai iskolaelhagyók körében megnövekedett álláskereső intenzitás arra utal, hogy a munkavállalási kedv nőtt ugyan, de az elhelyezkedés keresleti korlátokba ütközik.

Nem látjuk nyomát annak, hogy az állam érdemi erőfeszítéseket tett volna a lemorzsolódók piacképességének fokozására. A 17 éves népességben a nem nappali tagozaton tanulók aránya alig (0,2 százalékponttal) nőtt, a lemorzsolódottak körén belül pedig nagymértékben csökkent. A Híd-program már csak a méreténél fogva sem nyújthatott komoly segítséget az iskolából a munkába való átmenetben.

Az adatok alapján kétséges, hogy az oktatási részvétel a javuló munkaerőpiaci környezet vonzó hatására esett volna vissza. Esélyesebbnek tűnik egy olyan, megerősítésre szoruló hipotézis, hogy a tipikus lemorzsolódót a már majdnem felnőtt gyermek (formális vagy informális, legális vagy illegális) keresményére rászoruló családokban, valamint az ország lerobbant, magas munkanélküliséggel és sokféle egyéb bajjal sújtott mikrovilágaiban kell keresni, különösképpen pedig a romák között, akár a fenti megfontolásból hagyták el az iskolát, akár kényszerűen, az őket a legkülönbélebb módokon diszkrimináló iskolák nyomására. Hogy ezt ők, illetve az iskola megtehesék, azt a szabályozás változása, a kapuk kinyitása tette lehetővé.

A reform előtti és utáni oktatási részvételt vizsgáló tanulmányában *Hermann* (2019) rámutatott, hogy az új rezsimben zömmel olyanok morzsolódnak le, akik jó eséllyel amúgy sem szereztek volna meg a középfokú végzettséget. Ebből azonban nem következik, hogy a korai iskolaelhagyás semmilyen problémát nem okoz. Egyfelől, emberi tőkevesztéssel jár, hacsak nem gondoljuk, hogy az oktatás semmit nem tesz hozzá a lemorzsolódásra esélyes tanulók kognitív és nem kognitív készségeihez. Másfelől, az iskolába járás, az ennek köszönhető „távoltartási hatás” kimutathatóan csökkent egy sor „devianciát”, a bűnözéstől (*Machin és szerzőtársai*, 2011, *Dragone és szerzőtársai*, 2021) a droghasználatig (*Ruangkanchanasetr és szerzőtársai*, 2005) és a tinédzserkori terhességig (*Adamecz–Scharle*, 2020).

A korhatárcsökkentést a kezdetektől sokan bírálták. Új elem, hogy az utóbbi években ezek a bírálatok és a korhatár újbóli emelését szorgalmazó javaslatok már nem mindig ütköznek a hivatalosság merev elutasításába.¹³ A magunk részéről Királyhegyi Pál híres táviratának szavaival csatlakozunk a változást sürgetőkhöz: „A rendszer nem vált be. Stop. Tessék abbahagyni.”

¹³ Hír TV (2018): „Újra 18 éves korig emelnék a tankötelezettség felső határát a munkaerőhiány miatt. A Munkaadók és Gyáriparosok Országos Szövetsége javaslatcsomagot dolgozott ki [...]. Az oktatási helyettes államtitkár azt ígérte: megvizsgálják a felvetést.” *Magyar Nemzet* (2017): „A Nemzetgazdasági Minisztérium szakképzésért és felnőttképzésért felelős helyettes államtitkára a közelmúltban a Híd programokkal kapcsolatban arról beszélt, az elmúlt évek tapasztalatait mérlegelve újra kell gondolni ezeket, ám konkrétumokat nem említett.”

Hivatkozások

- ADAMECZ-VÖLGYI ANNA–SCHARLE ÁGOTA (2020): Books or babies? The incapacitation effect of schooling on minority women. *Journal of Population Economics*, Vol. 33. No. 4. 1219–1261. o.
- BLACKWELL, M.–IACUS, S.–KING, G.–PORRO, G. (2010): *cem: Coarsened Exact Matching in Stata*. Február 22.
- DRAGONE, D.–GIUSEPPE, G.–ZUCHELLI, E. (2021): High School Dropout and the Intergenerational Transmission of Crime, IZA DP No. 14129.
- HERMANN ZOLTÁN (2018): *A családi pórlék iskolába járáshoz kötésének hatása az iskolába járásra és az iskolai teljesítményre*. MTA TK Gyerekesély Műhelytanulmányok, No. 1. MTA TK, Budapest..
- HERMANN ZOLTÁN (2019): A tankötelezettségi korhatár csökkentésének hatása a lemorzsolódásra. Megjelent: *Fazekas Károly–Csillag Márton–Hermann Zoltán–Scharle Ágota* (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör*, 2018. KRTK, Budapest, 69–75. o.
- HÍR TV (2018): *Ismét 18-ra emelnék a tankötelezettség felső korhatárát*, szeptember 24.
- MACHIN, S. J.–MARIE, O.–VUJIC, S. (2011): The Crime Reducing Effect of Education. *The Economic Journal*, Vol. 121. No. 552. 463–484. o.
- MAGYAR NEMZET (2017): *Eltűnnek a végzettség nélküli diákok a Híd programokból*. Magyar Nemzet, 2017. május 24.
- MUNKAERŐPIACI TÜKÖR (2019): *Statisztikai adatok*. Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest.
- RUANGKANCHANASETR, S.–PLITPONKARNPIM, A.–HETRAKUL, P.–KONGSAKON, R. (2005): Youth risk behavior survey: Bangkok, Thailand. *Journal of Adolescent Health*, Vol. 36. No. 3. 227–235. o.
- SEBŐK ANNA (2019): A KRTK Adatbank Kapcsolt Államigazgatási Paneladatbázisa. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf. 11. sz. 1230–1236. o.
- SKIRBEKK, V. (2005) The Impact of a Lower School Leaving Age and a Later Retirement on the Financing of the Norwegian Public Pension System. Documents, No. 1. Statistics Norway, Oslo, február.
- VARGA JÚLIA (szerk.) (2017): *A Közoktatás Indikátorrendszere*. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest.
- WOODHEAD, C. (2011): *Lower leaving age to 14, says Woodhead*, *The Guardian*.



BERNÁTH GÁBOR

A „MEGALÁZOTTAK ÉS MEGSZOMORÍTOTTAK” 25 ÉV UTÁN

*Ha bátor vagy egyáltalán, alig van segítség. Ha van segítség,
alig van eredmény. Ha van eredmény, alig valakit érdekel.*

Kertesi Gábor 1996-ban megjelent szikár nyelvű, mellbevágó, *Megalázottak és megszorítottak* című tanulmánya az 1993–1994-es Kemény-féle vizsgálat zárókérdésének – „A család valamelyik tagját érte-e a közelmúltban roma származása miatt valamilyen súlyos hátrányos megkülönböztetés? Ha igen: mi volt az?” – feldolgozását adta közre: oldalakon át sorjáznak benne a rövid leírások, kibomlanak a számok mögötti történetek, sokkoló látteletté az ország megalázottjairól. Nemcsak nekem, de a Roma Sajtóközpont egész csapatának évekre meghatározó emlék volt ez a szöveg. A kutatást 25 évvel később, az Idetartozunk Egyesület jóvoltából, sokkal kisebb körben, ám mélyebben, civilekkel, illetve jogvédelemmel is foglalkozó jogászokkal kiegészítve volt alkalmam megismételni. A közösségi csoportokban a nyitókérdés nagyjából ugyanez volt, a további kérdések pedig arra irányultak, hová fordulhatnak az igazukat keresve, kire számíthatnak. Talán nem lövöm le „a pónt”, ha előljáróban elmondom: a helyzet nem javult, talán egy illúzióval vagyunk szegényebbek – és egy kilencvenes években kiépülő roma jogvédő hálózat, infrastruktúra szétesésének tapasztalatával gazdagabbak. Tisztelet Kertesi Gábornak, hogy akkor azt a tanulmányt megírta. Azoknak, akik akkor ezeket a jogvédő irodákat működtették. És azoknak is, akik ma a még megmaradt maroknyi civil szervezetekben dolgoznak.

A diszkrimináció és a hétköznapi előítéletesség tapasztalata
a közösségekben

A kutatásról¹

2020 októberében és novemberében négy közösségben roma aktivistákkal, illetve jogászcsoporttal személyes, további négy alkalommal pedig online szerveztünk fókuszcsoportot. A közösségi beszélgetéseken összesen 27-en, az online beszélgeté-

¹ A kutatás a Roma Equality through Increased Legal Access (REILA) projekt keretében készült, melyet az Európai Unió Jogok, egyenlőség és polgárság programja (2014–2020) támogat.

seken 20-an vettek részt. Sokféle munkapiaci státuszú, életkorú embert kerestünk meg, és eltérő helyzetű közösségekben folytattunk kutatást: egy kis, évtizedekkel ezelőtt szegregálódott faluban (Gilvánfa), nehéz eléréssel a megyeszékhelyhez; egy Pécshez tartozó, de a településtől távolabb fekvő, a város által magára hagyott kolónián (István-akna²), egy Pécs peremén élő közösség tagjai körében (Pécs–Meszes³), ahol az elmúlt időszakban elindult egyfajta integrációs program, amely reprezentálja az elzárt falusi közösség, a leromló és az „emelkedő” közösség szempontjait is. A baranyai helyszíneket egészítette ki a közösségi kutatásban egy budapest–újpesti (Budapest–Újpest⁴) csoport. Országos reprezentativitásra nem törekedtünk – ezzel kapcsolatban például az FRA publikációi⁵ nyújthatnak eligazítást. Az aktivista és civil szervezeti,⁶ valamint a jogász⁷ beszélgetések résztvevőit az ország minden pontjáról válogattuk, és felülreprezentáltuk a Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyeiket. Az aktivisták és a civil szervezeti munkatársak körében egyetlen személy kivételével szintén roma aktivisták véleményét gyűjtöttük össze. A leíráskor a kérdéseket igyekeztünk elkerülni. Ahol nem sikerült, a szokásos dőlt betűs idézetekben álló betűs formátumban szerepelnek. A párbeszéd szereplőit számmal jelöltük.

Felvezetésként arra kértük a résztvevőket: meséljék el, érte-e őket származásuk miatt megkülönböztetés, sérelem az elmúlt években. A válaszok alapján mind a négy helyszínen széles körben érzékeltek előítéletességet. Először általában a mindennapok előítéletes megnyilvánulásai merültek fel. Meszesen egyik beszélgetőtársunk ezeket „*kisebb, bántó dolgok*”-ként értékelte: többször is előfordult vele, mondta, hogy a személyes találkozáskor hirtelen betelt az állás, amelyre jelentkezett. Egy másik résztvevő szerint az első ajtós felszállásnál csak tőle kérték el a je-

² Az István-akna Pécs egyik legelzártabb területe. A 15 éve bezárt bányüzem melletti kolónián sem bolt, sem más szolgáltatás, több kilométerre a várostól, buszjárárral összekötve (a busz óránként jár). Az István-akna régóta a városi szociálpolitika „elfekvője”: ide költöztetik ki a városból a lakbérhátralekos vagy jogcím nélküli lakókat. Beszélgetőpartnereink régóta a telepen élő helyiek voltak, így leromlását végigkövették.

³ Pécs–Meszes egykori bányászkolóniájának házaiban ma túlnyomórészt romák élnek a város szélén. Mind a házak állapota, mind a zsúfoltság afféle klasszikus városi telepre emlékeztet, az elmúlt évek fejlesztései és az ott zajló közösségi programok azonban más klímát teremtenek, mint a jóval elzártabb István-aknán. Beszélgetőtársaim mindannyian asszonyok voltak: eltérő munkapiaci pozícióban a gyestől a folyamatos, több műszakos munkán át az időnyomunkáig, életkorukat tekintve a húszas éveikben járóktól az ötvenesekig.

⁴ Újpesten évszázadok óta él egy zömmel szegkövác, illetve muzsikós roma közösség. Bár budapesti a helyszín, a kerület külvárosi jellege mégis sokat megőrzött a viszonylag zárt közösségből. Egy kivétellel mindenkinek volt állandó munkája, a szakácstól a kormányhivatali alkalmazottnál át a költőztetőig.

⁵ Lásd például FRA (2016).

⁶ Összesen 13-at, köztük a Roma Sajtóközpont, a Polgár Alapítvány, a miskolci Dr. Ámbédkar Gimnázium, a Bagázs, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat, a Partners Hungary, a Hátrányos Helyzetű Családok Országos Egyesülete, a Roma Polgárjogi Mozgalom és az Iderartozunk Egyesület munkatársainak véleményét gyűjtöttük össze.

⁷ A jogászcsoporthoz résztvevői az alábbi szervezetekkel is együtt dolgoznak: Rosa Parks Alapítvány, ERRC, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Magyar Női Érdekvédelem Szövetsége, Fii Cu Noj, Iderartozunk Egyesület, Háttér Társaság a Melegekért.

gyet ellenőrzésre; másokat (többeket) a boltban követtek az ott dolgozó eladók, „*mintha tolvaj volnék*” (Pécs–Meszes, Gilvánfa, 3. civil).

Egy másik példa a mindennapokban érvényesülő előítéletességre: „*Beás a párom, albérletet kerestünk két gyerekkel. Volt, hogy nem mondta meg a telefonban, hogy cigány. Fűredi a neve, nem cigányos. Volt, hogy elmentünk személyesen megnézni, így állunk a lépcsőn, és azt mondja: »Hát arról nem volt szó, hogy te cigány vagy!*« Azóta mindig úgy kerestünk albérletet, hogy előre mondjuk: »*Roma származású vagyok.*«” (István-akna) A hétköznapi előítéletesség ellen az sem feltétlenül véd, ha kevésbé vagy látható, magasabb státuszúnak tűnsz, vagy éppen egy helyben elismert családhoz tartozol. Az újppestiek, akik a csoportok közül a legkevésbé diszkriminációról számoltak be, ezt részben a következőknek tudják be: „*Rajtunk nem látszik, hogy cigányok vagyunk*”; „*Mikor Káposztásmegyerre költöztem, felcsöngettünk a gondnoknak... és azt mondta: de jó, hogy nem cigányok költöztek ide*”.

Újpesten ketten is a szomszédok visszaélészerű feljelentéseire panaszkodtak: „*Szociális bérlakásban lakom, minden évben hosszabbítják. A házban én vagyok az egyetlen cigány, és kire hívnak rendőroket, ha bármi van?... Ott bármi történik, az én gyerekeim voltak... Ráadásul nem rossz gyerekek, aki ismer minket, az tudja, hogy nem rosszak... És ez odáig fajult, hogy írogatnak az önkormányzatnak, az önkormányzattól kijön a járőr-szolgálat, és fenyegetőzés van*”; „*Nálunk volt olyan, hogy a lenti lakó, egy roma család, elkezdtek bulizni, erre mind az ötünket, akik romák vagyunk a 24 lakásos társasházban, feljelentették. És mind az öten megkaptuk az ötezer forintos pénzbírságot. Hiába nem is tartózkodtunk akkor otthon. – És kifizettétek? – Ki. Ki kellett... Most járjak ötezer forintért ide-oda-amoda? Hogy én nem, meg bizonygassam?*”

Beszélgőtársaink eközben minden csoportban árnyaltan látják az előítéleteséget: ezek részben abból fakadnak – mondták –, hogy „*egy-egy romák okot adnak rá*”, és az a baj, hogy „*mindenkit egy kalap alá vesznek*” (Pécs–Meszes, Gilvánfa, Budapest–Újpest). István-aknán az újonnan jött István-aknaiak, Meszesen „*az István-aknaiak*” voltak azok, akik a válaszok alapján „*okot adtak*” az előítéletekre. Újpesten a beszélgetés egy pontján a romániai vendégmunkás cigányok kerültek elő. Többen említettek ellenpéldákat is. Egy konkrét cég kapcsán például elhangzott: „*Ott inkább csak az van, hogy válogathatnak, én három szakmával kerültem be, nem hallottam cigányozást, ott bent cigányozás nincs.*” (István-akna) „*Volt arra is példa, hogy egyedüli roma voltam az adott cégnél. És tiszteltek... De kevés az olyan, aki azt mondja, hogy na, ennek a romának adok egy esélyt.*” (Pécs–Meszes)

Külön kérdés nélkül, mindenütt hangsúlyosan merült fel, hogy a többségi előítéletességben súlyos felelőssége van a médiának: „*Csak nézd meg a híradót. Meggyilkolta, fölakasztotta... csak romát mutatnak.*” (Budapest–Újpest) „*A híradóban, ha roma az elkövető, képet raknak ki, hat hétig beszélnek róla. De fordítva ez, nem romával: ...arról nem beszélnek annyit, az nem olyan súlyos, azt nem ócsárolják*”; (Pécs–Meszes)

„A média nagyon sokat rá tud pakolni a dolgokra. Bekapcsolod a tévét, mindenhol azt látod, hogy itt lopnak, ott lopnak [a cigányok].” (Gilvánfa)

Hivatalok, hatalom

A legfontosabb problémák listája egyedül István-aknán tért el jelentősen: itt a terület leromlása és a helyi lakáspolitiká⁸ azt üzeni: róluk lemondott az önkormányzat. Ide költöztetik a városból az önkényes lakásfoglalókat vagy a díjtartozást felhalmozó lakókat. „A pincében nem tudok fát tartani, mert a fával együtt elvitték a vasajtót is”; „A lakást nem merjük egyedül hagyni, mert bejönnek”; „Az unokámat nem merem kiengedni játszani”. Beszélgetőtársainkból csak úgy ömlött a panasz: mióta a bánya bezárt, a szennyvízelvezetés sem megoldott: „Többször voltunk bent a hivatalban, velem közölte az úriember, hogy vezessük ki az erdőbe – »de nem ő mondta«. Engem meg majd megbüntetnek”; „Mi is két hónapja várunk a szippantóra. De azt elvárnák, hogy fizessünk érte.” (István-akna) Az önkormányzati intézkedések elmulasztása, lebegtetése azonban nem csak István-aknán jellemző. Meszesen az egyik beszélgetőtársunk önkényes lakásfoglalóként kezdte önálló családi életét. „Terhes lettem, és beköltöztünk, mert anyukámék lakása egy szoba-konyhából állt. Gondoltam elkérjük az önkormányzattól, ha már úgylis üresen áll... De olyan állapotban volt a lakás... a falak koromfeketék, emberi ürülék, minden... Javítottunk rajta rengeteget, és beköltöztünk. És bementünk az önkormányzathoz, elkérni a lakást, hogy szeretnénk fizetni a bérleti díjat, szerződést kötni. És azt mondta az úr, hogy nem lehet, azonnal hagyjuk el a lakást. Mondtam, nem fogok kiköltözni, nincs hova menjek. Azt mondta pár hónap múlva, hogy jó, rendben, de az előző lakó hátralékát fizessem ki, 300–400 ezer forintot... Átvállaltam a tartozást. Most azt mondták, hogy a tartozás felét fizessük be, de lakásszerződés-hosszabbításról ne is álmodjunk.” Ezek a történetek arra is utalnak, hogy ilyen ügyekben hatékony helyi szervezetek nélkül nem várható, hogy a kiszolgáltatott emberek maguk tudjanak változást kikényszeríteni.

Kiemelt területek

Az előítéletesség hétköznapi rutinjai mellett a munkaügyi felvétel az egyik kiemelt diszkriminációs terület. Az egészségüggyel kapcsolatos történetek azt mutatják, hogy a kapacitáshiány kiemelten sújtja/hozza hátrányos helyzetbe a szegényebbeket. Három közösségi beszélgetésben is felmerült rendőrségi eljárással kapcsolatos panasz: Újpesten mindenki szeme láttára nyújtottak el a főtéren egy rendőri intézkedést, majd vezettek el két ártatlan embert, köztük az egyik beszélgetőtársunkat. Gilvánfán és Meszesen rendőri kényszervallatás gyanúja került elő.

⁸ Lásd például Szurovecz (2020).

A rendőri intézkedésekkel kapcsolatban az egyik Pest megyei civilszervezet munkatársa azt mesélte: *„A két végpont: nem jár el a rendőr, vagy a túlzott erő. Az előbbivel szoktunk foglalkozni... A teljesen egyértelmű bűncselekmény, ami másból az lenne, az a cigány telepen nem bűncselekmény. Ha kimennek is, nem intézkednek, ha feljelentést tesznek, akkor nem járnak el... Ilyen a drog nagyon durvuló jelenléte, és a rendőrség nem cselekszik. Akkor kezd el bármi is történni, ha a probléma a cigány telepről kimegy. Mihelyst a faluban is megjelenik... akkor elindul valami.”* És a másik irányban: *„Vagy vezetőszáron elvezetnek egy gyereket, mert a rendszerből elfelejtették törölni, hogy körözés alatt áll. A telepeken élő romák nagyon minimális érdekérvényesítő képességgel bírnak... és a rendőrök pontosan tudják, hogy... nem fognak kiállni magukért. Érzik, hogy ez így nincs rendben, de igazából nem nagyon tudják, hogy mit tehetnek ebben a helyzetben.”* (2. civil)

Az oktatási szegregáció kérdését a közösségi csoportok közül az újpesti és a civil aktivista csoportok érintették: *„Sok szülő panaszkodik arra, hogy a szegregált iskolákban nincs minőségi oktatás”; „Most olyan tanárok vannak [az egyik szegregált roma iskolában, hogy] a hetedik-nyolcadikos gyerekeket szó szerint zaklatják, hogy hagyják abba az iskolát. Természetesen hivatkoznak mindenre, hogy rossz, meg cigizik, meg nem bírnak vele, meg a szokásos dolgok, amiket egy 14–15 éves cigány gyerekekre szoktak mondani.”* (1. civil)

Az egyik civil beszélgetésben nagy hangsúlyt kapott az állami gondozottak, különösen az utógondozottak helyzete: *„Az ő sorsuk is olyan, hogy se eleje se vége, ott verik át őket, ahol akarják. Itt még csak nem is kell, hogy cigány... Erre sincs jelzőrendszer... Észre sem veszi senki.”* (3. civil)

Panaszt tenni valahol

A kérdések arra is kitértek, hogy beszélgetőtársaink fordultak-e valaha (ha ők nem, ismerősük) valahová panasszal? Szinte minden beszélgetőpartnerünk kételkedik abban, hogy érdemes volna jelenteni diszkriminációs eseteket. Több okból is:

A hétköznapi előítéletességre nem válasz a jogi fellépés

Ahol a mindennapi érintkezésekben megélt előítéletesség a fő gond, nem adnak/adhatnak hatékony választ az antidiszkriminációs eljárások: *„Egy-két ember lehet, hogy megnyer egy ilyen pert a diszkrimináció miatt, de az embereket magukat nem lehet megváltoztatni. Megtanultunk ezzel együtt élni – nem változna semmi, következő nap ugyanúgy megtörténne”* – hangzott el Gilvánfán. Itt nem is ismertek olyan embert a környezetükben, aki panaszt tett, vagy beperelt volna valakit. (Ugyanakkor a beszélgetés másik pontján kiderült, milyen fontos a faluban elérhető, a helyi civilszervezet által nyújtott jogászai segítség – a közgyógyellátástól egész odáig, hogy

a rendőrök valakiből „kivertek” egy vallomást, és a civilek a börtöntől „mentették meg” az illetőt.)

Túszhelyzetek, kiszolgáltatottság

Ahol akár cégek részéről foglalkoztatási, akár önkormányzati diszkrimináció merül fel, a legtöbben nem bíznak abban, hogy meg tudnák vívni a csatát. *„Mindig van valami utólagos probléma. Ha bepereltem volna, nagyon valószínű, hogy pórul jártam volna. Mert ott van ötszáz ügyvéd, nyolcvan jogász... engem biztos, hogy megették volna”* – mondta István-aknán az egyik beszélgetőtársunk. Meszesen pedig: *„Nem biztos, hogy egyről a kettőre jutnék vele... Mert kapcsolatok révén megússza... Vagy azt mondja, hogy »bát ezek koszosak voltak. És nem szeretnék olyan embert alkalmazni, aki ápolatlan.« Meg tudja magyarázni.”*

Több csoportban felmerült, hogy gyakran túszhelyzetben vannak azok, akiket sérelem ér. Újpesten valakinek a főnöke elkezdett cigányozni. *„1. Rajtunk nem látszik, de most mit csináljak? Mondjam meg neki pacekba? De hát csak kell a munka. – 2. Az a baj, hogy nem tudsz mit csinálni ilyenkor, mert te vagy a vesztes. – 3. Lehet, hogy azt mondd neki, hogy én is cigány vagyok, mégis meg vagy elégedve a munkámmal. Ő meg a következő alkalommal azt mondja, hogy ne gyere többet.”* A kiszolgáltatottság miatt az önkormányzati lakásbérletők még kevésbé érzik esélyesnek az igazságkeresésnek ezt az útját. István-aknán: *„1. Semmi értelme, akkor is nekik van igazuk, nekik van igazuk. Ezt mindenki tudja. Ha az atyáúristenhez megy a cigány, akkor is, kinek van igazga: annak, aki ott ül az asztal mögött. – 2. Ha lejár valakinek a bérleti szerződése, szarnak rá, nem hosszabbítják meg, és akkor kiderül, hogy önkényesnek van minősítve.”* A bérlakásban élők Pécs–Meszesen és Újpesten is bizonytalanságban élnek a rövid időre meghosszabbított, vagy éppen lebegtetett lakásbérleti szerződések miatt. Önkormányzati visszaélést egyedül Gilyánfán nem említettek a résztvevők. Külön kérdésre az volt a válasz: *„Ez nem jellemző itt, itt mindenki roma, és mindenki ismer mindenkit.”*

A panaszok elapadása részben azzal függ össze, hogy Magyarországon az elmúlt 10–12 évben a hatalom szerkezete is megváltozott: az, hogy a legtöbb szociális támogatás és a családok jelentős részének egyetlen jövedelmet biztosító közmunka elosztása a helyi polgármester joga, értelemszerűen emelte az esetleges helyi jog-sértések elleni fellépés árát és kockázatát.⁹ Ez a függőség így fogalmazódott meg az egyik civil csoportban: *„Csak olyan ember indítványozhat [jogorvoslatot], akinek nincs mitől tartania.”* (3. civil).

A hatalommal való visszaélés egy másik formájáról számolt be egy miskolci civil aktivista: az egyik (szélsőjobboldali) önkormányzati képviselő (Pakusza Zoltán)

⁹ Lásd ehhez az Európai Bizottság számára készült magyarországi Roma Civil Monitor legfrissebb jelentését (EB, 2019).

„járja a telepeket (Lyukó, Annabánya), nem lopják-e az áramot, rendben vannak-e az utak, és megfenyegeti őket, hogy elviteti a gyerekeiket. És már van is olyan család, aki inkább fogta magát, és elköltözött.” (1. civil)

A feladás történetei...

Az egyik civil csoportban nagy hangsúlyt kapott, hogy – különösen a szegregált – roma közösségek lecsúszásának van egy nagy pszichológiai ára is: „Ha most elmész egy szegregátumba... akkor azt látod, hogy akár öt év alatt is sokat romlott a helyzet. Folyamatosan csúszik le minden és mindenki... az elmúlt öt évben megjelentek ezek a dízájnerdrogok, amelyek még jobban szétszapták ezeket a közösségeket. Azt látom, hogy hibetetlen mértékű tudatlanság van a saját jogaikkal kapcsolatban is... Öt éve... még egy csomó dolog, ami őket sújtotta, annyira... bántotta őket, annyira akarták mondani, hogy nem kellett őket kérdezniem... ha most elmész bármely közösségbe... nem az, hogy nem mondják el a problémáikat, hanem azt látod, hogy félnek. Iszonyatosan nagy tömegű problémával nézünk szembe, és ebben a diszkrimináció csak egy elem. Ami még öt évvel ezelőtt is kiverte a biztosítékot – most már nem beszélnek róla.” (1. civil). „Sokan azt sem tudják, hogy valójában mi történt velük” – mondta egy másik csoportban egy aktivista (3. civil).

...és összefüggése a jogvédő munkával

Az elmúlt 10–15 évben Magyarországon jelentősen meggyengültek a jogvédelemmel foglalkozó civil szervezetek. A jogvédő irodák közül több bezárt, és bár fontos ítéletek is születtek, a széles körű közösségi tényfeltáró munka csökkent. Ez a diszkriminációs tudatosságot is mérsékelte: „Nincsenek olyan jogvédő szervezetek, amelyek azzal, hogy benne vannak a közbeszédben, felbírják a figyelmet, hogy van egy ilyen jelenség... Ha beszélünk arról, hogy van oktatási diszkrimináció, akkor eszébe jut azoknak az embereknek, akiknek nem jutna eszébe, hogy a gyerekének jobb lenne nem ott, ahol van. Az, hogy nincsenek jogvédő szervezetek, megszűntek, ennek óriási hatása van arra, hogy nincsenek történetek, ügyek.” (1. civil)¹⁰

Ugyanezt erősítették meg a harmadik civil beszélgetésben: „Nálunk [Pest megyében] felismerik [a diszkriminációt], az a baj, hogy a jogorvoslatra nem találunk megoldásokat... most a roma önkormányzatokat meg a civil szervezeteket keresik meg, mi meg kapkodunk a fejünk után, hogy kinek szóljunk... Nincs olyan intézményi hálózat, és nem vagyunk annyira felkészültek, hogy akár egy ügyet elvállaljunk, és végigkövessünk. Lemenyünk, feltérképezzünk, hogy valós diszkrimináció, és továbbvigyük.” (3. civil) A jogászcsoporthoz tovább árnyalta ezt a képet: „Még ha tudja is, hogy vele jogsértés történt,

¹⁰ A jogvédő szervezetek munkájának visszaesését a nyilvánosságban kutatások is dokumentálták (lásd Bernáth–Messing, 2011).

tudja, hogy hova kell fordulni, az, hogy megéri-e, ez szerintem nem egyértelmű. Ebbe nem is kell kisebbséginek lenni.”

Tudatosabb jogsértők

A roma panaszosok messze nem olyan arányban fordulnak jogorvoslatért, mint amilyen kiterjedt a diszkrimináció – ez azzal is összefügghet, hogy a hivatalok „ügyesebbek” a diszkrimináló gyakorlatok elrejtésében. Egy baranyai civil szerint *„amelyik iskolával, óvodával, polgármesterrel, jelzőrendszerrel beszélek, teljesen normálisak, korrektek, igyekeznek normálisan kezelni a dolgokat... Viszont a másik oldal az... hogy ennek a jelzőrendszernek a tagjai nagyon ki vannak képezve arra, hogy mi az, ami még belefér... hogy mi egyértelműen diszkrimináció... és mi az, ami a batárán van, tebát adott esetben egy ügyfél nem tud belekötni... Nem tudja megnevezni... de ha meg tudná is nevezni, nem tudná, hogyan is bizonyítsa, kibez is kellene fordulnia.”* (1. civil)

A „látens lenézés” érvényesüléséről beszélt egy másik civil aktivista a gyermek-kori fejlesztés elérhetetlensége kapcsán: *„Nem nyíltan diszkriminál, nem nyíltan rasszista, de igazából azt gondolja, hogy hát ennek a gyerekeknek ez úgysem fog menni. És pont az, akinek a legnagyobb szüksége lenne a fejlesztésre, nem fog hozzáférni. A középosztály kiverekedi magának. A végeredmény mégiscsak megkülönböztetés lesz.”* (2. civil)

A jogvédő munka megbélyegzése, ellennarratívák

A képhez az is hozzátartozik, hogy Magyarországon az utóbbi években a jogvédő munkát a kormányzat felől is érték támadások. A jelenlegi miniszterelnök titulálta már ezt a munkát „szépelgő emberi jogi handabandának” (Botos, 2017), és bírálta például a gyöngyöspatai oktatási diszkriminációs ítéletet (Csengel, 2020). A külföldről is támogatott szervezetek megbélyegzése és az EU által is törvénytelennek ítélt korlátozása,¹¹ a független támogatás akadályozása¹² megnehezíti a jogvédő munkát, és próbálja hitelteleníteni a jogvédőket: *„Az elmúlt 10 évben nagyon sok olyan ellenbeszélés jelent meg, amely a jogvédelmet, a romák diszkriminációja ellen dolgozó aktivistákat pejoratív csomagba teszi... nem jó emberi jogi aktivistának lenni”* – hangzott el az egyik civil csoportban (1. civil). Az is felmerült, hogy ebben a helyzetben a jogvédő szervezeteknek új narratívát kellene kidolgozniuk: *„Az emberi jogokat visszaépíteni a köztudatba... Megtalálni azt a nyelvezetet, amely közhírhözvé teszi az emberek számára.”* (1. civil) Egy másik csoportban: *„...és ha balhézunk, akkor jön az NGO-bélyeg. Kéne bizonyos rafináltság részünkről, hogy előbb megtaláljuk a közös pontokat... Hosszú távon nekünk is stratégiát kell váltanunk.”* (2. civil)

¹¹ Lásd például Horváth (2020).

¹² Lásd például Bukhaijuk... (2019).

A hatékony alternatív kommunikáció igénye és jelentősége más szempontból is szóba került: *„A diszkrimináció is olyan ügy, amit mindenképpen rendszerben kell szemlélni. Erről a témáról kellene beszélni az iskolában, minden munkabelynek kellene, hogy legyen kommunikációja erről, fontos volna a tudatosság növelése”* – mondta az egyik civil aktivista (1. civil). Egy másik egy konkrét ügy kapcsán így érzékeltette a nyilvánosság nagy szerepét: *„Megzsaroltuk őket, hogy meg lesznek sajtózva, egyből mondták, hogy jaj, nem kell sajtó ide... A legnagyobb nyomásgyakorlást a médiumok adják. Azoktól mindenki fél.”* (3. civil)

Egyéni válaszok és stratégiák

A beszélgetésekben az előítéletességre/diszkriminációra adott változatos egyéni stratégiákra derült fény. Köztük az azonnali, nemegyszer indulati válaszok. Újpesten több történetet hallottunk a tanárokkal történt konfliktusokról: *„Berúgtam rájuk az ablakot; onnantól kezdve nem volt semmi probléma”* – mondta az egyik beszélgetőtársunk. *„Nem a tanárt kell bántani, belevágni a csákányt az asztalba”* – válaszolta erre valaki. Pécs-Mesziesen az egyik beszélgetőtársunk nevet változtatott: *„Nevelünk három gyereket, ha a későbbiekben érvényesülni szeretnének... ha felemelik azt a telefont, és bemutatkoznak Kalányosként, ne az legyen az első, hogy... ráteszik a telefont, vagy »betelt az állás«. Mond egy magyarosabb nevet, és így lehet, hogy el tud helyezkedni.”* A leggyakoribb mégis az alábbi, Gilvánfán elhangzott válaszhoz hasonló volt: *„Magamba fojtom az indulataimat, és úgy csinálok, mintha nem vennék róla tudomást.”*

Miután szinte egyáltalán nem említettek olyan helyzeteket, amelyekben diszkriminációs panasszal fordultak volna valakihez, külön megkérdeztük: mi lenne az a pont, amikor panaszt emelnének? Újpesten az ügyben volt konszenzus, hogy ha a gyereküket bántanák. A gilvánfai válaszok: *„Ha igaztalanul vádolnának, és ennek következménye lenne... alaptalanul nem ülnék börtönben”*; *„A nagyon sokadik munkahely után fogyna el a türelem, próbálkozni kell”*. Mesziesen és István-aknán továbbra is azt válaszolták, hogy nincs értelme panasszal élni: *„Ha már ilyen kicsi dolgoknál falakba ütközöm, akkor nem érzem, hogy tovább kéne mennem”* – mondta Mesziesen az egyik beszélgetőtársunk.

Mindeközben a sok egyéni történet, amelyek szerint valakik az igazukat keresve próbálnak elégtételt szerezni, arra utal, hogy a hatékony jogvédelem sokak vágyaival találkozna. Egy történet István-aknáról: *„A fizetésemből csináltam egy kis pénzt, 130 ezer forint volt a kezemben, gondoltam veszek egy kis fűrészgépet. Nálam volt a pénz káépába... A boltba... majdnem napi rendszerességgel jártam a cégnek. Bementem... egy 110 ezer forintos gépet felemeltem, nézegettem. Ugye, meg kell nézni... Mire odajött egy fiatalember: »Az túl drága lesz, legyen szíves visszarakni«. Kitettem a pénzt, és megkérdeztem: teszerinted én nézegetni jöttem?... Látta a kasszás, hogy lekezelő volt, és kijött, ő szolgált ki. Továbbvittem ezt a dolgot, kihívtam a főnökét, és mondtam, hogy*

nem egy erdészeti dolgozót ismerek, aki cigány, dolgozik esőben, hóban, fagyban. És bejön ide vásárolni, és lenézik az embert.” Egy hasonló történet Meszesről: *„Az ember elmegy vásárolni, a biztonsági őr látja, hogy roma vagy... és mennek utánad. Már volt olyan, hogy mondtam neki, te, figyelj csak, nem muszáj engem követned. Kinyitottam neki a pénztárcámat, nézd csak, meg tudom venni. Nem vagyok rászorulva, hogy eltegyem azt az 5–600 forintos tusfürdőt, vagy bármit. És akkor mondta, hogy neki ez a munkája, kötelessége. És, mondom, oké, de rajtam kívül bejött még öt másik ember, utánuk miért nem mész? Erre már nem tudott válaszolni semmit.”* Egy újpesti beszélgetőtársunk elmondta: *„Én aból tudom, elmondom [hogy cigány vagyok]. Hogy lássák azt, hogy vannak normális cigányok is.”*

„Kihez fordulhatok?”

A közösségi beszélgetések során a többség általában egyetértett azzal, hogy nincs esélyük hatékony védelemre és jogorvoslatra: *„Én magánemberként beperelhetnék egy hivatalt?... Hacsak nem volna háttér, egy ugyanolyan erős ellenfél. – Esélytelen. Mert melyik az a személy, aki egy polgármestert... – biztos lehetne, csak mi, egyszerű emberek nem fogunk odáig eljutni.”* (Pécs–Meszes) Egyik beszélgetőtársunk fia, akit néhány éve egy durva kényszervallatás során kidobtak a rendőrség ablakából, maradandó fogyatékoságot szenvedett. Az eset a médiába is bekerült. Az apát a jogi fellépésről elmondása szerint az akkori helyi roma közösségi vezetők lebeszélétk. *„Mikor odamentem ordítani a rendőrségre, még le akartak tartóztatni... Mindenhova fordultam... [a roma szervezethez] is, ő is visszalépett, meg lettek fenyegetve... Vissza kellett lépni a feljelentéstől.”* (Pécs–Meszes)

Az egyik civil aktivista csoportban az is elhangzott, hogy a kiszolgáltatottság miatt az egyéni kiállás megfelelő segítség nélkül retorzióhoz vezethet. *„Ha felemeled a szavad, és egyedül, vagy, nincs meg az a rendszer, amibe kapaszkodni lehetne... még rosszabb történhet, mert retorzió lesz.”* (2. civil) Ugyanakkor egy nem kiszolgáltatott szereplő jelenléte, ha korlátozottan is, de segíthet: *„Kisebb ügyekben az, hogy az ember egyáltalán ott van, és segít jogi ügyekben, döntő. Az egyik helyi rendőrőrsön elkezdték kínzásokkal, nagyon csúnya verésekkel megszerezni a vallomásokat. Nem sikerült elérni – egy eset kivételével –, hogy a rendőröket felelősségre vonják, de leállt a dolog. Azzal, hogy az ember nem hagyta, abbahagyták.”* (Jogászcsoport)

A független panaszmechanizmusok hiánya kisebb dolgokban is ellehetetleníti a jogérvényesítést. Az egyik civil csoportban hangsúlyosan felmerült az elhúzódó bírósági jogorvoslat alternatívájaként működő (vagy nem működő) panaszmechanizmusok kérdése: *„Minél inkább erősíteni kellene a független szerveket. Például betegjogi képviselőt. Egyáltalán nem működnek független szerveként. Úgy vannak beágyazva a kórházi struktúrába, hogy nincs értelme panaszt tenni náluk. Semmi függetlenségük*

nincs”; „Ugyanezt látjuk a gyámoknál. Maga mondja, hogy nem tudok mit csinálni, mert a rendszer része vagyok. Vagy a gyermekjogi képviselő.” (2. civil)

Eredmények: milyen eséllyel, és milyen áron?

A diszkriminációs ügyek hosszan elhúzódó, kétes sikerrel kecsegtető kimenetele lelkileg megterhelő, és sok pénzbe kerül. „Nekem annyi pénzem nincs, hogy bíróságra járjak” – mondta az egyik gilvánfai beszélgetőtársunk. Egy másik Újpesten kereste az igazát egy munkahelyi diszkriminációs történetben. Végül peren kívüli megegyezés született, az így kapott pénz az ügyvéd költségeire ment el. „1. Mi próbálkoztunk, amikor a férjemet kirúgták... úgy akarták kirúgni, hogy nem kap végkielégítést... Fogadtam egy ügyvédet... a végkielégítést megkaptuk, de közös megegyezéssel el kellett jönnie. – 2. És nullára jöttek ki. Mert amit megkaptak végkielégítésnek, azt így odaadták az ügyvédnek. Nincs értelme.”

A hozzáférés egyenlőtlensége

A jogászcsoportban széles körű egyetértés alakult ki arról, hogy „az új eljárási szabályok alapján, ha jogi képviselet nélkül akar valaki bírósághoz fordulni, gyakorlatilag teljesen ellehetetlenül. Ha valaki romaként vagy nem romaként úgy dönt – és nem feltétlenül a hát általánost végzett emberekre gondolok... –, hogy ügyvéd nélkül kíván jogot érvényesíteni ma a bíróság előtt, hát, nagyon sok munkát kell beletenni... A legszegényebbeknek, ha nincs ügyvédjük, gyakorlatilag nincs jogérvényesítésre lehetőségük. Ez jól megmutatkozik akkor is, ha ők az alperesek. Ha például formailag nem szabályosan nyújt be egy papírt, a bíróság kapásból figyelmen kívül hagyja. Ez alapvető sérelem, a képzetlen emberek nagyon súlyos diszkriminációja.” Gyakran az ügy már az első lépéseknél elakad: „Sokszor a rendőr sem érti a kommunikációját. Nehezen tudják elmondani, mi is történt, például kronologikus sorrendben. Egy csomó esetben írok egy feljelentést, és megballgatom a családot, hogy mi történt, kibogozom, mi az eleje, mi a vége, és olyan formában írom le, ami befogadható a rendőrnek. És akkor jön, hogy ja, így már érti, hogy mi történt, ez tényleg bűncselekmény.” (2. civil)

Ezt tetézi, hogy gyakran a jogalkalmazók sincsenek tisztában a jogszabályokkal: „Sokszor a bírók sem – hangzott el a jogászcsoportban. – Néhány bíró iszonyú felkészületlen. Újra és újra el kell magyaráznunk az antidiszkriminációs jogszabályokat, a fordított bizonyítási terhet, hogy mi a közvetlen és közvetett diszkrimináció közötti különbség... aztán az első fokú ítéletből kiderül, hogy nem ment át...”

Az ügyek elhúzódása

A bírósági ügyek elhúzódásának problémája több csoportban felmerült: „A miskolci szegregációs per három évig tartott, a cigány önkormányzattól teljesen elfordultak a ro-

mák, mert úgy látták, hogy nem csinálnak semmit.” (1. civil) „A bírósági ügyek hosszú évek. Az ügyfeleknek elégük van, nem hisznek benne.” (2. civil) „Nincs az az ügyfél, de civil szervezet sem, vagy jogi képviselő, aki képes nyolc éven keresztül egy-egy ügyben pereskedni. Ez iszonyú pénzbe is kerül.” (Jogászcsoport). Itt sorra jöttek a történetek: „Egy EBH-s ügyben, Tiszavasváriban az iskola fenntartója nem csinált szegregációs tervet, vagy nem olyan tartalommal... Csak amíg megállapították, hogy valóban nem hajtották végre, több mint egy évig tartott.” A miskolci kilakoltatások kapcsán „az EBH öt éve kimondta, hogy 90 család diszkriminálva lett, az önkormányzat megígért 30 lakást, amit a családok azóta nem kaptak meg, és 2020-at írnak... Semmi foganatja nem lett igazából, hogy ezt végigjártasszunk, végigküzdöttük... Az EBH-t többször kértük, hogy rendelje el. Kibújtak alóla... Visszapattanunk mindenhol. A legutolsó, hogy az új¹³ alpolgármesterrel leültem... ők már sokkal jobban állnak hozzá, azt ígérte – fél éve –, hogy utána néz.”

Társadalmi hatás, elrettentő erő, rendszerszintű változás

Újpesten erősen kételkedtek abban, hogy a bepanaszolás vagy a büntetés akár a hatósági elkövetőt, akár az erről értesülőket visszafogná. Egyikük úgy fogalmazott: „[az elkövető akkor] majd valami más módszert talál”. „Kifizetik a büntetést és kész” – hangzott el Gilvánfán. A civil aktivista csoportokban is kételkedtek az eredmények visszatartó erejében. Addig, amíg nyíltan el lehet döntéseket szabotálni, mindez még bátorítást is adhat az elkövetőknek: „Tudják, hogy nincs mitől félni, a szankciók gyengék, évekig tart.” (2. civil) Egy másik civil csoportban valaki így fogalmazott: „Azt sem szabad eltagadni, hogy az elmúlt 10 évben született szinte az összes szegregációs ítélet. Ha szimplán csak a perek szintjén nézzük a dolgot, ez az időszak sikeres... Ha azt nézzük, hogy lett-e az elmarasztalás után bármilyen pozitív változás, az már egy másik dolog.” (1. civil)

Ugyanakkor jó néhány önkormányzat nyíltan szabotálja a bírósági ítéletek végrehajtását. Az egyik civil aktivista arra hívta fel a figyelmet, hogy „Miskolcon például végrehajtották a számozott utcák kilakoltatását, függetlenül attól, hogy elmarasztaló ítélet született.” (1. civil) Az oktatási szegregációs perek kapcsán emlékeztetett egyik beszélgetőtársunk: „Amikor annak idején a CFCF elkezdte bíróságra vinni a szegregált iskolákat, épp arra gondoltunk, hogy az első nyertes per után az összes fenntartó magától... de hol tartunk ma már?!” (2. civil)

Ez ügyben a jogászcsoportban is éles vélemények fogalmazódtak meg. A többség egyetértett azzal, hogy a jogszabályok alapvetően megfelelők, ám „a végrehajtás valahogy mindig megbukik”. Egyikük így érzékeltette a helyzet abszurditását:

¹³ 2019-ben a miskolciak leváltották a korábbi városvezetést.

„Egy antidiszkriminációs rendelkezés végrehajtása bonyolult feladat... Nem tudja a bíró, nem tudja az ügyvéd, nem tudja, vagy nem akarja tudni a címzett, és akkor lehet azon gondolkodni, hogy az a két oldal papír, amire ráköptem valamit, és beadtam mint antidiszkriminációs tervet, elég jó-e. Akkor megbírságolja. De azt megfellebbezik, mondják, hogy hát én eleget tettem, megcsináltam... Gondolkodnak rajta fél évet, hatályon kívül helyezik a bírságot, a bíróság kimondja, próbálja meg még egyszer megcsinálni az antidiszkriminációs tervet, kicsit jobban. Akkor ír egy papírt, ami nem három oldal, hanem tíz oldal, alá krikszkrakszol valamit a jegyző, és akkor azt mondja a bíróság, hogy hát ez már inkább egy antidiszkriminációs terv...” (Jogászcsoport)

Több civil és a jogászcsoport résztvevői is úgy látták, a megnyert ügyek hatása szempontjából kiemelt szerepe van az utómunkának: „Ahol a célcsoportot ténylegesen be lehet vonni a jogvédelmi munkába. Ahol valóban, romák, melegek, transzneműek dolgoznak együtt ügyvédekkel... és éveken keresztül egyfajta közösségépítésen alapuló jogérvényesítést gyakorolnak.” (Jogászcsoport) Az egyik civil aktivista csoportban valaki arra hívta fel a figyelmet, hogy utókövetés és közösségi munka nélkül az adott probléma könnyen újraéled: „Az újratermelődést nem ellenőrzik, nem akadályozzák meg. Van egy nagyon agresszív fellépés a tárgyalás során, de semmi más... Nekem az a problémám az összes diszkriminációs ügygel, hogy oké, egy ügyet megoldunk, ami eleve félmegoldás, és ha nem azonnal, legkésőbb tíz év múlva újra lehet kezdeni a dolgokat.” (3. civil)

„Nagyon frusztráló, hogy habár vannak sikeres egyéni ügyeink, ez gyakorlatilag semmiféle társadalmi változást nem indít el. Ám nagyon nehez ebből a térből és időből kinézni, és azt megnézni, hogy milyen lett volna a világ, ha nincsenek jogvédők. Vagy nincsenek ilyen ügyfelek és ügyek, amiket csináltunk” – mondta az egyik jogász.

Összegzés

A beszélgetések alapján az elmúlt években a roma közösségben megcsappant mind a diszkriminációval kapcsolatos tudatosság, mind az azzal kapcsolatos remény, hogy a diszkrimináció áldozatai hatékony védelemre számíthatnak. Nagyon kevesen fordulnak jogorvoslatért, és csaknem mindenki kételkedik abban, hogy a diszkriminációs eseteket érdemes volna jelenteni. Mindez összefügg részben a jogvédelem intézményrendszerének, a jogvédelemmel foglalkozó civil szervezeteknek a meggyengülésével, részben a média átalakulásával, amelyben egyre ritkábban kapnak felületet a diszkriminációs ügyek. A civil aktivisták beszámolóí szerint minden korábbinál nagyobb ellenszélben kell dolgozniuk.

Ugyanakkor a beszélgetésből fölsejlett az a Magyarország is, ahol a hatalom szerkezetének megváltozása (az alanyi jogon járó juttatások elsorvasztása és a megélhetést biztosító források, kiemelten a közmunka hatóságfüggő odaítélése) miatt nagyra nőtt annak kockázata, hogy valaki a helyi hatalom ellenében kiálljon vélt

igazáért. Egy olyan ország képe, ahol jogi segítség és az ehhez szükséges pénz nélkül minimális az esély az igazságkeresésre; széles körben érvényesül a hatósági közöny és az intézmények gyengesége, a gyámügytől a betegjogi képviselőig. Ahol a bírósági ügyek évekig elhúzódnak, az ítéletek végrehajtása pedig elszabotálható, sőt egyes polgármesterek ezzel még kampányolnak is. Annyi az ága-boga ennek a kérdésnek, hogy a helyzet aligha változhat meg egyetlen elem megjavításával – de közösségi keresleti nyomás és a közösségi jogvédő szervezetek újjáépítése nélkül bizonyosan nem is fog változni.

Hivatkozások

- BERNÁTH GÁBOR–MESSING VERA (2012): *Szélre tolva. Roma médiakép, 2011.* Médiakutató, 13. évf. 1. sz. 71–84. o.
- BOTOS TAMÁS (2017): *Orbán: A migránsokra is vonatkoznak a törvények, ezen nem segít semmilyen emberi jogi, szépelgő handabanda.* 444, március 7.
- BUKHATJUK... (2019): *Bukhatjuk a Norvég Alap 70 milliárdját, ha a kormány nem száll le a civilekről.* *Népszava*, április 29.
- CSENGEL KARINA (2020): *Orbán Viktor szerint Gyöngyöspatán „az az érzés alakult ki a romákban, hogy ők vannak többségben”* Mércse, I. 31.
- EB (2019): *Civil társadalmi jelentés a Nemzeti Roma Integrációs Stratégiák megvalósulásáról Magyarországon. A roma integráció területén meglévő vakfoltok beazonosítása.* Európai Bizottság, Brüsszel.
- FRA (2016): *Second European Union Minorities and Discrimination Survey Roma – Selected findings.* European Union Agency for Fundamental Rights. Bécs.
- HORVÁTH BENEC (2020): *EU-s pályázati pénzt bukott egy civil szervezet, mert nem volt hajlandó igazolni, hogy külföldről támogatott-e.* 444, szeptember 28.
- MÁRFI ATTILA (2005): *Pécsi cigánykolóniák a tanácskorszakban (1950–1990).* Pécsi Szemle, 8. évf. nyári sz. 86–101. o.
- SZUROVECZ ILLÉS (2020): *Hiába jött új városvezetés, Pécsen most is féltik a szegényeket az önkormányzattól.* 444, október 15.

NEMÉNYI MÁRIA

IDENTITÁS VAGY STIGMA?

Gábor – úgy negyven éve – előbb lett barátom, mint kollegám. Szakmai életutam során csak jóval később kerültem közel Kertesi Gábor egyik, sokunk számára meghatározó kutatási területéhez, de vitáink épp ezekben az években élesedtek ki a „cigány” kategória tartalmáról. Gábor a tények embere, engem inkább az érzések, vélemények, attitűdök, identitás alakulása érdekelt, csupa olyan képlékeny, megfoghatatlan tényező, amely azonban meghatározó lehet a kutatók számára tényként kezelt változó érvényességében. Vitáink kevésbé a nyilvánosságban, inkább baráti beszélgetésekben zajlottak. Most, Gábor születésnapján, szeretném átnyújtani számára azt az Élet és Irodalomban 2003-ban megjelent cikket, ami ennek a köztünk folyó vitának egyik dokumentuma.

Bár az ízlésemhez képest túl sok tudományos, publicisztikai és köznapi vita folyik arról a már felvetésében is rossz asszociációkat keltő kérdésről, hogy *ki a cigány*, el kell ismernem, hogy a vitában mindig „kívülről” megszólaló, azaz nem cigány „szakértők” olyan kérdést feszegetnek, amelynek fontos társadalompolitikai vonzata van. Legtöbbjük érvelése szerint ugyanis a cigányok hátrányos megkülönböztetése nem saját csoportjukhoz fűződő személyes elkötelezettségük, etnikai identitásuk, hanem a többségi társadalom cigányokról alkotott előítéletes percepciója alapján történik, és a többség általi stigmatizáló besorolás az, amely szerint aztán a cigánynak tartottakat iskolai, lakóhelyi, munkaerőpiaci stb. diszkrimináció éri. Egyszerűbben szólva: nem az számít, hogy ki a cigány, hanem az, hogy ki látszik annak a többség szemében, és ha valaki annak látszik, akkor számolnia kell azzal, hogy *másként* viszonyulnak hozzá. Bár ez az álláspont jól alátámasztható az elmúlt évek-évtizedek legkülönbözőbb szociálpszichológiai kutatásaival, amelyek a magyarországi cigányságra vonatkozó sztereotípiákat, előítéletes attribúciókat, rasszista vélekedéseket vizsgálták a magyar lakosság különféle csoportjai körében, mégis elgondolkodtató, hogy egy olyan, a többség által kijelölt csoport tagjait tekintik a cigánysággal foglalkozó kutatók kutatásuk alanyainak, amely nem esik egybe az önbesorolás által kijelölt közösséggel.

Ez az eljárás sokak számára ismerős, akik járatosak a történelemben, akik hallottak a zsidótörvényekről, akik felháborodnak a holokausztban megsemmisített – zsidónak minősített – magyar állampolgárok sorsa miatt. A magyarországi zsidóságra vonatkozó mai kutatások érzékletesen dokumentálják, hogy miként viszonyul a túlélőknek már többedik generációja a mások általi kategorizálás és a saját önmeghatározás

konfliktusának szenvedésekkel és kétségekkel teli történetéhez, és senki sem vitatja, hogy a zsidó származás és zsidó azonosságtudat számtalan variációban jelenik meg az érintettek körében. Ugyanakkor elképzelhetetlen lenne, hogy valaki – hivatkozva a ma is létező antiszemitizmusra – olyan „zsidókutatást” kezdeményezne, amely a nem zsidó többség által relevánsnak tartott kritériumok alapján zsidónak tekintett magyar állampolgárok társadalmi helyzetére, szociológiai jellemzőire, élet- és munkaviszonyaira, családfelfogására stb. vonatkozna. Érdekes módon mégis sokan igazolhatónak érzik ezt az eljárást a másik olyan csoport esetében, amely hasonlóképpen áldozata a sztereotipizálásnak, a rasszizmusnak, a genetikai-származási adottságok társadalmi jellemzőkké váló kiterjesztésének – mintegy beletörődve abba, hogy ha már a többségi társadalom elfogultan és megkülönböztetően viszonyul ehhez a csoporthoz, akkor tekintsük *ennek* alapján létezőnek e csoportot, és nézzük meg, mit okoz tagjai számára az előítéletes többségi magatartás.

Egy közelmúltban lefolytatott kutatásunk mintegy „melléktermékeként” megismerhettük közel háromszáz – a szociológiai kutatásokban elfogadott módon a családokat jól ismerő kívülálló által – cigánynak minősített gyermek szüleinek (többnyire édesanyjának) vélekedését a gyermek és saját maguk etnikai hovatartozására vonatkozóan. A kutatás arra a kérdésre kívánt választ kapni, hogy van-e különbség szegény sorban élő cigány és nem cigány gyermekek között az egészségi állapotuk tekintetében, és ha igen, minek tulajdonítható ez a különbség. Az identitásra vonatkozó kérdés természetesen nem volt mellékes, hiszen ezáltal derülhetett ki, hogy az esetünkben a védőnők által cigánynak, illetve magyarnak besorolt gyermekek egészségi állapota és egészségesélyei különböznek-e valójában, vagy pedig – figyelembe véve a gyermekek szülei által adott saját identitásmeghatározását is – elsősorban megítélésük különbözik-e attól függően, hogy cigánynak vagy magyarnak tartják-e őket.

Kutatásunk egyik eredménye az volt, hogy a gyermekek védőnők által feltételezett két csoportjában nem találtunk lényeges különbségeket a betegségek gyakorisága, súlyossága, a betegség gyógyításának időtartama, a gyógyítás módszerei között, annál több különbség mutatkozott viszont a védőnők családokról alkotott véleményében. Az etnikai hovatartozás függvényében különbözőképpen látták, hogy az adott családok alkalmasak-e egy gyermek egészséges nevelésére, képesek-e megfelelően gondozni, ápolni beteg gyermeküket, illetve ha nem, az miből fakad. A kutatás másik szakaszában felkerestük a nagyobb védőnői mintából véletlenszerűen kiválasztott családokat, amelyeknek mintegy feléről a többségi társadalomnak a családokat jól ismerő intézményi képviselője – a védőnő – azt állította, hogy a roma etnikumhoz tartoznak. Ez volt az a közel háromszáz szülő, akik egy kötetlen hangvételő interjúban beszélgettek kérdezőbiztosainkkal a gyermek egészségét befolyásoló tényezőkről.

A beszélgetés egyik fontos kérdése a gyermek és szülei etnikai hovatartozására vonatkozott. A válaszok összesítéséből az a talán meglepő eredmény született, hogy a külső etnikai kategorizációt – cigány-e az illető gyerek – mintegy 40 százalékban nem erősítette meg a szülő. Ez jóval nagyobb arány volt annál, hogy legyintsünk, és azt mondjuk: kutatásunk szempontjából cigány az, akit a nem cigány környezet annak tart, és – hogy megőrizzük a védőnői minősítések értékét is (hiszen akit cigánynak tartanak, azzal minden bizonnyal cigányként is bánnak) – az elemzés további szakaszában nem két, hanem három csoporttal dolgoztunk. Immár a magyar gyermekek almintáján kívül két további kategóriát különböztettük meg: a cigányokét és az úgynevezett „vélelmezett cigányokét”. Az elemzések azt bizonyították, hogy ez utóbbi, etnikai meghatározása szerint inkongruens csoport az egészségi helyzetre kiható minden egyes fontos tényező esetében valóban különbözött a cigányok csoportjától – de különbözött a „magyarok” csoportjától is. Eredményeink világossá tették, hogy a három csoport közötti különbségért elsősorban a szociális helyzet, a szegénység különböző fokozatai tehetők felelőssé. A magukat is cigánynak vallók csoportja – a családmérettel, lakóhelyi viszonyokkal, a szülők iskolázottságával és munkaerőpiaci helyzetével összefüggésben – jóval szegényebbnek bizonyult, mint a „vélelmezett cigányok” körébe tartozók, és mindkét csoportnál jobb anyagi-szociális helyzet jellemezte a „magyarok” családjaikat. Az is kiderült, hogy a gyermek nevelkedését, egészségét és ép fejlődését befolyásoló tényezők között kisebb szerepet játszanak a családok körében még élő hagyományok – mint például a gyermekvállalás időzítése, gyakorisága vagy a gyermekgondozási, gyógyítási, szokások –, mint azok a cigányként megélt élmények, tapasztalatok, amelyek a cigánynak minősített szülőket az egészségügy képviselőivel való kapcsolattartás során érték.

Jól látható tehát, hogy a (vállalt vagy feltételezett) etnikai hovatartozás és az ettől nem független hátrányos szociális helyzet egymást felerősítve hogyan befolyásolja azok életesélyeit, akik cigányként alanyai az elvileg mindenki számára egyformán rendelkezésre álló – jelen esetben egészségügyi – szolgáltatásnak. Ezért tartottuk fontosnak megnézni, hogy hogyan is definiálják magukat azok, akiket a védőnők egysegesen cigánynak tartottak, miből adódik gyermekeik esetében a cigány minősítés közel 40 százalékos elutasítása. Kérdőbiztosainkat úgy instruáltuk, hogy semmiképpen ne sugalmazzák válaszóiknak az előzetesen feltételezett etnikai kategória elfogadását. A „milyen származásúak önök?”, „gyermekét milyen származásúnak tartja?”, „mit gondol, a szomszédok szerint önök milyen származásúak?” kérdésekre lehetett akár egy-egy szűk szóval válaszolni – magyar, cigány, kolompár, beás stb. –, és ha valaki nem kommentálta, a kérdőbiztos minden további nélkül elfogadta a választ. A válaszólok számára azonban a kérdés korántsem volt egyszerű, és éppen ennek köszönhető, hogy viszonylag hosszabb interjúrészletek állnak rendelkezésünkre arról, miből is tevődik össze az etnikai hovatartozás eldöntése.

178 olyan interjú találtunk, amelyekben nem egyszavas választ adtak cigánynak minősített megkérdezettjeink az identitást firtató kérdésre. Ezek közül a szülők közül már csak minden ötödik mondta, hogy a gyereket magyarnak tekinti (nyilván a cigányságot elutasítók egy része nem kívánt érvelni állítása mellett, számára elegendő volt a tény leszögezése); az anyák egyharmada, az apák közel hasonló aránya a válaszolók szerint szintén magyar volt. Ez mindjárt választ is ad gyerekek egy részének magyar minősítésére: ahol az egyik szülő magyar, adódik a választás lehetősége az etnikai identitásra vonatkozó döntésben.

„Így is, úgy is. Ha én jelenek meg valami hivatalban, akkor magyarok vagyunk, ha ő (feleség), akkor cigányok. A gyerekek szintén, az iskolában... majdnem úgy kezelik őket, hogy cigányok, mert az anyjuk az, holott nem olyan fekete. Ő részben cigánynak tartja magát, mert cigányok a szülei, de nevelőszülőknél nőtt fel...”

Ugyanez érvényes az önmeghatározásra is:

„Is-is. Édesapám magyar volt, édesanyám cigány, de ő is csak félvér. Magamat cigánynak se – mert cigányul nem tudunk beszélni –, magyarnak se... A gyerekeket nézze meg, mind ilyen szőkék.”

Az önmeghatározás egyik – etnikai hovatartozást hátrító – esete a magyar állampolgárságra való hivatkozás. Ez a választípus nem zárja ki a cigány identitást, de hozzá képest előtérbe helyezi az állampolgárságot, és mintegy a személyes szférába utalja annak eldöntését, hogy érez-e kapcsolódást a cigányság vagy valamely cigány közösség iránt. A következő néhány idézet jól példázza ezt:

„Nem külföldinek, az biztos, hát mindketten itt születünk, nem menekültek vagyunk... Mi is cigánynak tartjuk magunkat, de hát itt élünk Magyarországon. Ha papírokat töltünk ki, azt kell írni, hogy magyar állampolgár...”

„Hát magyar származás van beírva a személyi igazolványba, de hát én amúgy ez a teknővájó cigány vagyok, úgy gondolom. Állampolgárságom az magyar.”

„Cigányok vagyunk, de amúgy magyar állampolgárok. Cigányok vagyunk, mert az a fajtánk, de magyar polgárnak érezzük magunkat.”

Hiába tartja azonban magát a haza egyenrangú polgárának valaki, ha érzi a többség fenntartásait a romákkal kapcsolatban:

„Hát őszintén megmondva magyar állampolgárnak tartom magamat, de sokan nem így tartják.”

Ezért néhányan megpróbálják legalább a gyermeküket megkímélni a megkülönböztetéstől – ha nem is nagyon bíznak ennek a sikerességében:

„Hát elvileg magyar állampolgárságom van, de cigány vagyok én is, a férjem is. Ezek után a szülők után most mit mondjak a gyerekekre? Hát magyar állampolgárok, de sajnos ezt viszik magukkal. Hál’ istennek nem látszik rajtuk, mert... nagyon sok bátrányom van ebből.”

A cigány identitás elutasításának másik fontos típusa, amikor a válaszoló úgy érzi, hogy előítéletes környezetben él, olyanban, amely megveti, megkülönbözteti a romákat, ezért tanácsosabbnak tartja nem hangoztatni etnikai hovatartozását:

„Magyaroknak tartjuk magunkat teljes mértékben, a származásunk cigány. Se nem tagadjuk, se nem merjük kiabálni az utcán...”

Ehhez a típushoz sorolható az önmeghatározásnak az a fajtája is, amikor azért okoz nehézséget a cigányság vállalása, mert a válaszoló úgy érzi, „más cigányok” joggal váltják ki a többség rosszallását, és félnek, ha elismerik, ők is cigányok, ezzel kényszerűen a negatív minősítést is elvállalják.

„Nyilvánvalóan magyarnak tartom magam. A férjem az nem cigány, hanem magyar, de én mit tudom én, nem tudom. Szóval nem tartom magam cigánynak, olyan cigánynak, mint ezek... Nem is tudom, úgy élek, mint egy normális magyar ember. (...) Hogyha nem itt laknánk, hanem más környezetben, akkor magyarnak tartanának.”

Vannak olyanok is, akik ugyan maguk is osztják azokat a sztereotípiákat, előítéleteket, amelyeket a többségi társadalom a romákkal szemben minduntalan hangoztat, és nem tagadva cigány származásukat, úgy próbálják kivonni magukat a negatív minősítés alól, hogy elhatárolódnak a cigányság rossz hírét keltőktől:

„Nemzetiségi magyarnak tartom magam, de hát cigányok vagyunk, ez tény. Én elismerem, én nem tagadom ezt a dolgot, mert nem vagyunk egy koszos cigányok, meg nem vagyunk (...) szóval nem mondhatom, hogy szegények vagyunk, mert mindennünk megvan.”

A következő interjúrészletből is kitűnik, hogy az önmeghatározás egyik fontos eleme a környezet vélekedése. Ez a szöveg – több hasonlóval együtt – egyúttal jól rácáfol az antropológusok, szociológusok által gyakran hangoztatott állításra, miszerint az egyes cigány csoportok között kisebb az átjárás, mint cigányok és nem cigá-

nyok között. A határozottan számon tartott eredet ellenére azonban ebben az esetben a beilleszkedés, az állampolgári azonosság az identitás legfontosabb motívuma:

„Hát én azt nem tudom, hogy milyen, mit tudjam én, beás. A férjem kolompár. A kolompár és a beás cigány az teljesen más, más nyelvük is van. Összevéve, szerintem most már cigány vagy nem cigány, szerintem magyar állampolgár, úgyhogy tökmindegy. Hát ő ilyen keverék, ebből is, abból is, nem tudok mit mondani rá. De a férjem végül is nem is egész cigány, az ő édesanyja magyar. Ő magyar is, sváb is, úgyhogy a férjem nem egész kolompár cigány. (...) De nem különböztetnek meg a magyartól, mert nagyon szeretnek minket. Hát tiszták vagyunk, meg hát közvetlenek is vagyunk, meg nem vagyunk olyanok, hogy veszekszünk, vagy ilyesmi.”

A kívülről jövő egységesítő cigány definíció sematizmusát kérdőjelezi meg a következő interjúrészek. Nemcsak hogy jó néhányan számon tartják a származást, de gyakran ellentétek forrása is az, hogy valaki melyik cigány közösségből származik. Egyik interjúalanyunk különválásához is a másfajta cigány csoport számára idegen szokásrendszere, nyelve vezetett:

„Az első gyereke apja, ő másféle cigány. Én nem tudtam, tulajdonképpen csapdába estem. Ő oláh cigány, én zenész cigány vagyok. Én nem érttem azt a nyelvet, de nem tudtam, hogy ők úgy beszélnek. (...) Mikor rájöttem, hogy ő oláh cigány, én másféle cigány vagyok, nem értem, hogy mit mond, hogy mit kell csinálni, akkor otthagytam, két hónapos terhesen.”

Egy másik anya – némi büszkeséggel felemlítve, hogy gyermeke a külvilág szemében nem is tűnik cigánynak – igyekszik elhatárolódni azoktól, akik a cigányok rossz hírét keltik:

„Én magyar vagyok. Az élettársam nem, ő – hogy mondjam – cigány vagy roma. Az apósom muzsikus, ő zenész cigány. Hogy a gyerek milyen származású, azon még nem gondolkodtam. Nem szokták különösebben megkérdezni, hogy a gyerek milyen származású, nem látszik rajta. Ő fehér bőrű, az élettársam sem fekete, ő is világos bőrű. Én nem foglalkozom ezzel, ha foglalkoztam volna, már nem élnénk együtt hat éve. Vannak olyan cigány családok, akik durvák vagy koszosak, vagy csúnyán beszélnek – s nem szeretném, ha a gyerekek ilyenek lennének –, de vannak ilyenek magyarokban is.”

Szintén a cigányság csoportjai közötti eltérésekre utal az a válaszoló, aki a különbségek létezését nem vitatja, csak azt utasítja el, ha az egyik csoport magát a másik fölébe helyezi:

„Én cigány vagyok. Anyámék végül is ezt úgy mondják, hogy muzsikus magyar cigányok. Én is, anyám is fehér bőrű, szőke. Apám már megint másik faj, mert apám olyan barna, hogy nem tudná letagadni, hogy cigány. Az élettársam kolompár cigány. A gyerekek már szőkék. (...) Volt már úgy, hogy a szomszéd kiabált nekem, hogy kolompár meg leketár, de hát ő is cigány volt, csak nem olyan, mint én. Végül is én nem nézem le a másik cigányt, csak az esik rosszul, mikor a másik mondja, hogy én ilyen meg olyan vagyok... Lenéz.”

A cigányok hátrányos megkülönböztetését a maga bőrén tapasztaló válaszlónk elsősorban a többségi társadalom tagjait okolja, de – mintegy védelmükben – a „más cigányok” felelősségét is felveti:

„Nagyon sok hátrányom van ebből. Most, hogy munkanélküli vagyok, például nagyon nehéz elhelyezkedni, rettenetesen. Elég, ha rám néznek, és nem kíváncsiak, hogy mit tud az ember. Pedig egy sima szakmukásnak, vagy mosogatni, takarítani... Épp most küszködök ezzel, és rettenetes, nagyon rossz. Sajnos ez a mi keresztünk. Persze elhiszem, hogy végül is nagyon sok ember van olyan, akik után ők alapoznak, de mi iszszuk meg a levét.”

Ennél tovább megy az az interjúalanyunk, aki nem vitatja, hogy a tudatlanok, „primitívek” rossz fényt vetnek a cigányság egészére, de jól látja, hogy minden emberi csoportban megtalálhatók a szélsőségek. Így tehát az emberek származás, külső megjelenés, bőrszín szerinti megkülönböztetését előítéletnek, rasszizmusnak tartja:

„Minden fajtában, emberben különbség van, magyarban is, cigányban is. Sok cigány különb, mint a magyar. Azért nézik le a cigányokat, mert sok primitív (...) megszólalnak ugye, sötétek. Sokan lenézik a cigányokat, és ezt az egyet nem tudom megérteni, mert nem kell lenézni, mert végül is a gyűlölet ne legyen az emberben. Ember – ember, kész, én úgy vagyok vele. Most a négert utáljam, mert fekete a bőre, vagy lenézzem?”

A cigányokkal szembeni előítéletre, faji megkülönböztetésre az interjúkban számos példát hoztak fel az anyák, általában konkrét tapasztalataik felelevenítésével. Többször említették azt, hogy szüléskor, kórházi tartózkodásuk alatt a szobatársak félték tőlük, nem fogadták be maguk közé – előfordult az is, hogy éppen ezért külön kórterembe helyezték a cigányokat –, lopással gyanúsították őket. De a rasszizmus identitásra gyakorolt hatása is kiderül a szövegekből. Önmeghatározásukat a többségi társadalom részéről megnyilvánuló előítéletesség prizmáján keresztül fogalmazzák meg, a kiutat abban látva, hogy magyarként definiálják önmagukat:

„Hát hogyha a fajkülönbséget nem nézzük, vagy azt levonjuk, akkor magyar származású vagyok.”

„Ezek a szomszédok? (...) ezek az én származásomat a cigánysághoz teszik. Ők gyűlölik ezt. Na, most hogy ők kinek tartanak minket? Kimondottan nem magyarnak, cigánynak. Mi nem tartjuk cigánynak magunkat.”

Az interjúk egy részéből kiderül, hogy többen megpróbálják a szemükben is negatív tartalommal telítődött cigány csoportot elhagyni, a többségi társadalomhoz asszimilálódni. Az asszimilációnak egyik járható útja a vegyes házasság:

„Mi már olyanok vagyunk majdnem, mint a magyarok. A férjem összes lánytestvérének magyar férje van, nekem is az összes lánytestvéremnek magyar a férje. Tehát nálunk nem úgy van, mint a többiekénél, hogy csak ahhoz mehet, cigányhoz. Nálunk már nincsenek szokások, nincsenek rubákba szokások, nincs az, hogy én most nem dohánnyozhatok.”

Volt, aki ennél is tovább ment, és a jellegzetes cigány nevét magyarosítani kívánta, ezzel is megpróbálva gyermekei jövőjét egyengetni:

„Hát én magyar vagyok. A férjem nem, ő cigány. A gyerekeket nem tudom, most van folyamatban, éppen nevet változtatunk, a gyerekek miatt, mert sokan lenézik őket, a nevük miatt. Kőrösiek lesznek, mint az apósomék. Felenleg Kalányos. A férjem is változtatni fog. A gyerekek magyarok.”

Az asszimiláció vágya a szülők reális helyzetfelismerésén alapszik: törekedni, felfelé mozdulni cigányként szinte lehetetlen, túl sok az akadályozó tényező. Újra felbukkan az a motívum, hogy a nem iparkodó, nem alkalmazkodó cigányok rontják a törekvők esélyeit:

„A gyerekek sem tudják, hogy cigányok vagyunk. Mi ennek nem tulajdonítunk nagy jelentőséget. Nálunk ez nem téma, annyira nem, hogy mi ezzel nem is törődünk. Mi is, az élettársam is, én is megpróbáltunk mindent megkapni a szüleinktől. Úgy gondolom, hogy mi eltérőbbek vagyunk, mint a többiek. Nem egy helyben akarunk toporogni, hanem megpróbálunk feljebb kerülni. Nem akarok senkit ezzel lenézni, de mi mások vagyunk. Nem elégszünk meg azzal, ha a gyerek piros pontot hoz, csillagot kérünk tőle. Akarjuk, hogy valami legyen belőlük, ne az utcán lézengjenek, mint nagyon sokan sajnos. Betörjenek, meg ilyen dolgok, mert ebbe nem nyugodnék bele semmiképp, az apjuk sem.”

A cigányság büszke elfogadásától a cigányokra vonatkozó többségi, külső perspektíva átvételén, a rejtőzködésen, a negatív identitáson át az asszimilációig terje-

dő skála minden lehetséges pontján a legkülönbözőbb identitás-típusokat tudtuk tehát feltárni interjúalanyainknak egy olyan csoportjában, amelyet a külső ítélet egységesen cigánynak minősített. Lehet, hogy van, aki mindezek után is úgy látja – éppen az egyéni elkerülési kísérletek nehézségei, konfliktusai, gyakori kudarcokán –, hogy nem szükséges figyelembe venni az önmeghatározás képlékeny, változó, helyzettől függő és végeredményben a cigány–magyar interakciók szempontjából lényegtelen tartalmát. Én nem osztom ezt a nézetet. Túl azon az alapvető emberi jogon, hogy ki-ki maga dönthesse el, melyik közösséget vallja magáénak – ezt a jogot a Magyarországot benépesítő nemzetiségek egyikétől sem szokás elvitatni –, az önkéntes alapon történő identitásválasztás lehetőségének megteremtése a cigányság politikai emancipációjának is alapja lehet. Ha egyszer végre nem a szakértők, tudósok, a média szereplői és általában a többségi társadalom tagjai definiálják majd a cigányság fogalmát, mindazokkal a sztereotípiákkal, előítéletekkel, sematikus vélekedésekkel, amelyek ma meghatározók a cigányságról alkotott kép kialakításában, akkor nem lesz konfliktusokkal terhes, adott esetben szégyen ehhez az etnikumhoz tartozni, nem lesz szükség arra, hogy a teljes jogú társadalmi tagság csak a többségbe való beolvadás árán legyen lehetséges.



ÚGY TŰNIK, EZER ÉVE ISMERJÜK EGYMÁST, korai huszonéves korunkban egy társaságba jártunk, sokat találkoztunk, többször egészen szűk körben. Minden találkozás bármilyen helyzetben öröm volt. Tudása, műveltsége, konverzációja, visszafogott határozottsága, modora éppen olyan hatással volt, mint magas, karcsú termete, okos szeme, természetes eleganciája. Látszott, messzire fog jutni, de persze nem tudhattam, hova, milyen irányba. Néhány évtizedre elsodort a sors egymástól, néha találkoztunk a 7-es buszon vagy a Nagycsarnokban, és csak hírből hallottam karrierjéről, ami nem okozott csalódást a fiatalkori elvárásokhoz képest, talán sőt.

Azután, úgy húsz éve nagy változás történt az én életemben, és amikor kezdtem beleásni magamat új érdeklődési köröm (a roma gyerekek iskolai sikeressége) részleteibe, kiderült, hogy szinte minden, ami fontos a témában, az Gábortól jön. Kicsit precízebben: ami több mint aktivizmus, emberjogi felháborodás, tehát inkább a pontos definíciók, kemény statisztikai adatok, azok alapos tudományos elemzése, a jelenségek működési mechanizmusának és hatásuknak a feltárása Gábor tudományának teljes fegyvertárával, az ő és tanítványainak munkája. Meggyőződésem, hogy ez a fajta gyakorlat elég szokatlan a magyarországi romaemancipációs mozgalomban. Különösen érdekes, legalábbis számomra, munkájának az a része, amely a lehetséges és máshol már kipróbált (oktatási deszegregációs) szakpolitikai intézkedéseket, beavatkozásokat behelyezi a mi valóságunkba, prognosztizálja várható hatásukat.

Nagy öröm, hogy alig kezdtem el ezzel a témakörrel foglalkozni, mindjárt közel kerültem a tűzhöz. Rövidesen találkoztunk is egy romarendezvényen, kedvesen a szárnyai alá vett, és akkortól mindvégig jó mesterként, szelíden irányított, segített, támogatott.

Ebből a időből szeretnék egy történetet itt elmesélni. Gábor kedvesen elvállalta, hogy rengeteg munkája mellett szakértő tanúként részt vesz abban a perünkben is, amelyet a nyíregyházi önkormányzat és a hajdúdorogi görögkatolikus egyházmegye ellen indítottunk a Huszár telepi, egyszer már bezárt cigány iskola újra nyitása miatt. Ez az az eljárás, amely egyébként attól a mondatától híresült el igazán, amelyet a közoktatásért felelős miniszter, Balogh Zoltán mondott jegyzőkönyvbe, akit tanúként idézett meg az egyik alperes, az egyházmegyét képviselő püspök. A miniszter azt találta mondani, hogy „igen, az egyházi fenntartású iskolában a fenntartó ugyan elkülöníti (szegregálja) a roma gyerekeket nem roma társaiktól, de nem baj, mert ezt szeretettel teszi”.

Gábor szakértői tanúvallomása természetesen teljesen más jellegű, tényszerűbb volt. Egy 70–80 oldalas részletes tanulmányban informálta a törvényszéket a szegregációs gyakorlatról és annak a gyerekekre gyakorolt pusztító hatásáról, sok-sok adattal általában, és a Huszár telepi iskola volt diákjainak esetében specifikusan. Az elnöklő bíró, aki egyébként a törvényszék gazdasági kollégiumát vezette, egészen kinyílt, amikor az írott beadvány alapján Gábor személyes meghallgatására került sor. Gábor a bíró számára nem különösebben ismert témát olyan eszközökkel és módszerekkel adta elő, amelyeket a bíró egy ilyen vitás kérdésben jobban tudott kezelni – ezért relevánsabbnak értékelte –, mint az alperes nehezen védhető érveit. Különösen nagy érdeklődéssel hallgatta azokat a részleteket, amelyekben Gábor bemutatta – főleg az Egyesült Államokból vett példákkal – a faji elkülönítés megszüntetésére alkalmazható szakpolitikai intézkedéseket.

Ez azonban sok volt az alperes püspöknek, olyan hozzászólásban kérte a törvényszéket Gábor szakértői beadványának figyelmen kívül hagyására, amelyben többször (nagyon sokszor) szerepelt a „néger” megjelölés. Gábor végül nem bírta tovább, felé fordult: „Könyörgöm, püspök úr, ne használja a »néger« kifejezést, ez egy rasszista szitokszó!”. Erre az alperesek ügyvédje, igazi mikszáthi figura (150 kiló, gutaütéses arcszín, állig gombolt fekete öltöny), felugrott, és emelt hangon közölte: „Tisztelt Törvényszék, mi itt Magyarországon vagyunk, és magyarul a néger az néger”, majd lehuppant.

Gábor és a bíró – tapasztalt, sokat látott, bölcs asszony – összenéztek, és Gábor szereplése véget ért. Nem ezen a törvényszéki bírón, hanem a kúrián múlt, hogy ezt az ügyet elbuktuk.

Azt kérem, hogy Gábort ne a címben szereplő, amúgy tiszteletet érdemlő szám miatt ünnepeljük, hiszen az, hogy ennyi évet megélt, a nagy Takács professzor szellemében, nem az ő érdeme. Ünnepeljük azért, amit ez alatt az idő alatt alkotott és tett. Isten éltesse sokáig!

Ujlaky András

HOGY A KERTESIRŐL ÉN ÍRJAK? Hogy köszöntsem fel, mert 70 éves lesz?! De hát az ember pont úgy nem köszönt fel egy világitótornyot, ahogy nem süt tortát egy kilátónak sem. Ha mégis össze kell szednem a mondanómat, akkor csak a következőket mondhatom.

Mert a Kertesi az mindig is volt. Pont. Akkor is, amikor a legalapvetőbb kutatásokhoz kerestünk adatokat; akkor is, amikor olyan területre irányította a figyelmünket, amire mi sosem gondoltunk volna magunktól. Amikor a hozzám hasonló – vagyis a romaügyekben néha egy kicsit döntéshozó, máskor legjobb esetben is csak véleményformáló – szakemberek figyelmét terelte új irányba. Ő – meg persze szinte állandó tettestársa a Kézdi – volt az, aki a romaügyben évtizedekig meghatározó „a romákat segíteni szívbéli jóság kérdése”, illetve a „segítenünk kell, mert ezek a jogvédők annyira hangosak” paradigmákat segített átalakítani a „mindannyiunk közös és pénzügyileg nagyon is jól kimutatható érdeke, hogy a roma gyerekek egyszer végre igazi esélyt kapjanak” állításra. Ő az (volt/lesz), aki mindenki számára érthetően, a jogvédők sokszor heves érzelmeitől mentesen, de a maga módján mindenkinél érzékletesebben el tudja mondani, hogy mit kellene csinálni. Hogy nem kellene az autópályára szemből felhajtani, hogy nem kellene a világos és érthető adatokat negligálni, hogy nem kellene a világitótornyok jelzéseit figyelmen kívül hagyni.

A Kertesi hiába van a szakmája csúcsán, hiába akarják sokan azt gondolni róla, hogy ő csak ücsörög az elefántcsontokból rakott kilátójában, ő mindig is velünk, legkisebbekkel, legkiszolgáltatottabbakkal és a szakmai iránymutatásra leginkább rászorulókkal volt (van/lesz).

Születésnapjára mit is lehetne kívánni mást, mint egy olyan országot, ahol értő fülekre talál mindaz, amit mond nekünk.

Daróczi Gábor



OKTATÁS,
EGÉSZSÉGÜGY,
DEMOGRÁFIA

örv. dolgozó

(5)

a próbáiok leltetése után } helyesítés bír (ha $R=1$
 \Rightarrow maps a helybír létén el a nülés aó' faladatokk.):

És a kör- hat jclenő. A várható' életkéső:
Bűt' vőtt' itlép

$$W = t \cdot E(q) + [(1-t) \cdot (\bar{w} \cdot F(\bar{w}) + \int_{\bar{w}}^{\infty} q \cdot f(q) dq) - \theta]$$

próbaíok alatt

próbaíok után

ha $q < \bar{w}$

ha marad
($q \geq \bar{w}$)

fix árték

helyesítés bír



(1.4.) \Rightarrow mit tesz válassz a dolgozó a helybír?

ha $W > S$, azaz, ha: ($S = E(q)$)

$$t \cdot E(q) - \theta + [\bar{w} F(\bar{w}) + \int_{\bar{w}}^{\infty} q f(q) dq] (1-t) > E(q)$$

$$\bar{w} \cdot F(\bar{w}) + \int_{\bar{w}}^{\infty} q f(q) dq - \frac{\theta}{1-t} > \frac{E(q) - t E(q)}{1-t}$$
$$= E(q)$$
$$= \int_0^{\infty} q f(q) dq$$

$\bar{w} \cdot F(\bar{w}) - \int_0^{\bar{w}} q f(q) dq > \frac{\theta}{1-t}$	hely. bír
$<$	fix árték
$=$	dob. föl sz. k. vőtt.

VARGA JÚLIA
HÚSZ ÉV MÚLVA

A sokkal régebbi ismeretség ellenére, először a 2000-es évek elején dolgoztunk együtt Gáborral. Ebből a munkából készült, a 2005-ben a Közgazdasági Szemlében megjelent *Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon* című cikk (Kertesi–Varga, 2005). A cikk az 1990-es évek és a 2000-es évek elejének adatait használta fel, vagyis a legfrissebb adatai is húsz évvel ezelőtti állapotot rögzítettek. A megjelenés idejében nagy újdonságnak számított, elég sokan idézték,¹ és komoly utóélete is lett a cikknek. Ez volt az egyik kiindulópontja a később megjelent *A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás megújítása nélkül* című publicisztikának (Csapó és szerzőtársai, 2006), amely az Oktatás és Gyermekesély Kerekasztal megalakításához vezetett, melynek munkáját a *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért* című kötetben foglaltuk össze (Fazekas és szerkesztőtársai, 2008). Később újabb és jobb adatokkal, számos tanulmány vizsgálta az érettségit nem adó szakmunkásképzés és érettségit adó középiskola eredményességét, e két iskolatípusban végzettek munkaerőpiaci pályáját.²

A 2005-ös tanulmányban egyik legfontosabb állításunk az volt, hogy az érettségit nem adó szakmunkásképzés nem tekinthető teljes értékű középiskolai vagy – nemzetközi terminológiával – felső középfokú végzettségnek. Ez egyáltalán nem volt közismert akkoriban. Azt mutattuk be, hogy mind a tanulás idejét, mind az ott végzettek munkaerőpiaci pályáját tekintve ez a képzéstípus nem ér annyit, mint az érettségit adó képzés. Fontos állításunk volt az is, hogy az iskolázási expanzió megállt a társadalom alsó húsz százalékánál, és a magyar iskolarendszer a 2000-es évek elejéig – ameddig a cikk vizsgálódása kiterjedt – változatlan, 20 százalék körüli arányban folyamatosan újratermelte a tartós munkanélküliség utánpótlási bázisát: a nagyon alacsony iskolázottságú népességet. Végül, arra a már akkor is sokat hangoztatott véleményre is kitértünk, hogy folyt-e felesleges túlképzés a felsőoktatásban? Megvizsgáltuk, hogy hogyan változott a 20–59 éves népesség és a különböző életkorú, felsőfokú végzettségűek tudása az OECD első, a felnőtt népesség írásbeliségképességeit felmérő nemzetközi adatfelvételének (*International Adult Literacy Survey, IALS*) 1998-as adatai alapján. Bemutattuk, hogy az 1990. évi

¹ A Scholar Google szerint 53, az MTMT szerint 39 független hivatkozása van a cikknek

² Csak néhány példa: *Kézdi és szerzőtársai* (2008), *Hermann* (2013), *Horn* (2013), *Hajdu és szerzőtársai* (2015), *Hermann* (2018), *Hermann és szerzőtársai* (2019).

bázishoz képest 2001-ig az idősebb diplomásokhoz képest nagyon nagy mértékben nőtt a 20–59 éves korcsoporton belül azok aránya, akik képességei (teszteredményei) elérték azt a szintet, amelyet egy modern gazdaság munkaerőpiaca minimálisan megkövetel, és ugyancsak nőtt a jobb eredményt elérők aránya a felsőoktatási expanzió során végzettséget szerzett fiatal diplomások között.

Az eltelt húsz évben számos fordulatot megéltünk az oktatáspolitikában is. Ezért talán érdemes a 2005-ben megjelent cikk néhány táblázatát újabb adatokkal frissítve megvizsgálni, hogy lássuk, milyen változásokat találunk a korábbihoz hasonló adatok alapján. Az új, frissített táblázatok adatait ábrákon is bemutatom egyszerűen azért, mert szeretem ábrán is követni a változásokat, és remélem az olvasónak sem lesz ellenére. Most és itt nem vállalkozom elemzésre, a bemutatott változások okait és következményeit eddigi és jövőbeli kutatások elemezték, és remélhetően fogják is elemezni még.

A 2005-ös cikkünk azon táblázatait frissítettem, amelyek leírják az oktatásban való részvétel változását és a felnőtt népesség képesség- és készség szintjeinek alakulását. Ez utóbbihoz az adatok az OECD nemzetközi felnőtt képesség- és kompetenciamérési program (*Programme for the International Assessment of Adult Competencies, PIAAC*) adatfelvételének adatait használtam. Ez az adatfelvétel, akárcsak a korábbi IALS, a felnőtt népesség szövegértési és számolási készségeit méri fel. A két adatfelvétel adatai összehasonlíthatók.

Az *1. táblázat* a nappali tagozatos oktatásban való részvételi arányokat mutatja be korévenként a 15–19 évesek körében az EU15 országok átlagában³ és Magyarországon 2001-ben, 2010-ben és 2018-ben. Az *1. ábra* pedig a magyar és az EU15 országok átlagában megfigyelt részvételi arányok különbségét.

A 2005-ös cikk a 2001-es adatokat a 1991-es adatokkal hasonlította össze. Akkor azt láttuk, hogy 1991-ben hatalmas lemaradás mutatkozott a korévenkénti részvételi arányokban, főleg a 17, 18 és 19 évesek körében, mivel akkor a középiskolai korú népesség többsége legfeljebb hároméves képzési idejű, érettségit nem adó szakképző iskolákba (akkori nevén szakmunkásképzőbe) járt, és a magyar alsó középfokú (általános iskolai) képzési ideje csak nyolc év volt, szemben az EU15 országokban megfigyelhető kilenc vagy tíz évvel. Ez a különbség 2001-ig nagyon nagy mértékben csökkent, több okból. Egyrészt azért, mert egyre többen tanultak tovább érettségi adó képzésben, másrészt azért, mert az 1998-ban bevezetett szakképzési reform az érettségit nem adó középfokú szakképzés (akkori nevén szakiskolai képzés) időtartamát egy évvel növelte (és növekedett a közismereti képzés óraszama

³ Az összehasonlításokban, akárcsak a 2005-ben megjelent cikkben, itt is a következő 15 európai uniós ország adataival (átlagával stb.) hasonlítom össze a magyar adatokat: Ausztria, Belgium, Dánia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svédország.

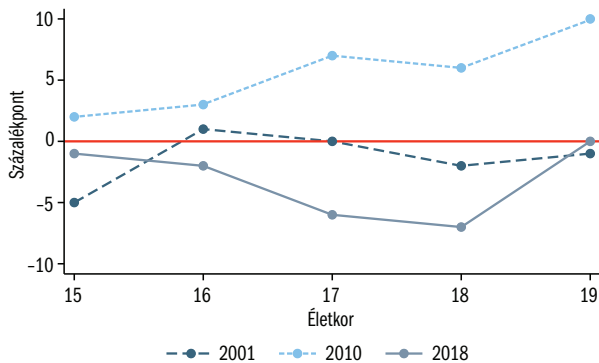
is ebben az iskolatípusban). 2010-ig tovább nőttek a korévenkénti iskolai képzési arányok Magyarországon, ami főképpen annak volt a következménye, hogy a tankötelezettségi korhatár 18 évre emelése először az 1998-ban iskolába lépő korosztályt érintette, ők 2008-ban lettek 16 évesek. 2010-re Magyarországon már nagyobbak voltak az oktatási részvételi arányok, mint az EU15 országok átlagában.

1. táblázat: A nappali tagozatos oktatásban való részvételi arány a 15–19 évesek körében, korévenként, 2001, 2010, 2018 (százalék)

Kor	2001			2010			2018		
	EU15	Magyarország	$\Delta =$ Magyarország - EU	EU15	Magyarország	$\Delta =$ Magyarország - EU	EU15	Magyarország	$\Delta =$ Magyarország - EU
15	96	91	-5	98	100	2	98	97	-1
16	91	92	+1	96	99	3	96	94	-2
17	85	85	0	91	98	7	93	87	-6
18	75	73	-2	82	88	6	83	76	-7
19	57	56	-1	64	74	10	64	64	-0

Forrás: 2001: Education at a Glance 2003. OECD. 2010 és 2018: OECD online adatbázis.

1. ábra: A nappali tagozatos oktatásban való részvételi arányok különbsége Magyarország és az EU15 között, korévenként, 2001, 2010, 2018 (százalékpont)



Forrás: Az 1. táblázat adatai alapján.

2010 és 2018 között megfordult a változások iránya az újabb oktatáspolitikai változások nyomán. 2018-ra nemcsak a korábbi előny veszett el, hanem ismét komolyabb lemaradás alakult ki az EU15 országaihoz képest, főként a 17 és 18 évesek részvételi arányában. Ez egyrészt a tankötelezettségi korhatár 16 évre csökkentésének következménye, amely szabályozás 2012-ben lépett életbe, ettől az időponttól a 16. évüket betöltők elhagyhatják az iskolarendszert. Másrészt a 2013-ban életbe lépett,

2011-ben elfogadott szakképzési reformé, amely a korábbi négy- vagy öt éves érettségít nem adó szakképzési programokat hároméves képzésekkel váltotta fel. 2018-ban már Magyarországon a 17 évesek 6, a 18 évesek 7 százalékponttal ismét kisebb arányban tanultak, mint az ugyanilyen életkorú, az EU15 országaiban élő fiatalok.

A következőkben azt mutatjuk be, hogy a 20–59 éves népességben mekkora azok aránya, akik szövegértési, olvasási és számolási készségei a 3., 4. vagy 5. szinten vannak a felnőttek nemzetközi képességmérés-adatai alapján. Az 1990-es és 2001-es becslés a 2005-ös tanulmányunkban szerepelt, ezeket az IALS-adatfelvétel adatai és a népszámlálások iskolai végzettség szerinti összetételadatai alapján becsültük. A 2017-es becslés a PIAAC-adatfelvétel adatai és 2016. évi mikrocenzus iskolai végzettség szerinti megoszlására vonatkozó adatai felhasználásával készült. Az IALS-adatfelvétel megkülönböztette a prózai típusú szövegértést, a dokumentum-típusú szövegértést és a „kvantitatív típusú” szövegértést. Ez utóbbit a PIAAC adatfelvétel már „számolási készségeknek” nevezte. A számolási készségekre vonatkozó adatok közvetlenül összehasonlíthatók a két adatfelvételben. A PIAAC-adatfelvétel az IALS-hoz nagyon hasonló szövegértési feladatokat tartalmazott, de a rendelkezésre álló adatok a „prózai” és „dokumentumtípusú” szövegértési feladatok eredményeit összehasonva közlik. Az összehasonlítás kedvéért, ezért az IALS-adatfelvétel e kétféle szövegértési eredményeinek egyszerű átlagával számoltam. Mindkét felvételt öt szintre sorolta be a teljesítményeket, ahol a 3. szintet tekinthetjük egy modern gazdaság által megkövetelt, a boldoguláshoz szükséges képességek alapszintjének. 1990 és 2001 között a felnőtt, 20–59 éves népességben a legalább 3. szintet elérők aránya nagyjából 20 százalékkal növekedett a szövegértési és a számolási készségeket tekintve is, majd 2001 és 2017 között a megfelelő szövegértési készségekkel rendelkező 20–59 évesek aránya tovább nőtt, még nagyobb mértékben. A megfelelő számolási készségekkel rendelkezők arányának növekedése azonban megállt 2001 és 2017 között, sőt az arány kismértékben még csökkent is (2. táblázat és 2. ábra).

A 3. táblázat és a 3. ábra a felsőfokú végzettséggel rendelkezők megoszlását mutatja képességszintek szerint 1998-ban (az IALS-adatfelvétel adatai alapján) és 2017-ben (a PIAAC-adatfelvétel adatai alapján).

1998 és 2018 között a felsőfokú végzettségűek között valamennyi korcsoportban csökkent a rosszul (1. vagy 2. szinten) teljesítők aránya. A javulás az idősebb, 40–49 és 50–59 évesek között volt a legnagyobb arányú. Közülük a fiatalabbak az IALS-adatfelvételkor végezheték felsőfokú tanulmányaikat, ők az IALS-adatfelvételkor 21–39 évesek voltak. A javulás valamennyi korcsoportban a 3. szinten teljesítők arányának növekedésével járt, de míg a két idősebb korcsoportban a nagyon jól (4. vagy 5. szinten) teljesítők aránya is nőtt, megduplázódott vagy majdnem megduplázódott, a 30–39 évesek között már nem nőtt a jól teljesítők aránya, a 25–29 évesek között pedig már csökkent. A 25–29 évesek között 1998 és 2017

között nőtt azoknak az aránya, akik rosszul (1. vagy 2. szinten) teljesítettek, és valamennyi korcsoportban csökkent a nagyon jól (4. vagy 5. szinten) teljesítők aránya. A jól teljesítők arányának csökkenése a két fiatalabb korcsoportban nagyobb volt, mint az idősebb korcsoportokban, a legfiatalabbak (a 25–29 évesek) között különösen nagy volt a csökkenés. A nagyon jól (4. vagy 5. szinten) teljesítők aránya közöttük 62 százalékról 36 százalékra csökkent.

2. táblázat: A 3–5. szövegértési szintet elérő népesség részaránya a 20–59 évesek között

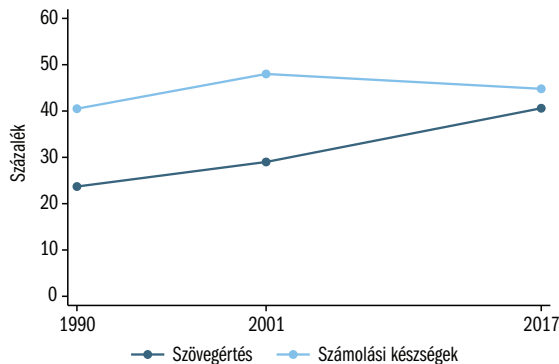
Becslési eljárás	A 3–5. szintet elérő népesség becsült részaránya (százalék)	
	szövegértési ^a	számolási készségek
	teszteredményei alapján	
1990 ^b (1)	23,7	40,5
2001 ^b (2)	29,0	48,0
2017 ^c (3)	40,6	44,8
Δ (2) – (1)	5,3	7,5
Δ (3) – (2)	11,6	–3,2
$\Delta\%$ [(2) – (1)]/(1)	22,4	18,4
$\Delta\%$ [(3) – (2)]/(2)	40,0	–6,6

^a Az 1990-es és 2001-es adat az IALS-adatfelvétel prózai és dokumentumtípusú szövegértési feladatok átlagának felhasználásával.

^b Az IALS 1998. évi iskolai végzettség-specifikus megoszlásai, illetve az 1990. és a 2001. évi népszámlálások iskolai végzettség szerinti összetételadatai alapján becsülve a mindenkori 20–59 évesek korcsoportjában.

^c A 2017. évi PIAAC-vizsgálat iskolai végzettség-specifikus megoszlásai a 2016. évi mikrocenzus iskolai végzettség szerinti megoszlásával súlyozva.

2. ábra: A 3–5. szövegértési és számolási készségszintet elérő népesség részaránya a 20–59 évesek között



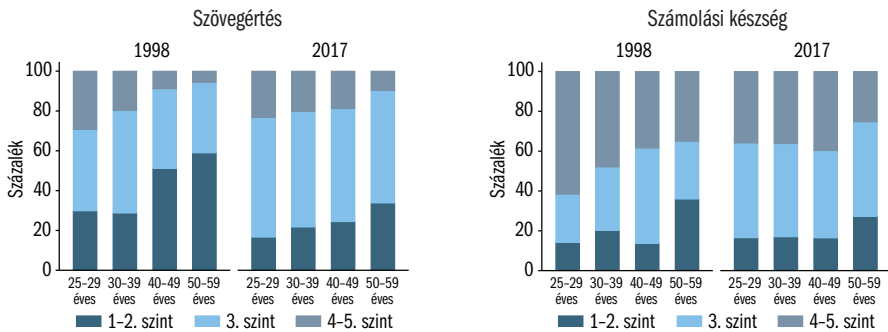
Forrás: A 2. táblázat adatai alapján.

3. táblázat: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők megoszlása képességszintek szerint, korcsoportonként (százalék)

		25–29	30–39	40–49	50–59
		éves korcsoport			
<i>Szövegértés</i>					
1998	1–2.	29,8	28,7	51,1	58,9
	3.	40,9	51,7	40,0	35,5
	4–5.	29,3	19,6	8,9	5,6
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
2017	1–2.	16,6	21,7	24,4	33,8
	3.	60,6	58,2	57,0	56,5
	4–5.	23,2	20,1	18,6	9,8
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Számolási készségek</i>					
1998	1–2.	14,1	20,2	13,7	35,9
	3.	24,2	31,8	47,8	29,0
	4–5.	61,7	48,0	38,5	35,1
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
2017	1–2.	16,5	16,9	16,4	27,3
	3.	47,6	46,8	43,9	47,4
	4–5.	35,9	36,3	39,7	25,3
	Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1998: IALS-felvétel adatai alapján. 2017: A PIAAC-felvétel adatai alapján.

3. ábra: A felsőfokú végzettséggel rendelkezők megoszlása szövegértési szintek szerint, korcsoportonként (százalék)

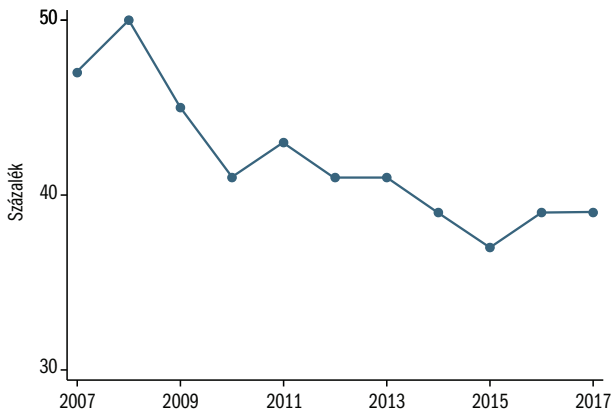


Forrás: A 3. táblázat adatai alapján.

A legfiatalabb diplomások tudásszintjének romlása vagy az egyéb korcsoportokhoz képest kisebb mértékű javulása azért is figyelemre méltó, mert közülük már kevesebben tudtak továbbtanulni, mint a korábbi kohorszokból. A 2017-ben a 25–29 éves korcsoportba tartozók 2006 és 2010 között voltak 18 évesek. Azokban az

években, amikor ők bekerülhettek a felsőoktatásba, már egyre kisebb arányban tudtak továbbtanulni, mint a korábbi – a felsőoktatási expanzió alatt a felsőoktatásba került – kohorszok (lásd 4. ábra).⁴ Mivel a felsőoktatás egyre szelektívebbé vált, ezért azt várnánk, hogy a fiatal diplomások készségei jobban javulnak majd. Különböző hipotézisek merülhetnek fel, hogy miért nem ezt látjuk. Magyarázat lehet például az oktatás minőségének romlása vagy az is, hogy a legjobb képességű fiatalok külföldön folytatják felsőfokú tanulmányaikat, és végzés után ott is maradnak, vagy a diploma megszerzése után mennek el a jobb képességű fiatalok, és ennek a szelekciónak a hatását látjuk. Ezeket vagy más hipotéziseket érdemes lehet majd megvizsgálni.

4. ábra: Az adott évben érettségizettek közül a felsőoktatásba felvettek aránya (százalék)



Forrás: A közoktatás indikátorrendszere 2019, D1. 11. indikátor

A 2000-es évek elején, amikor a *Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon* című cikket írtuk, folyamatosan nőtt az oktatási részvétel, a felnőttek képességmérései szerint pedig nőtt a munkaképes korú népesség és a fiatal diplomások teljesítménye is. A legfontosabb aggodalom akkor az volt, hogy hogyan lehetne felzárkóztatni az alsó húsz százalékot olyan szintre, amely megfelel egy modern munkaerőpiac igényeinek. Húsz év elteltével ennél sajnos nagyobb a baj. Most már az is kérdés, hogy továbbromlik-e a teljes munkaképeskorú népesség átlagos készségszintje, ahogy már 2001 és 2017 között romlottak a számolási készségek, és lesz-e lehetőség az itt élő fiatal diplomások teljesítményromlásának megállítására.

⁴ Sajnos nem tudtam frissíteni a 2015-ös cikk ábráját, amely a felsőoktatásba bekerültek számát a mindenkor 18 éves korcsoport létszámára vetítve mutatta be 1970–2003 között, mivel már nem kapjuk meg a 18 évesek számára vonatkozó adatokat (Hajdu Tamás szíves, szóbeli közlése alapján).

Hivatkozások

- CSAPÓ BENŐ–FAZEKAS KÁROLY–KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2006): A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás átfogó megújítása nélkül. *Élet és Irodalom*, 50. évf. 46. sz. november 17.
- FAZEKAS KÁROLY–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (szerk.) (2008): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Ecostat, Budapest.
- HAJDU TAMÁS–HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2015): *Az érettségi védelmében*. BWP, 1. sz.
- HERMANN ZOLTÁN (2013): Are you on the right track? The effect of educational tracks on student achievement in upper-secondary education in Hungary. BWP, No. 16.;
- HERMANN ZOLTÁN (2019): A középfokú iskola-típus hatása a tanulói teljesítményekre. Megjelent: *Fazekas Károly–Csillag Márton–Hermann Zoltán–Scharle Ágota* (szerk.) Munkaerőpiaci tükrök, 2018. KRTK, Budapest, 53–58. o.
- HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–TORDAI DÁNIEL (2019): A 2013. évi szakképzési reform hatása a tanulók kompetenciáira. Megjelent: *Fazekas Károly–Csillag Márton–Hermann Zoltán–Scharle Ágota* (szerk.) Munkaerőpiaci tükrök, 2018. KRTK, Budapest, 63–68. o.
- HORN DÁNIEL (2013): Diverging Performances: the detrimental effects of early selection on equality of opportunity in Hungary. *Research in Social Stratification and Mobility*, Vol 32. 25–43. o.
- KERTESI GÁBOR–VARGA JÚLIA (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 7–8. sz. 633–662. o.
- KÉZDI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2008): Az érettségit nem adó szakmunkásképzés válságtünetei. Megjelent: *Fazekas Károly–Köllő János* (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör*, 2008. MTA KTI–OFA, Budapest, 87–136. o.

HERMANN ZOLTÁN – HORN DÁNIEL

A 2013. ÉVI SZAKKÉPZÉSI REFORM HATÁSA A TANULÓK KOMPETENCIÁIRA ÉS LEMORZSOLÓDÁSÁRA

Bevezetés

A magyar közoktatási rendszer számos szelekciós pontja közül az alapfok és középfok közötti átmenet csupán az egyik, és talán nem is a legfontosabb. Az általános iskolai szelekciós mechanizmusok erősen növelik a társadalmi egyenlőtlenségeket (Kertesi–Kézdi, 2005a, 2005b, 2009). Az általános iskola után azonban a szakképzés lehetne az a képzési forma, ahol az általános iskolai képzés vesztesei új lehetőséget kapnak. A minőségi szakképzés olyan szakmaspecifikus készségekkel ruházhatná fel a fiatalokat, amelyek rövid távon előnnyel járhatnának a munkaerőpiacon. A nemzetközi szakirodalomban az iskolai alapú szakképzést és a munkáltató által nyújtott képzést ötvöző kettős (duális) rendszereket gyakran dicsérik a fiatalok hatékony és gyors munkaerőpiaci beilleszkedését elősegítő volta miatt (Müller–Shavit, 1998, Piopiunik–Ryan, 2012, Ryan, 2012, Shavit–Müller, 2000, Wolbers, 2007).

Ennek a nemzetközi trendnek megfelelően 2013 őszén a magyar szakképzés egy újabb reformjára került sor, amely egyik legfontosabb célja a szakképzés gyakorlatorientáltabbá tétele volt az érettségit nem adó képzésben. Ez a változás a szakképzésre fordított idő növelése mellett azonban együtt járt az elméleti órák számának csökkentésével az első két évfolyamon. A reform másik fontos eleme a képzési hossz negyedével való csökkentése volt. Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy hogyan hatott ez a reform a diákok 10-dik osztályban mért általános készségeire és a lemorzsolódásra.¹

Az átalakításokat megalapozó 2011-ben elfogadott törvény² 2013 szeptemberétől lépett életbe. Ezt követően a diákok már három év után is sikeresen elvégezhették az addigi négyéves érettségit nem adó szakképzést. A korábbi négy- vagy

¹ A teszteredményekre gyakorolt hatást vizsgálta a tanulmány egy korábbi változata, eltérő identifikációs stratégiával (Hermann és szerzőtársai, 2019b).

² 2011. évi CLXXXVII. törvény a szakképzésről.

ötéves, érettségít nem adó szakképzési programokat hároméves duális képzések váltották fel, amelyek keretében a tanulók már az első évtől, a szakképzés elejétől kaptak gyakorlati képzést is, illetve lehetővé vált, hogy már kilencedik évfolyamtól tanulószerveződést kössön velük egy képző vállalat.³ Ennek következtében megnőtt a szakmai gyakorlati képzéssel töltött idő. Ugyanakkor jelentősen csökkent mind a szakmai, mind az általános elméleti képzés, és ezen belül is jelentősen csökkent a közismereti tárgyak óraszám (Bükki és szerzőtársai, 2012).

A reformot követő években ennek a képzési típusnak az elnevezése is megváltozott, a korábbi szakiskolai megnevezést a szakközépiskola váltotta fel, míg az érettségít adó szakképzési programok (a korábbi szakközépiskolák) a szakgimnázium nevet kapták. Az alábbiakban az iskolatípusoknak ezeket a jelenleg érvényes megnevezéseit használjuk.

Közismereti tárgyak a 2013. évi reform előtti négyéves képzés során is csak az első két évben voltak jelen, azonban az első két évben mind a matematika, mind a magyar nyelv és irodalom heti három órával szerepelt a tantervben, illetve helyet kapott az idegen nyelv és a természetismeret is. A reform után magyar nyelv és irodalomra és matematikára is csak heti két-két óra jutott a kilencedik évfolyamon, a tizedikben már csak egy-egy óra, a tizenegyedik évfolyamon pedig ezek a tantárgyak egyike sem szerepel a tantervben.⁴ Tehát a reform utáni kilencedik évfolyamon a tanulóknak heti egy-egy, a tizedik évfolyamon pedig két-két órával kevesebb magyar-, illetve matematikaórájuk volt, mint 2013 előtt.

A szakképzési reform elsődleges, a nyilvánosság számára leginkább hangoztatott célja az volt, hogy a leendő szakmunkások valós munkakörnyezetben szerezzenek gyakorlatot, így képzésük után könnyebben lépjenek be a munkaerőpiacra. Az átalakítás tervezése során a német duális szakképzés volt a példa, ahol szintén minimális közismereti óraszám a jellemző, és a hangsúly a gyakorlati képzésen van, amelyet sok esetben vállalatok végeznek (Dogosy, 2016). Fontos azonban megemlíteni, hogy míg a német szakmunkás tanulók összességében legalább 7155, de bizonyos tartományokban akár 7950 közismereti óra után kezdik meg a tanulmányaikat, addig Magyarországon ez a szám csak 5742 óra volt már a reform előtt is (Hajdu és szerzőtársai, 2015). Vagyis egy szakképzésben részt vevő magyar tanulóknak valójában két-három évvel kevesebb időt töltöttek közismereti tárgyak tanulásával, mint német társaik. A reform további céljai között szerepelt, hogy a képzési szerkezet jobban igazodjon a gazdaság igényeihez, átláthatóbb és költséghatékonyabb

³ A 2013. évi reform nem volt előzmény nélküli, a 2010-ben az iskolák egy részében, az iskola és a fenntartó döntése alapján bevezetett hároméves úgynevezett előrehozott szakképzési program hasonló szerkezetű képzést nyújtott (Bükki és szerzőtársai, 2012, *Tárki-Tudok*, 2012).

⁴ 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.

legyen a működés, továbbá cél volt a hátrányos helyzetű fiatalok lemorzsolódásának csökkentése és felzárkóztatása is (NMMH, 2014, 5. o.). Ugyanakkor egy évvel korábban, a kilencedik évfolyamot 2012. szeptember elseje után kezdő diákok esetében a tankötelezettségi korhatár 18 évről 16 évre csökkent.⁵ Erre adott válasz is lehetett a képzési hossz lecsökkentése, hiszen a négyéves képzéssel szemben a hároméves képzés esetében már csak egy évet kell a tanulóknak az iskolában tölteni, ha el szeretnék végezni a szakközépiskolát.

A szakirodalom szerint fontos különbségeket okozhat, ha a közoktatásban végzetek szakmaspecifikus készségeit az általános készségek rovására javítják. Bár a szakképzésben végzetek általában gyorsabban találnak képzettségüknek megfelelő állást a munkaerőpiacon (*Level és szerzőtársai*, 2014, *Ryan*, 2012, *van der Velden–Wolbers*, 2003), ez az előny az évek során átfordul az általános képzésben végzetek (azaz érettségizettek) javára (*Hanushek és szerzőtársai*, 2016). Az általános készségek hiánya hosszabb távon ahhoz vezethet, hogy a végzetek nem képesek alkalmazkodni a változó munkaerőpiaci környezethez, és így könnyebben munkanélkülivé válhatnak, illetve alacsonyabb bérért tudnak csak dolgozni. Ugyanakkor a középfokú szakképző programok időtartamának kiterjesztése fiataalkorban sem jár feltétlenül kimutatható munkaerőpiaci hozammal (*Hall*, 2016, *Oosterbeek–Webbink*, 2007).

Ebben a tanulmányban a 2013. évi szakképzési reformnak a matematikai és szövegértési kompetenciákra és az iskolai lemorzsolódásra gyakorolt hatását vizsgáljuk. Várakozásaink szerint a csökkenő óraszámok ronthatták a tanulók tesztpontszámait, ugyanakkor a rövidebb képzési hossz csökkentette a tanulói lemorzsolódást. Fontos megjegyezni, hogy a szövegértési és matematikai kompetenciák az általános készségek fontos elemei, szorosan korrelálnak a munkaerőpiaci kimenetekkel (*Hermann és szerzőtársai*, 2019a), és a diákok hosszabb távú munkaerőpiaci sikerességét is befolyásolhatják.

Adatok

Az elemzés három adatbázisra épül. A reform alapkészségekre gyakorolt hatását az országos kompetenciamérés (OKM) adatain, a lemorzsolódásra gyakorolt hatást a KRTK Adatbankjának 2019-es kapcsolt államigazgatási paneladatbázisán (Admin3) vizsgáljuk, míg az elemzés során felhasznált iskolai jellemzők a KIR-STAT iskolai adatbázisból származnak.

Az OKM adatbázisa egyéni szintű standardizált matematika és szövegértés teszt-eredményeket és számos egyéni háttérváltozót tartalmaz a 6., 8. és 10. évfolya-

⁵ 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről.

mos diákokra (például szülők iskolázottsága, a tanulók HHH és SNI státusa). Az adatbázis megközelítően lefedi a diákok összességét (az SNI diákok egy részét és a hiányzókat kivéve). Az elemzés során a nyolcadikos és a tizedikes mérések adatait használjuk fel.

Az Admin3 adatbázis a 2003. évi magyar népesség 50 százalékos mintájának adminisztratív adatbázisokban tárolt, anonimizált adatait tartalmazza a 2003–2017-es időszakra havi bontásban. Az adatbázis számos oktatási, munkaerőpiaci és egészségügyi adatot tartalmaz (*Sebők, 2019*). Mi elsősorban a tanulói jogviszonyra és az iskolai végzettségre vonatkozó adatokat használjuk ebből.

Az elemzési minta a 2012-ben és 2013-ban az általános iskolát befejező (nyolcadikos tesztet író) és tizedikes szakközépiskolai osztályban tanuló (szakközépiskolában tizedikes tesztet író) diákok halmaza. A nyolcadikban évet ismétlők közül az utolsó teszt megírásának évét vesszük alapul, tizedikben pedig a nyolcadikos tesztet követő második vagy harmadik évben figyeljük meg a diákokat (azaz a kilencedikben egyszer évet ismételőket is tartalmazza a minta).⁶

Az elemzési minta a 2012-es és 2013-as kohorszban az OKM-adatbázisban 13 938, illetve 12 502, az Admin3-adatbázisban 6762, illetve 6084 diákot tartalmaz.

Elemzési stratégia

Az elemzésünk kiindulópontja a reform előtti utolsó és a reform által érintett első szakközépiskolai kohorsz összehasonlítása. Korábbi kohorszokat azért nem vesszük figyelembe, mert azokat a tankötelezettségi korhatár csökkentése is érintette (a 2012-es és 2013-as kohorszra már egyaránt az új, 16 éves korhatár vonatkozott), későbbieket pedig azért nem, mert az Admin3-adatbázisban nem tudjuk elég sokáig megfigyelni őket ahhoz, hogy a lemorzsolódást (közel) véglegesnek tekinthessük.

A két kohorsz összehasonlítása azonban önmagában nem mutatja meg a reform oksági hatását, hiszen időközben változhatott a szakközépiskolás diákok összetétele és az iskolarendszer különféle jellemzői is az ugyanekkor bevezetett más oktatáspolitikai reformok miatt. Tudjuk, hogy valóban történtek fontos változások ebben az időszakban – elég, ha csak az iskolarendszer 2013-as centralizációjára gondolunk (*Semjén és szerzőtársai, 2019*).

Az elemzési stratégiánk arra épül, hogy a 2013-as szakképzési reform előtt is voltak olyan szakiskolák, amelyek a reform által előírthoz nagyon hasonló, há-

⁶ A kutatási kérdés szempontjából jobb lenne, ha a szakközépiskolában továbbtanulók, azaz a kilencedik évfolyam szeptemberében szakközépiskolába járók mintáját vizsgálnánk, ennek a csoportnak az azonosítását azonban az adatok nem teszik lehetővé.

roméves programokat kínáltak. Ezeknek az úgynevezett előrehozott szakképzési programoknak az indítására 2010-től volt lehetősége az iskoláknak, saját, illetve fenntartójuk döntése alapján (*Bükki és szerzőtársai, 2012*). A reform ezeknek a programoknak a működésében nem hozott alapvető változást – a lényege csupán az volt, hogy minden iskola számára kötelezővé tette az újfajta képzési rendet, azaz megszüntette a négyéves oktatás lehetőségét.

Az elemzés során azt használjuk ki, hogy az előrehozott szakképzési programokat működtető iskolákat a 2013-as szakképzési reform lényegében nem érintette, míg az összes többi, egyidejű változás igen. Így ezeket az iskolákat kontrollcsoportként használva a különbségek különbsége módszerrel teszünk kísérletet a reform tényleges hatásának megbecslésére, azt feltételezve, hogy a reform bevezetése független az általunk vizsgált potenciális kimenetektől.

Az iskolákat a 2011–2012-es tanév KIR-STAT-adatai alapján három csoportba soroltuk: a csak hároméves, előrehozott szakképzési programban oktató iskolák (kontrollcsoport), a csak négyéves, hagyományos programokat kínáló iskolák (kezelt csoport), valamint a mind a kétfajta képzést nyújtó iskolák (vegyes csoport). A vegyes csoportban nem tudjuk az OKM- és az Admin3-adatokban azonosítani, hogy mely diákok tanultak a reform előtt három-, illetve négyéves képzésben.

A becslések a standard különbségek különbsége specifikációt követik:

$$Y_{ics} = \beta_0 + \beta_1 REF_i \times SZI4_i + \beta_2 REF_i + \beta_3 SZI4_i + \gamma' K_i + \delta' X_{ics} + \varepsilon_{ics},$$

ahol Y a kimeneti változó értéke a c -edik kohorszba tartozó, s -edik iskolában tanuló, i -edik diák esetében, a REF a reformkohorsz tagjait jelöli, $SZI4$ a kezelt csoportba tartozó iskolákban tanulókat. A referenciakategória a reform előtt a kontrollcsoport iskoláiban tanuló diákok csoportja. A reform hatását a REF és $SZI4$ változók interakciójának együtthatója, β_1 mutatja. Az X a kontrollváltozóként szereplő egyéni jellemzőket, a K pedig a kistérség vagy iskola fix hatásokat jelöli (a becsléseket két specifikációban végeztük el).

Az egyéni kontrollváltozók a nem, az anya és az apa iskolai végzettsége, a könyvek száma, a tanuló HHH- és SNI-státusa, a nyolcadikos matematika- és szövegértés-tesztpontszámok, valamint a nyolcadikos félévi matematikajegy. A tesztpontszámok kivételével minden változó kétértékű kategoriális változóként szerepel, a hiányzó értékeket külön indikátorváltozók jelölik.

A kimeneti változóink a tizedikes tesztpontszámok, a lemorzsolódás (nem tanul nappali tagozaton és nincsen középfokú végzettsége), illetve a középfokú végzettség megléte. Az utóbbi két esetben lineáris valószínűségi modelleket becslünk.

A lemorzsolódást és végzettséget két időpontban mértük: a tanulmányok befejezésének várható időpontjában, azaz a kezelt csoport esetében a reform előtt a nyolcadik évfolyam utáni negyedik évben míg a reform után a nyolcadik évfolyam utáni

harmadik tanév végén, és egy évvel később. Ennél későbbi megfigyelésre az Admin3-adatok nem adnak lehetőséget.

Fontos hangsúlyozni, hogy ezeket a kimeneteket azokra a diákokra vizsgáljuk, akik tizedik osztályban szakközépiskolában tanultak. Nem azt mérjük tehát, hogy összességében mekkora hatása volt a reformnak a szakközépiskolában továbbtanulók lemorzsolódására, hanem azt, hogy többen vagy kevesebben morzsolódtak-e le a reform után azok közül, akik eljutottak a tizedik évfolyamig. Ennek az az oka, hogy tizedik osztály előtt nem tudjuk a szakközépiskolákban, illetve azok egyes csoportjaiban tanulókat azonosítani, és a különbségek különbsége módszert alkalmazni. A leíró elemzések arra utalnak, hogy a nyolcadik és a tizedik évfolyam között lényegében nem változott (ha igen, akkor nagyon kismértékben csökkent) a lemorzsolódás.

A tesztpontszámhatások becslése során a kezelt csoport mellett a vegyes iskolák is szerepelnek külön kategóriaként a becslésekben. A lemorzsolódásra és a végzettségre vonatkozó becslésekben ez a csoport nem szerepel, hiszen a reform előtt itt nem egyértelmű a tanulmányok befejezésének várható időpontja.

A tesztpontszámokat évenként és évfolyamonként standardizáltuk a teljes évfolyamokra (a gimnazistákat és szakgimnazistákat is beleértve).

Az elemzésünk egyik feltevése, hogy az iskolák kezelt és kontrollcsoportjainak összetétele nem vagy pedig ugyanúgy változott, azaz a reform hatására nem választottak a továbbtanuló diákok máshogyan iskolát. Az 1. és 2. táblázat adatai arra utalnak, hogy ez a feltevés nem áll messze a valóságtól: a kezelt és kontrolliskolákban tanulók részaránya lényegében nem változott (és a szakközépiskolákban továbbtanulók aránya összességében is változatlan maradt). A nyolcadik osztályos tesztpontszámok sem változtak érdemben, a szülők iskolázottsága és nemek szerinti összetétele pedig hasonlóan változott a kezelt és a kontrollcsoportban.

1. táblázat: A szakközépiskolák egyes csoportjaiban tanuló diákok aránya a reform előtt és után, 10. évfolyam

	Reform előtti kohorsz (2012)	Reform kohorsz (2013)	Különbség
A reform előtt csak négyéves képzés (kezelt csoport)	0,2692	0,2636	-0,0056
Vegyes csoport	0,3003	0,2865	-0,0138**
A reform előtt csak hároméves képzés (kontrollcsoport)	0,4157	0,4127	-0,0030
Nem egyértelműen besorolható	0,0148	0,0372	0,0224***

*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

2. táblázat: A szakközépiskolák egyes csoportjaiban tanuló diákok összetétele a reform előtt és után, 10. évfolyam

	Reform előtti kohorsz (2012)	Reform kohorsz (2013)	Különbség
<i>A nyolcadikos matematika-tesztpontszám átlaga</i>			
Kezelt csoport	-0,884	-0,877	0,007
Vegyes csoport	-0,831	-0,806	0,024
Kontrollcsoport	-0,718	-0,728	-0,009
<i>A nyolcadikos szövegértés-tesztpontszám átlaga</i>			
Kezelt csoport	-0,967	-0,959	0,007
Vegyes csoport	-0,927	-0,925	0,002
Kontrollcsoport	-0,793	-0,767	0,025*
<i>Az alacsony iskolázottságú anyák aránya</i>			
Kezelt csoport	0,443	0,416	-0,027**
Vegyes csoport	0,418	0,415	-0,003
Kontrollcsoport	0,362	0,343	-0,019**
<i>A lányok aránya</i>			
Kezelt csoport	0,445	0,396	-0,048***
Vegyes csoport	0,361	0,340	-0,021*
Kontrollcsoport	0,341	0,325	-0,017*

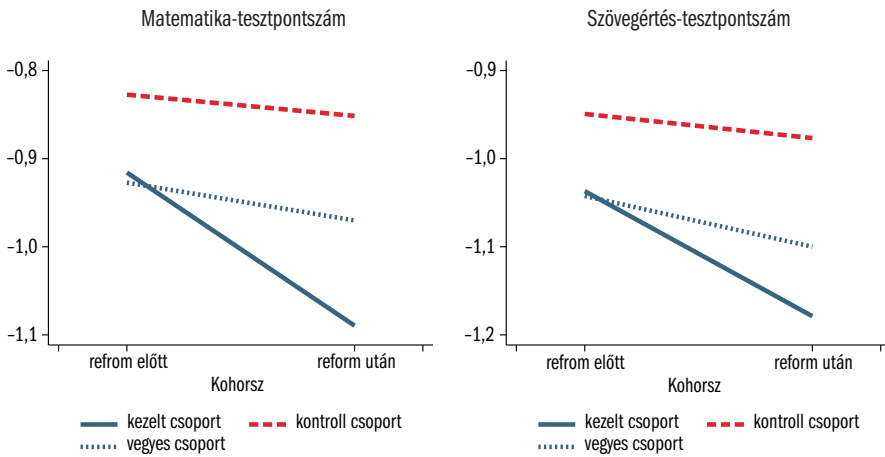
*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

Eredmények

Az 1. ábra a különböző csoportok reform előtti és utáni átlagos tesztpontszámait mutatja. Míg a kezelt csoport iskoláinak reform előtti matematika- és szövegértés-tesztpontszámainak átlaga hasonló volt, mint a vegyes iskolák diákjainak megfelelő tesztpontszámátalaga, a reform után a kezelt csoport iskoláiban a tesztpontszám mindkét tesztterület esetében jobban csökkent, mint a vegyes vagy a kontrolliskolákban. A nyers átlagos különbség a különbségben szövegértésből 0,11, matematikából pedig 0,15 szórásegységnyi a kezelt és a kontrolliskolák között.

A 3. táblázatban az 1. ábra leíró statisztikáit regressziós keretben becsüljük újra. Itt már a fentebb felsorolt kontrollváltozókat is szerepeltetjük az egyenletben, illetve kistérségi vagy iskolai fix hatásokat is használunk. Az eredményeink nagyon hasonlítanak az 1. ábrán látottakhoz. A kezelt csoport iskoláiban tanulók átlagos tesztpontszáma a kontrolliskolákéhoz képest körülbelül 0,15 szórással csökkent matematikából, szövegértésből pedig 0,1 szórással. A hatásmeghatározások matematikából a fiúk és lányok között körülbelül azonosak, míg szövegértésből a lányok veszítettek többet a reformmal.

1. ábra: Átlagos tizedik osztályos tesztpontszámok a reform előtti és a reformkohorszban



3. táblázat: A szakközépiskolai reform becsült hatása a tizedik osztályos teszteredményekre

	Matematika		Szövegértés	
	Kistérség fix hatás (1)	Iskola fix hatás (2)	Kistérség fix hatás (3)	Iskola fix hatás (4)
<i>Teljes minta</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,158*** (0,0468)	-0,146*** (0,0490)	-0,102*** (0,0363)	-0,0964** (0,0378)
Reform × vegyes csoport	-0,0389 (0,0438)	-0,0354 (0,0454)	-0,0223 (0,0365)	-0,0276 (0,0382)
<i>Fiúk</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,174*** (0,0526)	-0,155*** (0,0547)	-0,0686* (0,0415)	-0,0593 (0,0430)
Reform × vegyes csoport	-0,0579 (0,0467)	-0,0583 (0,0481)	-0,0328 (0,0415)	-0,0400 (0,0425)
<i>Lányok</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,121** (0,0612)	-0,138** (0,0624)	-0,140*** (0,0481)	-0,162*** (0,0494)
Reform × vegyes csoport	-6,04e-05 (0,0657)	-0,0175 (0,0674)	-0,0146 (0,0520)	-0,0439 (0,0545)

Megjegyzés: Zárójelben a középiskolákra klaszterezett standard hibák. *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

A reform lemorzsolódásra gyakorolt hatását a 4. táblázat mutatja. A szakközépiskola befejezésének várható időpontjában átlagosan 12–13 százalékkal kevesebben

morzsolódtak le a reform után. Ez a hatás jelentősen különbözik a fiúk és a lányok között. Míg a fiúk 9–10 százalékkal kevésbé morzsolódtak le a reform után, a lányok esetében ez az arány sokkal nagyobb, 17–18 százalék körüli. A várható végzés után egy évvel is fennmaradnak ezek a szignifikáns hatások, bár csökkennek valamelyest. A teljes populációra vetítve a reformkohorszok 7–8 százalékkal kisebb eséllyel morzsolódnak le egy évvel a várható végzés után. Ez a hatásméret a lányok esetében nagyobb, 11–12 százalék körüli, míg a fiúk esetében ennek körülbelül a fele, 5–6 százalék körüli.

A lemorzsolódás csökkenése azonban nem jár együtt a végzési esélyek egyértelmű növekedésével. Az 5. táblázat eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy a reform után a tanulók kisebb eséllyel végzik el a szakközépiskolát a várható időpontban: körülbelül 5–6 százalékkal kevesebb tanuló végzi el a hároméves képzést három évvel a képzés kezdése után, mint előtte a négyéves képzést négy évvel a kezdés után. Ez a hatás főleg a fiúk lecsökkent végzési esélyéből fakad: a reformkohorszokban 8–10 százalékkal kevesebb fiú végez az elvárt időben, mint a reform előtt. A várható végzés után egy évvel már nem látunk statisztikailag szignifikáns különbséget a kezelt és a kontrollcsoportok végzési esélye között. A becslési paraméterek azonban már pozitívak, ami – a 4. táblázat negatív lemorzsolódási hatásaival együtt – azt sugallja, hogy a reform hosszabb távon pozitívan hathat a végzési esélyekre, különösen a lányok esetében. Ezt az Admin3-adatbázisban már nem tudjuk megfigyelni, a reformkohorsz tagjainak egy része 2017 végén még tanult; még nem szerzett végzettséget, de nem is esett ki a képzésből.

4. táblázat: A szakközépiskolai reform becslési hatása a tizedik osztály utáni lemorzsolódásra

	A szakközépiskola befejezésének várható idején		Egy évvel a szakközépiskola befejezésének várható ideje után	
	kistérség fix hatás	iskola fix hatás	kistérség fix hatás	iskola fix hatás
	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Teljes minta</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,132*** (0,0172)	-0,118*** (0,0189)	-0,0767*** (0,0192)	-0,0742*** (0,0205)
<i>Fiúk</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,132*** (0,0172)	-0,118*** (0,0189)	-0,0767*** (0,0192)	-0,0742*** (0,0205)
<i>Lányok</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,176*** (0,0292)	-0,170*** (0,0335)	-0,108*** (0,0332)	-0,116*** (0,0346)

Megjegyzés: Zárójelben a középiskolákra klaszterezett standard hibák. *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

5. táblázat: A szakközépiskolai reform becsült hatása
a középfokú végzettség megszerzésére

	A szakközépiskola befejezésének várható idején		Egy évvel a szakközépiskola befejezésének várható ideje után	
	kistérség fix hatás	iskola fix hatás	kistérség fix hatás	iskola fix hatás
	(1)	(2)	(3)	(4)
<i>Teljes minta</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,0518** (0,0262)	-0,0639** (0,0277)	0,0359 (0,0227)	0,0355 (0,0238)
<i>Fiúk</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,0788** (0,0324)	-0,105*** (0,0356)	0,0234 (0,0247)	0,00698 (0,0276)
<i>Lányok</i>				
Reform × kezelt csoport	-0,00363 (0,0417)	-0,00585 (0,0429)	0,0569 (0,0403)	0,0740* (0,0427)

Megjegyzés: Zárójelben a középiskolákra klaszterezett standard hibák. *** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,1$.

Következtetések

A 2013. évi szakképzési reform jelentősen csökkentette a szakközépiskolákban a közismereti tárgyak oktatására fordított időt, miközben lehetővé tette már kilencedik évfolyamtól a szakmai gyakorlati képzést és az eddigi négyéves képzést háromévesre csökkentette. Nagymintás adatokon végzett elemzésünkben megmutattuk, hogy a reform rontotta az érettségit nem adó szakképzésben tanulók matematikai és szövegértési készségeit, különösen matematikából. A reform hatásában nincs jelentős nemek közötti különbség matematikából, de a lányok szövegértését a reform jobban rontotta, mint a fiúkét.

A reform lemorzsolódásra gyakorolt hatása ugyanakkor pozitív. A végzés várható időpontjában a reformkohorsz tagjai kisebb eséllyel morzsolódnak le, mint az előző kohorsz. Ez a különbség a kezelt és kontrollcsoportok közt egy évvel a várható végzés után is fennmaradt, de felére csökkent. Ez a lemorzsolódáscsökkenés azonban nem annak köszönhető, hogy a hároméves képzést időben befejezik a tanulók, hanem valószínűleg sokkal inkább annak, hogy három év helyett négy vagy még több év alatt végzik el a hároméves képzést, miközben tanulói státusuk fennmarad. Míg a várható végzés időpontjában a reformkohorszok tanulói kisebb eséllyel végeznek, mint a kontrollcsoportok tanulói, egy évvel a várható végzés után már nincs a csoportok közt különbség.

Érdemes megjegyezni, hogy a reform általános készségekre és a lemorzsolódásra gyakorolt hatása is számottevő heterogenitást mutat. Mindkét hatás erősebb a ke-

let-magyarországi régiókban és Dél-Dunántúlon, mint Közép-Magyarországon, valamint Közép- és Nyugat-Dunántúlon, illetve erősebb a halmozottan hátrányos helyzetű diákok körében, mint a többi diák esetében.

Bár jelen elemzésünk arra nem tud válaszolni, hogy vajon a reform javította-e ezeknek a tanulóknak a munkába állási esélyeit, azt látjuk, hogy két év szakközépiskolai képzés után a tanulók általános készségei rosszabbak a reform után, mint előtte, és hogy a hatás jelentősnek mondható. Feltevésünk az, hogy ez a romlás a lecsökkentett közismereti óraszám hatásának tulajdonítható. Ráadásul valószínű, hogy még ha a megnövekedett szakmai gyakorlatorientált képzés elő is segíti a tanulók gyors munkaerőpiaci elhelyezkedését, illetve segíti a lemorzsolódásuk csökkentését, a romló általános készségek hosszabb távon ronthatják a munkaerőpiaci kilátásaikat.

Hivatkozások

- BÜKKI ESZTER–DOMJÁN KRISZTINA–MÁRTONFI GYÖRGY–VINCZÉNÉ FEKETE LÍDIA (2012): A szakképzés Magyarországon. ReferNet országjelentés. Oktatásfejlesztési Központ, Budapest.
- DOGOSSY KATALIN (2016): Életkép a szakképzésről. „Ezer négyzetméternyi tanműhelyünk nincs rendesen kihasználva”. Új Pedagógiai Szemle, 1–2. sz.
- HAJDU TAMÁS–HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2015): *Az érettségi védelmében*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 1. sz.
- HALL, C. (2016): *Does more general education reduce the risk of future unemployment? Evidence from an expansion of vocational upper secondary education*. Economics of Education Review, Vol. 52. 251–271. o.
- HANUSHEK, E. A.–SCHWERDT, G. WOESSMANN, L.–ZHANG, L. (2016): *General Education, Vocational Education, and Labor-Market Outcomes over the Life-Cycle*. Journal of Human Resources. Vol. 52. No. 1. 48–87. o.
- HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–KÖLLŐ JÁNOS–SEBŐK ANNA–SEMJÉN ANDRÁS–VARGA JÚLIA (2019a): Szövegértési és matematikai kompetencia hatása a keresetre és foglalkoztatási esélyekre, Megjelent: *Fazekas Károly–Csillag Márton–Hermann Zoltán–Scharle Ágota* (szerk.) Munkaerőpiaci tükör, 2018. KRTK, Budapest, 45–52. o.
- HERMANN ZOLTÁN–HORN DÁNIEL–TORDAI DÁNIEL (2019b): A 2013. évi szakképzési reform hatása a tanulók kompetenciáira. Megjelent: *Fazekas Károly–Csillag Márton–Hermann Zoltán–Scharle Ágota* (szerk.) Munkaerőpiaci tükör, 2018. KRTK, Budapest, 63–68. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2005a): Általános iskolai szegregáció, I. rész. Okok és következmények. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 4. sz. 317–355. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2005b): Általános iskolai szegregáció, II. rész. Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. Közgazdasági Szemle, 52. évf. 5. sz. 462–479. o.
- KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. Közgazdasági Szemle, 66. évf. 11. sz. 959–1000. o.
- LEVELS, M.–VAN DER VELDEN, R.–DI STASIO, V. (2014): *From School to Fitting Work: How Education-to-Job Matching of European School Leavers Is Related to Educational System Characteristics*. Acta Sociologica, Vol. 57. No. 4. 341–361. o.
- MÜLLER, W.–SHAVIT, Y. (1998): The Institutional Embeddedness of the Stratification Process: A Comparative Study of Qualifica-

- tions and Occupations in Thirteen Countries. Megjelent: *Müller, W.–Shavit, Y.* (eds.): *From School to Work: A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations*. Clarendon Press, Oxford, 1–48. o.
- NMH (2014): A szakképzés szabályozása. Tájékoztató a szakképzési szakértők szakképzési változásokra való felkészítéséhez. Nemzeti Munkaügyi Hivatal, Budapest.
- OOSTERBEEK, H.–WEBBINK, D. (2007): *Wage effects of an extra year of basic vocational education*. *Economics of Education Review*, Vol. 26. No. 4. 408–419. o.
- PROPIUNIK, M.–RYAN, P. (2012): *Improving the transition between education/training and the labour market: What can we learn from various national approaches?* EENEE Analytical Report, No. 13.
- RYAN, P. (2012): *Apprenticeship: Between Theory and Practice, School and Workplace*. Megjelent: *Pilz, M.* (eds): *The Future of Vocational Education and Training in a Changing World*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden.
- SEBŐK ANNA (2019): *A KRTK Adatbank Kapcsolt Államigazgatási Paneladatbázisa*. *Közgazdasági Szemle*, 66. évf., 11. sz. 1230–1236. o.
- SEMJÉN ANDRÁS–LE, M.–HERMANN ZOLTÁN (2019): *The Goals and Consequences of the Centralization of Public Education in Hungary*. *Acta Educationis Generalis*, Vol. 8. No. 3. <https://doi.org/10.2478/atd-2018-0015>.
- SHAVIT, Y.–MÜLLER, W. (2000): *Vocational Secondary Education: Where Diversion and Where Safety Net?* *European Societies*, Vol. 21. 29–50. o.
- TÁRKI-TUDOK (2012): *Előrehozott szakképzés. Zárótanulmány Táarki-Tudok Tudásmenedzsment és Oktatáskutató Központ Zrt., Budapest*.
- VAN DER VELDEN, R. K.–WOLBERS, M. H. J. (2003): *The Integration of Young People into the Labour Market: The Role of Training Systems and Labour Market Regulation*. Megjelent: *Müller, W.–Gangl, M.* (szerk.): *Transitions from education to work in Europe. The integration of youth into EU labour markets*. 7. fejezet, Oxford University Press, Oxford, 186–211. o.
- WOLBERS, M. H. J. (2007): *Patterns of Labour Market Entry. A Comparative Perspective on School-to-Work Transitions in 11 European Countries*. *Acta Sociologica*, Vol. 50. No. 3. 189–210. o.

ADAMECZ-VÖLGYI ANNA – SZABÓ-MORVAI ÁGNES

FERTILITÁS MAGYARORSZÁGON 1990-TŐL NAPJAINKIG

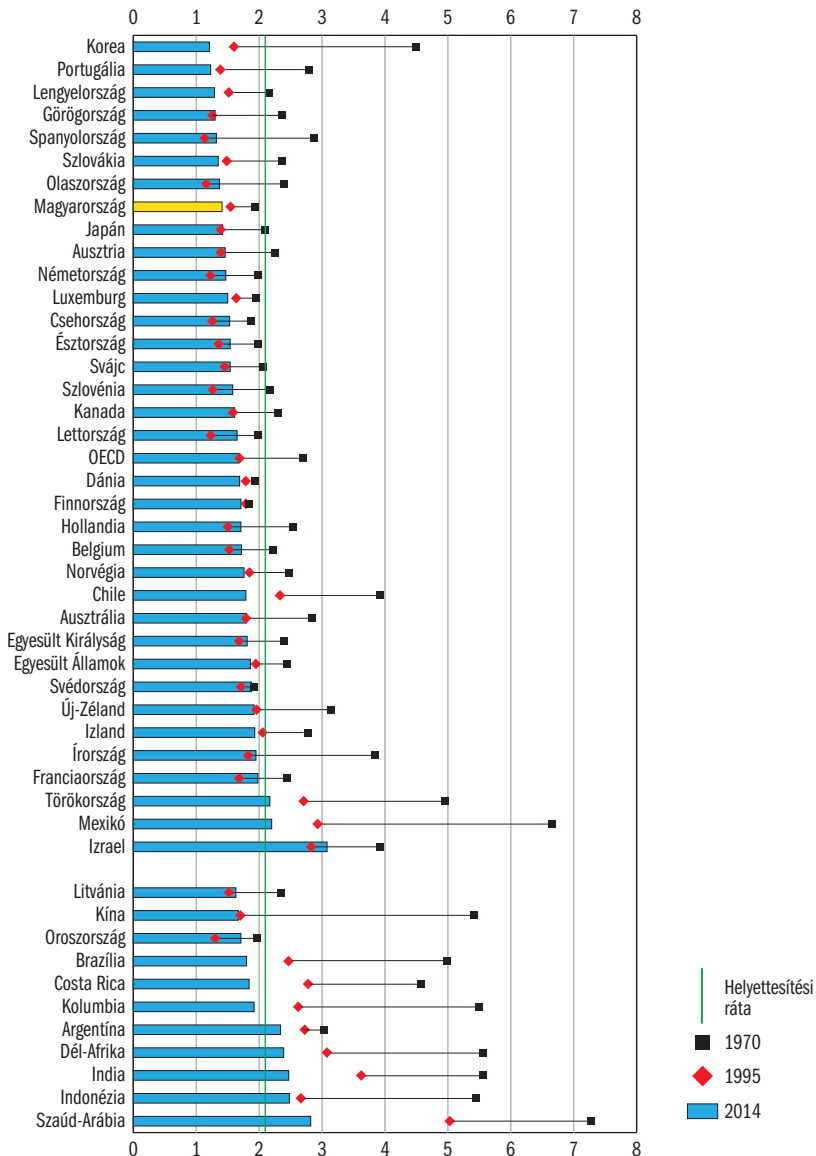
Bevezetés

A fertilitás a világ legtöbb fejlett országában csökken, egyre kevesebb gyermek születik. A teljes termékenységi ráta, azaz a gyermekek száma, amelyet a nők életük során átlagosan vállalnak, 1970 és 2014 között az OECD-országokban 2,71-ről 1,68-ra esett (OECD, 2016). Bár vannak országok közötti különbségek, a teljes termékenységi ráta minden egyes OECD országban a helyettesítési ráta alatt van. Ezzel párhuzamosan nő a gyermektelen nők aránya. Magyarországon 2011-ben a 40–44 éves nők 12 százaléka volt gyermektelen (OECD, 2011). Ebben az írásban azt vizsgáljuk, hogyan alakultak 1990 és 2018 között a nők fertilitási mutatói Magyarországon. Elemzésünk leíró jellegű, és elsősorban nem a fertilitási folyamatok okaira, hanem azok lefutására koncentrálnak.

Magyarország az OECD-országokon belül az alacsony fertilitású országok közé tartozik. A teljes termékenységi ráta 1,41 volt 2014-ben, 0,6-tal kisebb, mint a helyettesítési ráta (körülbelül 2,1), amely a jelenlegi populáció szinten tartásához szükséges lenne. Érdekes, hogy a teljes termékenységi ráta 1970-hez képest valamelyest csökkent ugyan, de az ország relatív helyzete keveset változott.

Az emberitőke-elmélet szerint (*Becker*, 1960) a gyermekvállalásnak hasznai és költségei vannak, és ezek egyenlege határozza meg a gyermekvállalási döntést. A gyermekvállalás legkézenfekvőbb alternatív költsége, hogy az anyák a gyermekek születését követően kisebb valószínűséggel dolgoznak és kevesebbet keresnek, mint előtte (*Anderson és szerzőtársai*, 2002). Ha egy országban a gazdasági fejlődés következtében nő a jövedelem, ez az alternatív költség is megnő, hiszen a nők többet veszíthetnek a gyermekvállalással. Ugyanakkor nemcsak a hosszú távú trendek, de a gazdasági ciklusok is befolyásolják a gyermekvállalást. Gazdasági fellendülések időszakában több, válságok idején kevesebb gyermek születik (*Black szerzőtársai*, 2013). Válságok idején kifejezetten a rosszabb anyagi helyzetben lévő nők döntenek inkább a gyermekvállalás elhalasztása mellett. Mivel az egészségi állapot és a jövedelem korrelál, válságidőszakban átlagosan egészségesebb babák születnek (*Debejia–Lleras-Muney*, 2004).

1. ábra: Fertilitási ráta az OECD-országokban, 1970–2014
(az egy szülőképes korú nőre jutó gyermekek száma)

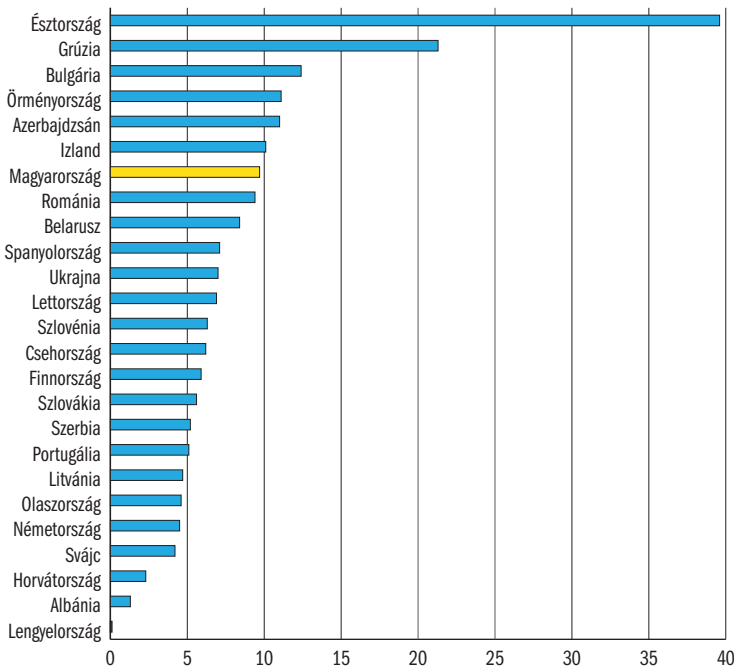


Forrás: OECD (2016).

A gyermekvállalási döntés összetett kérdés, és nem csupán a gyermekvállalás, de a gyermekvállalás elkerülése is költségekkel járhat. A fertilitás világméretű csökke-

nése mögött vélhetően egyszerre húzódik meg az, hogy a gyermekvállalás alternatív költségei megnöttek, illetve hogy a gyermekvállalás elkerülése kevésbé költséges, mint korábban. Ez utóbbi folyamat részben a fogamzásgátlási lehetőségek minőségi és mennyiségi növekedéséből, részben a terhességmegszakítás elérhetőségéből ered. Magyarországon hormonális fogamzásgátlás (azaz fogamzásgátló tabletta) 1967 óta elérhető. Az 1990-es években a fogamzóképes korú nők közel fele szedett tablettát (Makay, 2014). Ez az arány az európai országok többségéhez hasonlóan azóta Magyarországon is csökkent, miközben a gumióvszer részesedése növekedett. Magyarországon az 1990-es évek eleje óta terhességmegszakítás egészségügyi és szociális indokkal egyaránt elérhető. Érdekes, hogy a kilencvenes évek első felében a kelet-európai országokban az abortusz előfordulási gyakorisága rendkívül magas volt, több mint ötször akkora, mint Nyugat-Európában (Singh és szerzőtársai, 2018). A 2010-es évek első felére ez az arány mintegy a felére esett, és 42 szándékos terhességmegszakítás jutott ezer 15–44 éves nőre. Magyarországon az ezer 15–44 éves nőre jutó abortuszok aránya 2018-ban már nem haladta meg a 10-et (2. ábra).

2. ábra: Az ezer 15–44 éves nőre jutó abortuszok száma, 2018



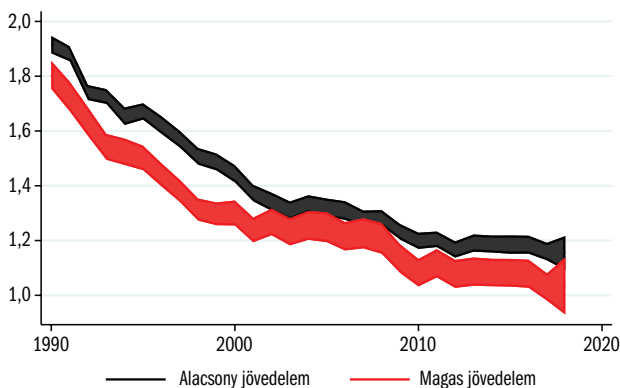
Forrás: Eurostat.

Fertilitási kimenetek alakulása Magyarországon

A következőkben azt vizsgáljuk, hogyan alakult a fertilitás Magyarországon 1990 és 2018 között. Ehhez a KSH élveszületési, terhességmegszakítási és magzativeszteség-adatait használjuk. Ahogy korábban említettük, a jövedelem és a fertilitási döntések összefüggenek, ezért az országos adatokat két csoportra bontjuk: alacsony jövedelmű megyékre, ahol az egy főre jutó jövedelem a medián alatti, illetve magas jövedelmű megyékre, ahol medián feletti.

A 3. ábrán az ezer szülőképes korú nőre jutó terhességek számát látjuk. 1990 és 2018 között a terhességek száma fokozatosan csökkent. A legmeredekebb csökkenést az időszak első harmadában látjuk, ekkor az ezer szülőképes korú nőre jutó terhességek száma szinte megfeleződött. A 2000-es években is folytatódott a csökkenés, noha a visszaesés meredeksége enyhült. A terhességek számában a szándékolt és a nem szándékolt (és részben megszakítással végződő) terhességek egyaránt benne vannak. A terhességek csökkenése tehát részben abból adódik, hogy a gyermekvállalási kedv csökken, részben pedig abból, hogy nem kívánt terhességekből is kevesebb van.

3. ábra: Az ezer főre jutó terhességek száma az alacsony és a magas jövedelműek körében



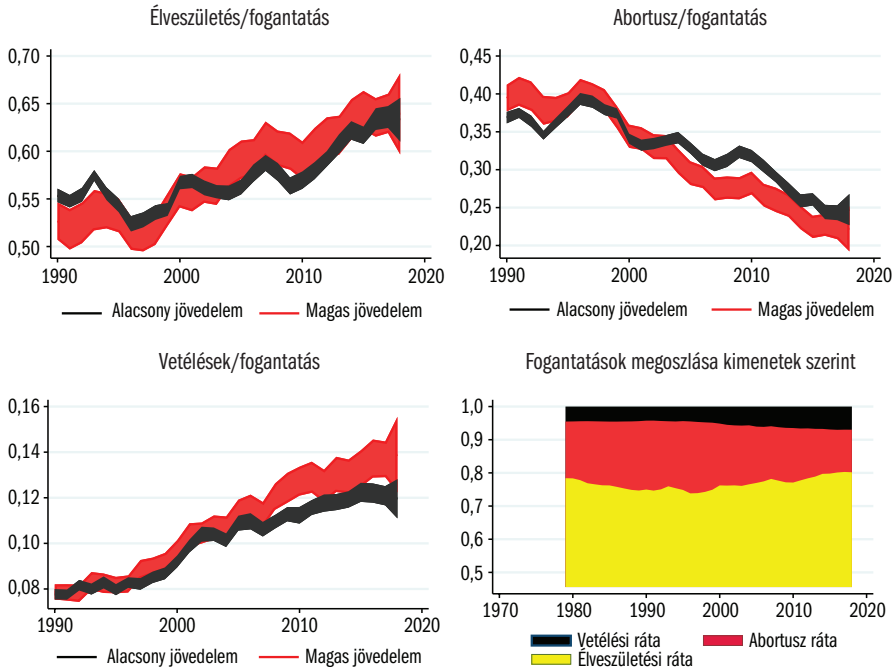
Forrás: A KSH élveszületési, terhességmegszakítási és magzativeszteség-adatai.

Érdekes, hogy míg az 1990-es években az alacsony jövedelmű járásokban élő nők között jóval több terhesség volt, mint a magas jövedelmű járásokban élő nők között, a 2000-es években ez a különbség csökkent, majd a 2010-es években az olló valamelyest újra kinyílt.

A 4. ábra a terhességeken belül mutatja az élveszületések, abortuszok és magzati vesztések arányát. Az alacsony és a magas jövedelmű járásokban élő nők között egyaránt nő a terhességeken belül az élveszületések aránya, és csökken az abortuszoké. Ennek a legvalószínűbb oka az lehet, hogy a nem kívánt terhességek aránya

csökken ebben az időszakban. A 2000-es évek második felétől kezdve az abortuszok aránya az alacsony jövedelmű térségekben valamelyest nagyobb, mint a magas jövedelmű térségekben. Ez részben adódhat abból, hogy ezekben a térségekben nagyobb azoknak a nőknek az aránya, akik valamilyen okból nem jutnak fogamzásgátlási lehetőségekhez. A Guttmacher Institute kutatásai szerint Kelet-Európa az egyetlen olyan térség a fejlett világban, ahol a nők viszonylag magas része nem jut hozzá korszerű fogamzásgátlási módszerekhez (Singh és szerzőtársai, 2018). Magyarország esetében ez abból adódhat, hogy a fogamzásgátló tablettákat nem támogatja a társadalombiztosítás, ezért alacsony jövedelmű nők számára nem elérhetők. A NEAK (Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő) adatbázisa alapján egy átlagos magyar nő számára évente 33 ezer forintba kerül a hormonális fogamzásgátlás.

4. ábra: A terhességeken belül az elveszületések, abortuszok és magzati veszteségek aránya az alacsony és a magas jövedelműek körében



Forrás: A KSH élveszületési, terhességmegszakítás és magzati-vesztesség-adatai

Az abortuszok visszaesése mellett a vetélések aránya fokozatosan emelkedett az elmúlt három évtizedben. Míg 1990-ben csak a diagnosztizált terhességek 8 százaléka végződött vetéléssel, 2018-ra ez az arány 13 százalékra emelkedett. Ez részben adódhat abból, hogy ma korábban eljutnak a terhes nők az orvosukhoz, és ezért

olyan vetéléseket is rögzítenek, amelyeket korábban nem tettek volna. Másrészt, ahogy a gyermekvállalási életkor kitolódik, egyre idősebb korban esnek teherbe a nők, ami növeli a vetélés valószínűségét. Ezt az érvet erősíti, hogy a magas jövedelmű térségekben magasabb a vetélések aránya is, és a gyermekvállalási életkor a jövedelemmel (és az iskolázottsággal is) korrelál.

Szakpolitikai következtetések

Ahogy a világban a fertilitás csökken, az országok igyekeznek szakpolitikai eszközökkel növelni a fertilitási rátát. Azt is látjuk ugyanakkor, hogy az elméletileg szabadon elérhető fogamzásgátló módszerek ellenére a nem kívánt terhességek aránya Magyarországon még mindig magas, a vetélések aránya pedig emelkedik. A kormányok három fő kihívással szembesülnek: növeljék a gyermekvállalási kedvet, csökkentsék a nem kívánt terhességek számát, és alkalmazkodjanak a változóban lévő gyermekvállalási preferenciákhoz, főként ahhoz, hogy a gyermekvállalási életkor kitolódik.

A gyermekvállalási kedvet a fejlett országok kormányzatai sokféle módon próbálják növelni. A rugalmas foglalkoztatási formák elterjesztése kedvezően hat a nők kisgyermek melletti munkakinálatára, így csökkenti a gyermekvállalás várható alternatív költségét. Másrészt a gyermekek után járó kedvezmények és juttatások megnövelése szintén szerepel a kormányok eszköztárában. A nem kívánt terhességek arányát a tudatos családtervezés elterjedése nagymértékben csökkenthetné, ahogy az is, ha a fogamzásgátló tableta bekerülne a társadalombiztosítás által támogatott gyógyszerek közé.

Hivatkozások

- ANDERSON, D. J.–BINDER, M.–KRAUSE, K. (2002): The Motherhood Wage Penalty: Which Mothers Pay It and Why? *The American Economic Review*, Vol. 92. No. 2. 354–358. o.
- BECKER, G. (1960): *An Economic Analysis of Fertility*. Megjelent: *Demographic and Economic Change in Developed Countries*. National Bureau of Economic Research, 209–240. o.
- BLACK, D. A.–KOLESNIKOVA, N.–SANDERS S. G.–TAYLOR, L. J. (2013): Are Children “Normal”? *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 95. No. 1. 21–33. o.
- DEHEJIA, R.–LLERAS-MUNEY, A. (2004): Booms, Busts, and Babies’ Health. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 119. No. 3. 1091–1130. o.
- MAKAY ZSUZSANNA (2014): *Fogamzásgátlási módszerek alkalmazása párkapcsolatban élő nők körében*. Megjelent: *Spéder Zsolt* (szerk.): A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- OECD (2011): *The Future of Families to 2030*. OECDLibrary.
- OECD (2016): *Society at a Glance, 2016*. OECD Social Indicators. OECDLibrary.
- SINGH, S.–REMEZ, L.–SEDGH, G.–KWOK, L.–ONDA, T. (2018): *Abortion Worldwide 2017: Uneven Progress and Unequal Access*. Guttmacher Institute, március.

BÍRÓ ANIKÓ – ELEK PÉTER

AZ ALAPELLÁTÁS ELÉRHETŐSÉGÉNEK HATÁSA AZ ANTIBIOTIKUM-FOGYASZTÁSRA

Bevezetés

Az alábbiakban összefoglalt tanulmányunk az Állami Egészségügyi Ellátó Központtól (ÁEEK) kapott adatokon alapul. Köszönjük Kertesi Gábornak, hogy minden követ megmozgatott azért, hogy ez és sok más értékes adatbázis elérhetővé váljon a Közgazdaságtudományi Intézet kutatói számára. Gábor közreműködése nélkül az egészség-gazdaságtani kutatási irány a KRTK-ban nem tudott volna elindulni, és most már talán mondhatjuk, hogy sikeressé válni.

Tanulmányunkban (*Bíró–Elek, 2019*) a háziorvosi praxisok betöltetlenségének hatását vizsgáltuk az antibiotikum-fogyasztásra magyarországi adminisztratív adatok alapján. Rámutatunk arra, hogy a háziorvosok hiányának jelentős egészségügyi következményei vannak. A praxisok betöltetlenné válása csökkenti az antibiotikum-fogyasztást, viszont a felírt antibiotikumok minőségi összetétele romlik.

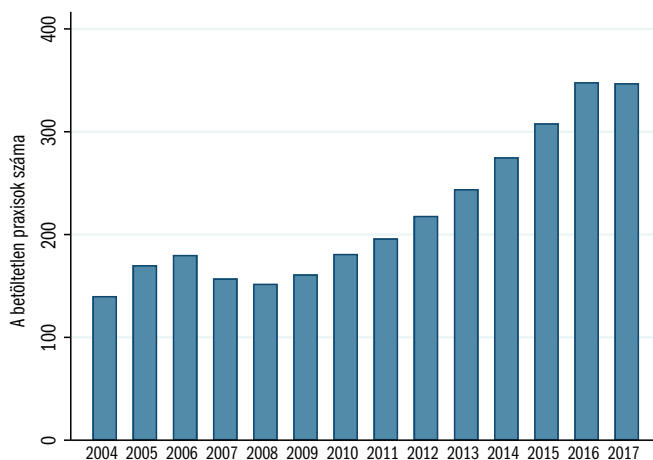
Az antibiotikum-rezisztencia a WHO 2019-ben kiadott listája szerint egyike a világot fenyegető tíz legfőbb egészségügyi kockázatnak (*WHO, 2019*), ezért az antibiotikum-túlfogyasztás visszaszorítása alapvető népegészségügyi érdek. Ugyanakkor az antibiotikumok egy sor betegség esetén életmentők: feltalálásuk, majd elterjedésük nagyban hozzájárult a várható élettartam múlt századbeli drasztikus emelkedéséhez (*Ventola, 2015*). Az lenne kívánatos, hogy szükség esetén mindenki hozzájuthasson antibiotikumhoz, viszont ne legyen indokolatlan túlfogyasztás.

Az antibiotikum-felírás mértékletessége a háziorvosi ellátás minőségének egyik indikátora Magyarországon is (*NEAK, 2014*), ahol európai összehasonlításban nem fogy sok antibiotikum: 2016-ban 30 EU/EEA ország között a 9. legalacsonyabb volt az egy főre jutó antibiotikum fogyasztás (*ECDC, 2017*). A felírás minőségében azonban az ország nem áll jól. Az antibiotikum-rezisztencia kialakulásának elkerülése érdekében az lenne kívánatos, hogy az orvosok minél több indikációban – az úgynevezett széles spektrumú antibiotikumok helyett – inkább szűk spektrumú antibiotikumot írjanak fel. A széles és szűk spektrumú antibiotikumok fogyasztásának arányában azonban Magyarország nagyon rosszul teljesít a többi EU-tagor-

szághoz viszonyítva – a széles spektrumú antibiotikumok felírási aránya a második legmagasabb az EU-n belül (ECDC–EFSA–EMA, 2017).

Felmerül tehát a kérdés, hogy a háziiorvosi ellátáshoz való hozzáférés, különösen pedig a háziorvosok hiánya, befolyásolja-e a fogyasztott antibiotikumok mennyiségét és a felírt antibiotikumok összetételét. Magyarországon a betöltetlen háziiorvosi praxisok száma 2008 és 2017 között 150-ról 350-re, az összes praxis 2,3 százalékáról annak 5,5 százalékára nőtt (1. ábra). Hasonló tendencia figyelhető meg szerte Európában: Nagy-Britanniában például már a praxisok 10 százaléka volt betöltetlen 2015-ben (Spence, 2016).

1. ábra: A betöltetlen háziiorvosi praxisok száma Magyarországon



Forrás: Saját számítás NEAK-adatok alapján

Adatok és módszerek

Kutatásunkban az Állami Egészségügyi Ellátó Központtól kapott antibiotikum-fogyasztási adatbázis településszintre aggregált verzióját használtuk, és ehhez kapcsoltuk a betöltetlen háziiorvosi praxisokra vonatkozó, Nemzeti Egészségbiztosítási Adatkezelőtől (NEAK) származó adatokat. A mintát a községekre szűkítettük le, mivel ezek többségében csak egy háziiorvosi praxis van (ami vagy betöltött, vagy betöltetlen), így itt könnyebben mérhető a praxis betöltetlenségének hatása.

Becslési módszerünk azon alapult, hogy a betöltetlen praxisok eloszlása térben és időben is változik. Így össze tudjuk hasonlítani egy település antibiotikum-fogyasztását akkor, amikor helyben elérhető volt a háziorvos, azzal az időszakkal, amikor a praxis betöltetlen volt. Emellett össze tudunk hasonlítani olyan településeket, amelyek csak abban különböznek, hogy betöltött-e háziiorvosi praxisuk, más jel-

lemzőikben (például méretükben, gazdagságukban) viszont nem nagyon térnek el egymástól. Tehát olyan regressziós modelleket becsültünk, amelyben a függő változó az antibiotikum-fogyasztás egy indikátora, a fő magyarázó változó a betöltetlen praxisok aránya az adott települést ellátó praxisok között, kontrollváltozóként pedig idő és település fix hatásokat, valamint az egészségügyi szükségletekre és kínálatra vonatkozó, a KSH TSTAR adatbázisából származó településszintű változókat szerepeltettünk. Az antibiotikum-felhasználás mennyiségi indikátoraként az egy főre jutó terápiás napok számát (*days of treatment, DOT*), annak logaritmusát és az egy főre jutó kiadás logaritmusát, míg minőségi indikátorként a széles és szűk spektrumú antibiotikumok terápiás napjainak logaritmusát, valamint a szűk és széles spektrumú fogyasztás arányát használtuk.

Külön modellekkel becsültük a hatás heterogenitását a fő magyarázó változónak különféle kínálati és keresleti változókkal való interakcióját szerepeltetve. Végezetül a mechanizmusok szemléltetésére azt is megbecsültük, hogy a háziiorvosi praxis betöltetlensége milyen hatással van az egy főre jutó háziiorvosi látogatások – KSH TSTAR adatbázisában szereplő – számára.

A vizsgált időszakban az egy főre jutó, a társadalombiztosítás és a beteg által együttesen fizetett antibiotikum-kiadás évente átlagosan 1350 forint volt, ami a vényköteles gyógyszerekre fordított összkiadás mintegy 3 százaléka. Az antibiotikum-kiadás körülbelül 30 százalékát a társadalombiztosítás állta. Egy fő 1000 naptári napból átlagosan 14,2 napig állt kezelés alatt.

Eredmények

Betöltetlen praxis – alacsonyabb antibiotikum-fogyasztás

Becslési eredményeink alapján, ha egy település egyetlen háziiorvosi praxisa betöltetlenné válik, akkor az egy főre jutó antibiotikum-fogyasztás (terápiás napokban mérve) 3,2 százalékkal csökken, az antibiotikumra fordított – a társadalombiztosítás és a beteg által összesen költött – összeg pedig 2,5 százalékkal mérséklődik. Ezek a hatások erősebbek azokban a járásokban, ahol helyben nem érhető el a szakorvosi ellátás – tehát ahol a betegek kevésbé tudják a háziiorvos hiányát a járóbeteg-szakellátás igénybevitelével kompenzálni.

Hogyan jön létre ez a hatás? Ha betöltetlenné válik egy település háziiorvosi praxisa, akkor a páciensek átlagosan 9,3 százalékkal kevesebb alkalommal veszik igénybe a – jellemzően helyettes orvos által nyújtott – ellátást. Ugyanakkor a betöltetlenség következtében az egy vizitre jutó antibiotikum-felírás 7,5 százalékkal nő. Tehát a negatív teljes hatás úgy jön létre, hogy jelentősen csökken a háziiorvosi vizitek száma, viszont a helyettes háziiorvosok egy vizit alkalmával a korábbinál több antibiotikumot írnak fel.

Betöltetlen praxis – nő a széles spektrumú antibiotikumok aránya

Következő lépésként megvizsgáltuk, hogyan változik a felírt antibiotikumok összetétele a háziorvosi praxis betöltetlenné válásával. Az antibiotikum-rezisztencia kialakulásának vizsgálatának szempontjából különösen fontos eredmény, hogy a háziorvosi praxis betöltetlensége esetén romlik a felírt antibiotikumok minőségi összetétele. A szűk spektrumú antibiotikumok fogyasztása 7,5 százalékkal, míg a széles spektrumú antibiotikumok fogyasztása csak 1,4 százalékkal csökken.

Következtetések

Összefoglalva kutatásunk fő eredményeit, a kínálati oldal – jelen esetben a háziorvosi praxisok betöltetlensége – jelentősen befolyásolja az antibiotikum-fogyasztást: a háziorvoshiány által érintett településeken kevesebb antibiotikum fogy. Ez akár hasznos is lehetne az antibiotikum-rezisztencia elleni küzdelemben, de csak akkor, ha az antibiotikum-felírás minőségi javulásával is járna együtt. Eredményeink azt mutatják, hogy a háziorvoshiány következtében a felírt antibiotikumok minőségi összetétele romlik, ami éppen a rezisztencia kialakulásának esélyét növeli.

Hivatkozások

- BÍRÓ ANIKÓ–ELEK PÉTER (2019): [The effect of primary care availability on antibiotic consumption in Hungary: a population based panel study using unfilled general practices](#). *BMJ Open*, Vol. 9. e028233.
- ECDC (2017): [Summary of the latest data on antibiotic consumption in EU: 2017](#). European Centre for Disease Prevention and Control.
- ECDC–EFSA–EMA (2017): [ECDC, EFSA and EMA joint scientific opinion on a list of outcome indicators as regards surveillance of antimicrobial resistance and antimicrobial consumption in humans and food-producing animals](#). *EFSA Journal* Vol. 15 No. 10. e05017.
- NEAK (2014): [A háziorvosi szolgálatok indikátor alapú teljesítményértékelése 2014. áprilistól](#).
- SPENCE, D. (2016): [General practice in meltdown](#). *British Journal of General Practice*, Vol. 66. No. 646. 259. o.
- VENTOLA, C. L. (2015): [The antibiotic resistance crisis: Part 1: causes and threats](#). *Pharmacy and Therapeutics*, Vol. 40. No. 4. 277–283. o.
- WHO (2019): [Ten threats to global health in 2019](#).

HAJDU TAMÁS – HAJDU GÁBOR

DOHÁNYZÁSI TILALOM
ÉS SZÜLETÉSKORI EGÉSZSÉG MAGYARORSZÁGON*

Bevezetés

Gábornak a „jó” tudományos kutatással szemben támasztott egyik fő elvárása, hogy ne a technikai és identifikációs bravúrok legyenek a tanulmány legfontosabb értékei, hanem témája is olyan legyen, amely lényeges társadalmi kérdéseket érint. Az alábbi írás egy olyan kutatás eredményeit foglalja össze, amely reményeink szerint megfelel ennek a követelménynek. Mindezen túl pedig talán egyfajta utólagos megerősítést is nyújt Gábor dohányzásról történő leszokásához.

Számos betegség és az elkerülhető halálozások jelentős hányada köthető a dohányzáshoz Magyarországon (Weber, 2016) és globálisan is (GBD 2015 Tobacco Collaborators, 2017). Mindez jelentős mértékű egészségügyi kiadással jár együtt (Gresz és szerzőtársai, 2012). Emiatt az egészségesebb életmódot ösztönző és az egészségi állapot javítását célzó közpolitikai intézkedések között kiemelkedő fontosságúak a dohányzás visszaszorítása érdekében tett intézkedések.

Magyarországon a nemdohányzók védelméről szóló 1999. évi XLII. törvény 2012-ben életbe lépett szigorításának következtében tilossá vált a dohányzás többek között a munkahelyeken, a közforgalmú intézményekben, illetve a közösségi közlekedési eszközökön. A legnagyobb változás a vendéglátóhelyek, kocszmák esetében történt, ahol korábban ritka kivételt jelentett a dohányzás tilalma, így 2012 előtt igen magas beltéri légszennyezés jellemezte ezeket a helyeket (Tárnoki és szerzőtársai, 2009). Egy 2009-es Eurobarometer-felmérés szerint a felnőtt magyar lakosság 78 százaléka járt a kérdezést megelőző hat hónapban olyan bárban, kocsmában, ahol beltéri dohányozást tapasztalt, míg 43 százaléknak volt ilyen élménye étteremben, vendéglőben. A törvénymódosítás hatékonyságát mutatja, hogy 2014-ben egy hasonló Eurobarometer-felmérésben már csak a válaszadók 9, illetve 4 százaléka válaszolt hasonlóan.

* Ez az írás az Economics & Human Biology című folyóiratban megjelent Hajdu–Hajdu (2018) tanulmány szerkesztett és erősen rövidített változata.

Ebben a kutatásban azt vizsgáltuk, hogy miként hatott a dohányzás korlátozása a szabályozás által leginkább érintett csoport, a vendéglátóhelyeken dolgozó nők gyermekeinek születéskori egészségére (*Hajdu–Hajdu*, 2018).

Adatok és módszertan

Elemzésünkhöz a KSH egyéni szintű élveszületési, magzati halálozási és csecsemőhalálozási adatbázisait használtuk, amelyek minden egyes magyarországi (klinikailag megfigyelt) terhességi eseményt és csecsemőhalálást rögzítenek. Ezek az adminisztratív adatbázisok nemcsak az újszülött születéskori jellemzőit rögzítik, hanem a szülők számos társadalmi-gazdasági jellemzőjét is.

Elemzésünkben összesen tizenkét függő változót vizsgáltunk:

- | | |
|---|---|
| 1. Élveszületés | 7. 37. terhességi hét előtt született |
| 2. Születési súly (gramm) | 8. Ponderal-index ($100 \times$ születési súly gramm-ban/születési hossz a köbcentiméterben) |
| 3. Nagyon alacsony születési súly (< 1500 gramm) | 9. Alacsony Ponderal-index (< 2) |
| 4. Alacsony születési súly (< 2500 gramm) | 10. Apgar-pontszám |
| 5. A terhesség időtartama (hét) | 11. Alacsony Apgar-pontszám (< 8) |
| 6. 32. terhességi hét előtt született | 12. Csecsemőhalálozás |

A 2–12. függő változókat az élveszületések esetében vizsgáltuk, míg az 1. függő változó esetében az élveszületéseket és a magzati halálozásokat egyaránt elemeztük. Speciális jellegük miatt az ikerszüléseket kizártuk az elemzésből (például az egyes szülések esetében alacsonynak tekintett születési súly normális lehet ikerszülések esetében).

A hatások becsléséhez a különbségek különbsége módszert használtuk.¹ A vendéglátóhelyeken felszolgálóként, pincérként dolgozó nők újszülöttjeinek („kezelt” csoport) egészségi mutatóiban a szigorítás előtti és utáni időszak között bekövetkező változást hasonlítottuk össze egy kontrollcsoport hasonló adataival. A kontrollcsoportot a kereskedelem és szolgáltatási szektorban dolgozó nők (például bolti eladók, pénztárosok, fodrászok, kozmetikusok) újszülöttjei alkották. Az utóbbi anyák nemcsak a törvényi változás után, hanem jellemzően már az előtt is füstmentes munkahelyi környezetben dolgoztak a terhességük idején, ugyanakkor a többi tulajdonságukat tekintve nem különböztek jelentősen a vendéglátóhelyeken dolgozó nőktől, így ideális kontrollcsoportként szolgáltak.

A szigorítás teljesértékű életbelépésének időpontját 2012. április 1-nek tekintettük, mivel az ez előtti három hónapban az új szabályok be nem tartását nem kö-

¹ Az adatokat és a módszertani részleteket lásd *Hajdu–Hajdu* (2018).

vette pénzbeli szankció. Minden terhesség esetében ez alapján számítottuk a füstmentes munkahelyi környezetnek való kitettség mértékét, ami azt mutatta meg, hogy a terhesség mekkora aránya esett olyan időszakra, amikor tilos volt a beltéri dohányzás. Mivel a szabályozás a terhesség hosszát is befolyásolhatta, ezért a füstmentes munkahelyi környezetnek való kitettség mutatóját úgy képeztük, mintha minden terhesség 40 hétig tartott volna. A becslésekben kontrolláltunk az anya jellemzőire (életkor, családi állapot, iskolai végzettség, terhességtörténet), az apa jellemzőire (életkor, iskolai végzettség, munkaerőpiaci státus), a szezonálisra és az időbeli trendekre is. Az elemzésben a szabályváltozás körüli két éves időszakban történő fogantatásokat vizsgáltuk.

Eredmények

A becslések fő eredményeit az 1. táblázat foglalja össze. A vizsgált függő változók mindegyike a dohányzási tilalom születéskori egészségre gyakorolt pozitív hatását jelzi, jöllehet nem minden esetben találunk statisztikailag is szignifikáns hatásokat.

1. táblázat: A dohányzási tilalom becsült hatása a vendéglátóhelyeken dolgozó nők gyermekeinek születéskori egészségére

Függő változó	Becsült hatás	N
(1) Élveszületett	0,006 (0,012)	23 467
(2) Születési súly	55,500** (26,141)	18 753
(3) Nagyon alacsony születési súly	-0,012** (0,005)	18 753
(4) Alacsony születési súly	-0,022* (0,011)	18 753
(5) Terhesség hossza	0,189** (0,087)	18 755
(6) 32. terhességi hét előtt született	-0,009** (0,005)	18 755
(7) 37. terhességi hét előtt született	-0,019 (0,012)	18 755
(8) Ponderal index	0,037** (0,017)	18 753
(9) Alacsony Ponderal index	-0,041** (0,017)	18 753
(10) APGAR pontszám	0,033 (0,034)	18 732
(11) Alacsony APGAR pontszám	-0,006 (0,006)	18 732
(12) Csecsemőhalálozás	-0,005** (0,003)	18 755

Kontrollváltozók: (1)–(12): anya jellemzői (életkor, családi állapot, iskolai végzettség, terhességtörténet), nemlineáris időbeli trend, szezonális; (2)–(12): újszülött neve, előző szülés óta eltelt idő, apa jellemzői (életkor, iskolai végzettség, munkaerőpiaci státus).

Megjegyzés: Zárójelben a fogantatási dátum szerint klaszterezett standard hibák szerepelnek.

*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,10$.

A dohányzási tilalom hatására a vendéglátóhelyeken felszolgálóként, pincérként dolgozó nők újszülöttjeinek születési súlya 56 grammal nőtt a kontrollcsoportéhoz képest. Nemcsak az átlagos születési súly nőtt, de egyúttal a nagyon alacsony és alacsony születési súllyal születés esélye is csökkent, sorrendben 1,2 és 2,2 száza-

lékponttal. Ugyancsak nőtt a terhességek hossza, átlagosan 0,19 héttel (1,3 nap) és csökkent a koraszülés valószínűsége. Pozitív hatások látszanak az intrauterin növekedési problémák bizonyos fajtáinak jelzésére használt Ponderal-index esetében is. Végül érdemes megemlíteni, hogy a csecsemőhalálozás esetében is pozitív hatást becsültünk.

A becsült hatások jól illeszkednek a dohányzás és dohányzásnak való kitettség hatásait közvetlenül vizsgáló tanulmányok és az ezekből készült metaanalízisek eredményei közé. Ezek szerint a nemdohányzó terhes nők dohányfüstnek való kitettsége 30–60 grammal csökkenti az újszülöttek születési súlyát és 16–30 százalékkal az alacsony születési súllyal születés esélyét (*Leonardi-Bee és szerzőtársai*, 2008, *Salmasi és szerzőtársai*, 2010), míg a passzív dohányzásnak az Apgar-pontszámra nincs érdemi hatása, és a koraszülés tekintetében vegyesek az eredmények (*Cui és szerzőtársai*, 2016, *Leonardi-Bee és szerzőtársai*, 2008, *Salmasi és szerzőtársai*, 2010).

Az eredmények oksági értelmezését megkérdőjelezheti az a feltevés, hogy azok a nők, akik egyébként is egészségesebb újszülötteket hoztak volna világra, esetleg csak a dohányzási tilalom után kezdtek az immár füstmentes vendéglátóhelyeken dolgozni. Továbbá, mivel a szabályozás változását 2011 tavaszán bejelentettek, egyes nők elhalaszthatták a terhességüket addig, amíg munkahelyük füstmentessé nem válik. Ezeket a fajta szelekciókat kizárandó, olyan becsléseket is készítettünk, ahol az eredeti mintában szereplő újszülöttek egészségi mutatói helyett az idősebb testvérük indikátorait vizsgáltuk. Mivel ezek a terhességek a szabályváltozás előtti időszakra estek, a dohányzási tilalom nem érinthette az idősebb testvérek egészségi mutatóit, de az anyák meg nem figyelt egyéb jellemzői befolyásolták őket. Amennyiben a testvérek kimeneti változóit tartalmazó regressziókban nullához közeli együtthatókat becslünk, kizárhatjuk azt, hogy nem a tilalom, hanem a fenti szelekciós torzítások hatását mérjük. Az eredeti becslésekhez hasonló hatások ugyanakkor a következtéseink érvényességét kérdőjeleznék meg. Ezekben a „placebo” regressziókban a becsült együtthatók lényegesen kisebbek az 1. táblázatban bemutatott értékeknél. A születési súly esetében például 8 gramm (standard hiba = 49,6), míg a terhesség hossza esetében 0,01 hét (standard hiba = 0,16) a „hatás”. Mindezek alapján nagy valószínűséggel kizárhatjuk, hogy a vendéglátóhelyeken dolgozó nők összetételének változása vagy a szülések elhalasztása érdemben befolyásolta volna az eredményeinket. A becsült együtthatók és a következtetések egy sor további robusztussági teszt esetében sem változnak érdemben (lásd *Hajdu–Hajdu*, 2018).

Elemzésünk egyik fontos eredménye, hogy a dohányzási tilalom hatása erősebb az alacsony végzettségű (legfeljebb szakiskolát végzett) anyák újszülöttjei körében (2. táblázat). Ezen kívül a vidéki lakóhellyel rendelkező (községekben kisebb

városokban élő) anyák újszülöttjeire is némileg erősebb hatásokat becslünk. Ennek az egyik magyarázata az lehet, hogy az alacsonyabb végzettségű és vidéki nők nagyobb eséllyel dolgoztak bárokban, kocsmákban (éttermek vagy teázók helyett), ahol a dohányzási tilalom előtt jelentősebb mértékű volt a dohányfüstnek való kitettség. De magyarázhatja az a tény is, hogy az alacsonyabb végzettségű anyák kisebb eséllyel hagyják abba a dohányzást a terhesség idején (*Balázs és szerzőtársai, 2014, Foley és szerzőtársai, 2011*), így egy külső ösztönző (jelen esetben a dohányzási tilalom) nagyobb hatást tud elérni körükben az aktív dohányzás esetében. Ezzel szemben a dohányzási tilalom a magasabb végzettségű anyák körében elsősorban a passzív dohányzás csökkenésén keresztül fejt ki a hatását. Végül elképzelhető az is, hogy a magasabb végzettségű (és elővigyázatosabb) anyák abban az esetben, ha dohányfüstös munkakörnyezetben dolgoznak, korábban mennek el szülési szabadságra, így a terhességük nagyobb részében lesznek megóvva a passzív dohányzás káros hatásaitól. Emiatt pedig a dohányzási tilalom hatása is kisebb lehet körükben.

2. táblázat: A dohányzási tilalom hatása az anya lakóhelye és iskolai végzettsége szerint

		Vidék		Város	
		Alacsony végzettség	Magas végzettség	Alacsony végzettség	Magas végzettség
(1)	Születési súly	138,046*** (52,443)	32,447 (41,076)	52,797 (71,121)	-26,799 (52,217)
(2)	Alacsony születési súly	-0,063*** (0,025)	0,009 (0,018)	-0,057* (0,034)	0,005 (0,023)
(3)	Terhesség hossza	0,346** (0,172)	0,157 (0,128)	0,291 (0,264)	-0,061 (0,177)
(4)	32. terhességi hét előtt született	-0,024 (0,025)	-0,018 (0,018)	-0,027 (0,034)	-0,001 (0,024)

Kontrollváltozók: Lásd 1. táblázat. Alacsony végzettség = szakma vagy alacsonyabb. Magas végzettség = érettségi vagy magasabb. Város = Budapest, megyeszékhely/megyei jog város. Vidék = egyéb város, község.

Megjegyzés: Zárójelben a fogantatási dátum szerint klaszterezett standard hibák szerepelnek.

*** $p < 0,01$, ** $p < 0,05$, * $p < 0,10$.

Megfelelő adatok hiányában nem tudtuk tesztelni ezeket a magyarázatokat. Ugyanakkor egy korábbi tanulmány szerint egy hasonló, Norvégiaiában bevezetett dohányzási tilalom jelentősen megnövelte a dohányzást abbahagyó anyák arányát, és a legerősebb hatást éppen a terhesség kezdetekor még dohányzó anyák esetében fejtette ki (*Bharadwaj és szerzőtársai, 2014*). A vidéki, alacsony végzettségű anyák újszülöttjeire becsült erős hatások is arra utalnak, hogy a dohányzási tilalom nem csupán a passzív dohányzás csökkentése révén gyakorolt pozitív hatást a születés kori egészségre.

Összegzés

Kutatásunkban a 2012-ben életbe lépett dohányzási tilalom hatását vizsgáltuk az újszülöttek születéskori egészségmutatóira. Azokra az újszülöttekre koncentráltunk, akik számára a legnagyobb változást jelenthette a nemdohányzók védelméről szóló törvény szigorítása: a vendéglátóhelyeken dolgozó anyák újszülöttjeire. Eredményeink szerint a törvénymódosítás hatása pozitív volt. Például a születési súly 56 grammal nőtt a „kezelt” csoportban a kontrollcsoportéhoz képest, míg a terhességek időtartama 0,2 héttel hosszabb lett. Érdeemes ugyanakkor megemlíteni, hogy a becslt hatások nem azt mutatják, hogy mekkora a különbség a dohányfüstös és füstmentes környezetben dolgozó anyák újszülöttjei között, hiszen a passzív dohányzás már a szabályozás előtt sem minden pincért, pultost érintett azonos módon. Visszautalnánk a bevezetőben idézett Eurobarometer-felmérés eredményeire, amely szerint a bárókban a válaszadók háromnegyede, míg az éttermekben, vendéglőkben kétötöde tapasztalt beltéri dohányzást a dohányzási tilalom előtti időszakban. Mindez azt jelenti, hogy azok számára, akiknek a törvénymódosítás valódi változást jelentett, a hatások a becsltnél magasabbak lehetnek. A dohányzási tilalom születéskori egészségre gyakorolt pozitív hatásai azt jelzik, hogy az ilyen típusú intézkedéseknek egyfajta „intergenerációs” egészséghatása is lehet; nem csak a korábban dohányfüstös környezetben dolgozók egészségét képes javítani (*Allwright és szerzőtársai, 2005, Menzies és szerzőtársai, 2006*), hanem újszülöttjeikre is kedvező hatással lehet. Mindez pedig az érintett újszülöttek későbbi életpályájára is kihathat (*Almond–Currie, 2011, Black és szerzőtársai, 2007, Currie, 2009*).

Hivatkozások

- ALLWRIGHT, S.–PAUL, G.–GREINER, B.–MULLALLY, B. J.–PURSELL, L.–KELLY, A.–BONNER, B.–D’EATH, M.–MCCONNELL, B.–MCLAUGHLIN, J. P.–O’DONOVAN, D.–O’KANE, E.–PERRY, I. J. (2005): *Legislation for smoke-free workplaces and health of bar workers in Ireland: before and after study*. *BMJ*, Vol. 331. No. 1117.
- ALMOND, D.–CURRIE, J. (2011): *Killing Me Softly: The Fetal Origins Hypothesis*. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 25. 153–172. o.
- BALÁZS PÉTER–FOGARASI-GRENCZER ANDREA–RÁKÓCZI ILDIKÓ–FOLEY, K. L. (2014): *Smoking Cessation During Pregnancy Among Roma and Non-Roma Women in Hungary’s Underdeveloped Regions*. *Psychology Research*, Vol. 4. No. 5. 345–353. o.
- BHARADWAJ, P.–JOHNSEN, J. V.–LOKEN, K. V. (2014): *Smoking bans, maternal smoking and birth outcomes*. *Journal of Public Economics*, Vol. 115. 72–93. o.
- BLACK, S. E.–DEVEREUX, P. J.–SALVANES, K. G. (2007): *From the Cradle to the Labor Market? The Effect of Birth Weight on Adult Outcomes*. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 122. 409–439. o.
- CUI, H.–GONG, T.-T.–LIU, C.-X.–WU, Q.-J. (2016): *Associations between Passive Maternal Smoking during Pregnancy and Preterm Birth: Evidence from a Meta-Analysis of Observational Studies*. *PLOS ONE*, Vol. 11, e0147848.
- CURRIE, J. (2009): *Healthy, Wealthy, and Wise: Socioeconomic Status, Poor Health*

- in *Childhood, and Human Capital Development*. *Journal of Economic Literature*, Vol. 47. 87–122. o.
- FOLEY, K. L.–BALÁZS PÉTER–GRENCZER ANDREA–RÁKÓCZI ILDIKÓ (2011): Factors Associated with Quit Attempts and Quitting among Eastern Hungarian Women who Smoked at the Time of Pregnancy. *Central European Journal of Public Health*, Vol. 19 No. 2. 63–66. o.
- GBD 2015 TOBACCO COLLABORATORS (2017): Smoking prevalence and attributable disease burden in 195 countries and territories, 1990–2015: A systematic analysis from the Global Burden of Disease Study 2015. *The Lancet*, Vol. 389. No. 10082. 1885–1906. o.
- GRESZ MIKLÓS–NAGY JÚLIA–FREYLER PETRA (2012): A dohányzás egészségügyi hatásainak költségei az Országos Egészségbiztosítási Pénztár szemével. *Orvosi Hetilap*, 153. évf. 9. sz. 344–350. o.
- HAJDU TAMÁS–HAJDU GÁBOR (2018): Smoking ban and health at birth: Evidence from Hungary. *Economics & Human Biology*, Vol. 30. 37–47. o.
- LEONARDI-BEE, J.–SMYTH, A.–BRITTON, J.–COLEMAN, T. (2008): Environmental tobacco smoke and fetal health: systematic review and meta-analysis. *Archives of Disease in Childhood – Fetal and Neonatal Edition*, Vol. 93. No 5. F351–F361. o.
- MENZIES, D.–NAIR, A.–WILLIAMSON, P.A.–SCHEMBRI, S.–AL-KHAIRALLA, M. Z. H.–BARNES, M.–FARDON, T. C.–MCFARLANE, L.–MAGEE, G. J.–LIPWORTH, B. J. (2006): Respiratory Symptoms, Pulmonary Function, and Markers of Inflammation Among Bar Workers Before and After a Legislative Ban on Smoking in Public Places. *JAMA*, Vol. 296. 1742–1748. o.
- SALMASI, G.–GRADY, R.–JONES, J.–MCDONALD, S. D.–ON BEHALF OF THE KNOWLEDGE SYNTHESIS GROUP (2010): Environmental tobacco smoke exposure and perinatal outcomes: a systematic review and meta-analyses. *Acta Obstetrica et Gynecologica Scandinavica*, Vol. 89. No. 4. 423–441. o.
- TÁRNOKI ÁDÁM DOMONKOS–TÁRNOKI DÁVID LÁSZLÓ–TRAVERS, M. J.–HYLAND, A.–DOBSON, K.–MECHTLER LÁSZLÓ–CUMMINGS, K. M. (2009): Tobacco smoke is a major source of indoor air pollution in Hungary's bars, restaurants and transportation venues. *Clinical and Experimental Medical Journal*, Vol. 3 No. 1. 131–138. o.
- WÉBER ANDRÁS (2016): A dohányzás halandóságra gyakorolt hatása Magyarországon 2000 és 2014 között. *Statistikai Szemle*, 94. évf. 5. sz. 85–610. o.



SIMONOVITS ANDRÁS

NYUGDÍJTÉVEDÉSEIM

Bevezetés

Sok éve írok publicisztikát, elsősorban kutatási területemről, a nyugdíjrendszerről, és utólag belátom, hogy néha tévedek. Tanulságosnak tartom, hogy összefüggően beszámoljak nyugdíjtévedéseimről. Egyrészt tartozom ezzel rendszeres olvasóimnak, másrészt lélektanilag érdekesebbé teheti a pozitív kifejtés befogadását. A kisebb tévedéseimmel kezdem, és a nagyobbakkal folytatom. A nyugdíjtévedéseket különösen súlyossá teszi az, hogy még egyéni szinten is több (akár hat) évtizedes pályáról van szó, ahol egy korai tévedés hatását sokszor lehetetlen utólag javítani. Szerencsémre soha nem voltam a nagypolitika közelében, így tévedéseimnek csak eszmei hatásuk volt, ha egyáltalán valakire hatottak.

Kiseb tévedések

2012 körül azt állítottam, hogy a világon sehol sincs *gyermekszámfüggő nyugdíj*, aztán egy kormánypárti ismerősöm rám piritott, hogy a(z egyébként) fenntart-hatatlan francia nyugdíjrendszerben a háromgyermekes szülők nyugdíja tíz szá-zalékkal nő a gyermektelen, az egy- és kétgyermekes szülők nyugdíjához képest. Soha nagyobb tévedést nem kívánok senkinek.

Hasonlóan kicsiny hibát követtem el, amikor túlzott magabiztossággal 2012-ben azzal védtem az éppen megszüntetett *előrehozott nyugdíjba vonulást*, hogy minden normális országban a minimális korhatár több évvel alacsonyabb az általános kor-határnál. (Ennek csak kis része a korkedvezményes és a korengedményes nyugdíj!) Például Svédországban a 65 éves korhatár előtt négy évvel, 61 évtől nyugdíjba lehet menni, csak vállalni kell a drasztikus nyugdíjcsökkentést. És láss csodát, az egyéb-ként irigylésre méltó Norvégia jól megvan előrehozott nyugdíjazás nélkül, és a 67 éves korhatár alatt nyugdíjba vonulóknak be kell érniük a vélhetően tisztességes rokkantnyugdíjjal. 2020 végén szembesültem azzal, hogy Csehországban legalább 35 éves szolgálati idő kell az előrehozott nyugdíjhoz, és a büntetés jóval szigorúbb, mint indokolt lenne. Szlovákiában pedig legalább akkorának kell lennie az előre-hozott nyugdíjnak, mint a minimumbér, amely durván az átlagnyugdíjjal egyenlő.

Talán még egy apró hiba elkövetését megbocsátja nekem az Olvasó: azzal érveltem a *nyugdíjplafon* 2013-as hazai megszüntetése ellen, hogy minden normális or-

szágban van nyugdíjplafon. (Emlékeztetőül, ha egy dolgozó egy adott évben többet keres, mint a nyugdíjjárulék-alap plafonja, akkor a többletkereset után nem kell járulékot fizetnie, de ez maximalizálja a nyugdíját is. Ha megmaradt volna a plafon, akkor a normális korhatáron nyugdíjba menők havi nyugdíja nem lenne több mint 400 ezer forint, és a közharagtól rettegő kormányunknak nem kellene titkolnia, hogy hány nyugdíjas kap havonta milliós nyugdíjat.) Aztán véletlenül megtudtam, hogy a nagyon is normális Finnországban sincs nyugdíjplafon. Igaz, hogy a nyomott bérkülönbségek és erősen progresszív személyi jövedelemadó miatt a nyugdíjkülönbségek sem nagyok, de mégiscsak tévedtem.

Rátérek nagyobb tévedéseimre. Az egyes tévedések összefüggése miatt néha ismétlésekbe kell bocsátkoznom.

Az újraelosztás kiküszöbölése

1992 és 1998 között a magyar nyugdíjrendszerben erős újraelosztási elemek működtek, amelyek a nagyobb nyugdíjakban részesülők rovására a kisebb nyugdíjakat támogatták – bár ezt tompítja, hogy a nagyobb jövedelmekkel hosszabb várható élettartam társul. Az újraelosztás eszköze a feleslegesen bonyolult és szeszélyesen változó képletek együttese volt. Nyugdíjszakértők között akkoriban általános volt az egyetértés, hogy meg kell szüntetni az úgynevezett degresszív nyugdíjat, és fokozatosan keresetarányossá kell alakítani a rendszert. Országhasonlaltal élve: az amerikai rendszertől a német rendszerbe kellett eljutni.

Annak idején azt vártuk, hogy a keresetarányos nyugdíjrendszer bevezetése majd jelentősen növeli a tb-nyugdíjrendszer népszerűségét, és a magas keresetű vállalkozók is egyre nagyobb mértékben vallják majd be keresetüket. A keresetarányos rendszer bevezetése mellett szólt az is, hogy 1998-ban létrejött a kötelező magánnyugdíjrendszer, amely eleve keresetarányos volt. Mivel a már dolgozók választhatnak, hogy átlépnek-e a vegyes rendszerbe, még logikusabbnak tűnt a két rendszer közötti különbségek kiküszöbölése. Ha maradt volna a tb-degresszió, akkor előállt volna az a nemkívánatos, egyébként az angolszász országokra jellemző helyzet, hogy a már dolgozók közül a magas keresetűek a vegyes rendszerben vannak, az alacsony keresetűek viszont a monopilléres tb-rendszerben. (Minden frissen munkába állónak kötelező volt a vegyes rendszerbe belépnie.) A 2010-ben megszüntetett magánnyugdíjrendszerre még visszatérek.

Eltelt két évtized, és – a véletlenül megmaradt cikcakkos szolgálati idő-nyugdíjkapcsolaton kívül – az új tb-nyugdíjak ma már szinte arányosak az életpálya-keresetekkel. Mint már jeleztem, 2013-ban eltörölték a nyugdíjjárulék-alap plafonját, és néhány évtized múlva – értékálló pénzben számolva – a szerencsésebbek (akik havonta milliókat keresnek) majd nyugdíjasként is milliókat kapnak havonta. Köz-

ben az évtizedekig minimálbéren bejelentettek vagy alkalmi munkából élők 50 és 100 ezer forint/hó nyugdíjból fognak tengődni.

Nincs pontos elképzelésem arról, hogyan lehetne visszahozni az új (és a nem túl régi) nyugdíjak depresszióját, de abban biztos vagyok, hogy vissza kellene hozni. 2014 tavaszán az egyes szociológusok által beígért feltétel nélküli alapjövedelmet (amely egyébként nem is feltétel nélküli) túlzottan otrombának tartom, de a brit rendszerhez hasonlóan a jelenlegi kolduspénznél jóval magasabb kiegészítéssel, a legkisebb tisztán hazai nyugdíjakat például havi 50 ezer forintra kellene emelni. Ezt a rendszert a már sajnálatosan megszüntetett adójóváírás mintájára *nyugdíjjóváírásnak* kereszteltem el. Egy ilyen reform csak több lépésben vezethető be; akkor is csak a magas nyugdíjak korlátozásával és a progresszív személyi jövedelemadó visszahozásával képzelhető el. Nehéz lenne, de nincs más út.

A kötelező magánnyugdíj újraállamosítása

Hosszabb vita után, 1998-ban az MSZP–SZDSZ-koalíció bevezette a kötelező magánnyugdíjrendszert. A létrejött vegyes rendszerben részvevők nyugdíjjáruléknak körülbelül az egynegyedét az általuk választott nyugdíjpénztárba fizették be, míg a „maradék” háromnegyede továbbra is a tb-számlájukra ment. A vegyes rendszer 13 évet élt, és ez alatt nemigen váltotta be ígéreteit. A gazdaság alig fehéredett, a költségvetési hiány 2002 és 2006 között 6–9 százalék körül alakult, a tb-nyugdíj ígérete pedig nem csökkent, hanem nőtt (lásd 13. havi nyugdíj bevezetése), míg a magánnyugdíjrendszerben 13 év alatt (nem évente!) átlagosan csak 7 százalék reálhozam képződött. A „nemzeti együttműködés rendszere” 2010 végén különösebb ellenállás nélkül lényegében megszüntette e rendszert.

Az ellenállást csökkentendő, a kormány azonban jogilag megengedte, hogy a pénztártagok bent maradjanak a vegyes rendszerben. Olyan kedvezőtlen feltételeket szabott (a továbbra is fizetendő 24 százalékos munkáltatói tb-járulék után semmilyen jog sem keletkezett volna), hogy az eredetileg 3 milliós tagságnak csak a legbátrabb 3 százaléka maradt a vegyes rendszerben.

S itt jön az én tévedésem. Elhittem a kormánynak, hogy a kitartó pénztártagok egyéves szünet után 2012-től majd békében folytathatják az időközben 8-ról 10 százalékra emelt magánjárulékuk fizetését. S majd ha jön egy új kormány, az visszaadhatja a jogtalanul elvett tb-jogokat. De a kormányzat túljárt az eszemen. Alig telt el egy év, s a kormányzat újabb cselhez folyamodott: megelőzve a számára kedvezőtlen bírói ítéletet, nagy kegyesen visszaadta az elvett tb-jogokat az ellenállóknak, de megtiltotta a magánbefizetések folytatását. Ezzel teljesen megváltoztatta a korábbi nyugdíjválasztás feltételeit, és szinte lehetetlenné tette a magánpénztárak további működését.

A csattanó: az utóbbi években mind a reálbérek, mind a tőzsdehozamok szárnyaltak. Ennek következményeként az induló nyugdíjak és a magánnyugdíjpénztárban megmaradt egyéni számlák évi reálértéke 8–10 százalékkal emelkedett. A nyugdíjkorhatárhoz közeledő, eddig kitartó pénztártagok nevetve felvehetik néhány milliós reálhozamukat, és visszatérhetnek a tiszta tb-be, a néhány évvel korábban nyugdíjba vonuló pályatársaikhoz képest kivételesen nagy nyugdíjjal. Jut is, marad is.

Nyugdíjvalorizálás és -indexálás

Ez a legcifrább és leghosszabb történet. Több dolgot kell tisztázni ennek megértéséhez. Keresetarányos nyugdíjrendszerekben az úgynevezett *kezdő* nyugdíjakat a dolgozó korábbi járulékbefizetésének vagy keresetének arányában állapítják meg, amelyeket az országos átlagfizetésekkel *valorizálnak*. Például a 2018-ban induló nyugdíjak megállapításakor a 2017-es kereset valorizálás nélkül, de a 2016-os már 7,2 százalékos emeléssel kerül be. (Az arányossági szorzó, a *járulékszorzó* 40 évnyi szolgálat idő esetén 80 százalék, alatta cikcakkos, felette a többlet évi 2 százalék.)

A már megállapított nyugdíjakat világszerte alapjában véve kétféleképpen emelik (indexálják): 1. ár- vagy 2. bérkövetően. Az *árkövető nyugdíjemelés* egyik előnye, hogy a fent vázolt módon kiszámított kezdőnyugdíj esetén hosszú távon kisebb a teljes nyugdíjemelés, mint a bérkövetőben, ezért takarékosabb. Másik előnye, hogy a nyugdíjasokat megvédi a legfőbb rossztól, a nyugdíj vásárlóértékének csökkenésétől. Harmadik előnye, hogy a rövidebb életű, általában szegényebb nyugdíjasok több, a hosszabb életű, általában gazdagabb nyugdíjasok kevesebb nyugdíjat kapnak életük folyamán, mint a bérkövetőben kapnának. A *bérkövető nyugdíjemelésnek* csak egy előnye van, de az hatalmas: megtartja az egymás követő évjáratok közti jövedelemarányokat. Például a 2019-ben nyugdíjba vonulók ugyanazt a nyugdíjat élveznék a későbbiekben, mint a hasonló helyzetben 2016-ban nyugdíjba vonulók 2019-ben. Természetesen a két indexálást lehet kombinálni, és *svájci indexálásnak* nevezik azt az emelést, amikor 50–50 százaléokban ár- és bérkövető az emelés. A német pontrendszer nem választja szét a valorizálást és az indexálást, és együtt tartja az új és a régi nyugdíjakat, azaz megfelelően csökkenti a – nettó átlagkeresettől és a szolgálati időtől függő – járulékszorzót.

Magyarországon 1992 és 1999 között bérkövető indexálás működött, és ez a reálbércsökkenéssel párhuzamosan csökkentette a nyugdíjak reálértékét. 2000 és 2009 között svájci indexálás volt érvényben, s ez, ha nem vezették volna be a 13. havi nyugdíjat, tompította volna a nyugdíjemelés mértékét.

Majd 2008-ban jött a válság, amikor meg kellett szüntetni a 13. havi nyugdíjat, és helyette az általam egyébként ma is nagyra becsült Bajnai-kormány két fügefalevelet helyezett a nyugdíjszigorításokra: *a*) nyugdíjprémiumot és *b*) a feltételes

bérindexálást. *Ad a)* Ha a GDP növekedési üteme 3,5 és 7,5 százalék közötti, akkor többlétszázalékonként egyszeri 20 ezer forinttal egészíti ki a havi 80 ezer forintos vagy a feletti nyugdíjakat, 80 ezer forint alatt pedig arányosan kevesebbel – ez az emelés nem épül be a nyugdíjba. *Ad b)* Ha a reálbér-növekedés elég gyors, akkor a nyugdíjmelésbe beszámít a bérindex is, maximum 50 százalékkal – ha a reálbérek legalább 5 százalékkal nőnek. (Elvileg mindkét mellékszabály hibás, mert aszimmetrikus: anélkül növeli a nyugdíjak reálértékét jó időkből, hogy nem csökkenti a nyugdíjak reálértékét gazdasági csökkenés idején.)

2012-ben a kormány eltörölte a feltételes bérindexálást, és 2015-ben elfelejtette alkalmazni a nyugdíjprémiumot, de akkoriban véletlenül – összességében 8 százalékkal – túlindexálta a nyugdíjakat. Aztán 2016-ban beindult a reálbérrobbanás, és 2015-höz képest 2018-ra körülbelül 28 százalékkal nőtt az átlagos reálbér, és egyéves késéssel ugyanennyivel emelkedtek az új nyugdíjak is. Ezért jelentősen csökkent az átlagos helyettesítési arány (az átlagnyugdíj/átlagos nettó bér), és ezzel párhuzamosan a nyugdíjjárulékkulcs.

Ebben a húszéves történetben többször is tévedtem. 1998-ban tiltakoztam a bérindexálás eltörlése ellen, de adós maradtam a ma már világosan látott megoldással: a pontrendszerrel, amely észszerűen, az egyensúlynak megfelelően csökkenthette volna a szolgálati évenként járó 2 százalékos járadékszorót. 2009-ben elfogadtam a svájci indexálás eltörlését, ahelyett, hogy a pontrendszer mellett érveltem volna. 2012-ben szemet hunytam a feltételes indexálás eltörlése felett, nem látva előre, hogy ez a szabály utat enged az új és a régi nyugdíjak közötti olló 2017-ben kezdődő kinyílásának.

De a 2016-ban kezdődő reálbérrobbanás helyrerázott. Hozzáteszem, hogy azóta elkötelezetten harcolok az árindexálás ellen, és javaslom a pontrendszer bevezetését. A pontos részletek kidolgozása nem egy ember feladata, de a helyes irányt már látni vélem. Tekintettel a keresetek és a várható élettartam már említett erős kapcsolatára, a pontrendszert alkalmas nyugdíjjóváírással kellene kiegészíteni.

A 13. havi nyugdíj első bevezetése

A 2002-es választás előtt a MSZP–SZDSZ-koalíció meglehetősen felelőtlenül megígérte, és 2006-ig fokozatosan be is vezette a 13. havi nyugdíjat. Ez az intézkedés négy éven keresztül önmagában körülbelül évi 2 százalékkal emelte a nyugdíjakat. Nem tudok róla, hogy túl sokan mertek volna tiltakozni az osztogatás ellen, én – utólagos bánatomra – hallgattam. Egyébként „logikusan” lehetett érvelni a kalandorpolitika mellett. A Horn-kormány törvénykezését megvalósítva, a 2000-ben a bérindexálást felváltotta a svájci indexálás, s ez 4 százalékos reálbér-emelkedés esetén évi 2 százalékkal visszafogta a nyugdíjmelkedést. A 13. havi nyugdíj

bevezetése ezt éppen négy évig ellensúlyozta. Ilyen alapon 2006 és 2010 között 14. havi nyugdíjat kell bevezetni stb.

Az akarnok gazdaságpolitika azonban képtelen volt tartós reálbér-emelkedést szavatolni. Sőt, éppen a 2008-ban kibontakozó nemzetközi válság szorításában kellett a 2006-ban újrazó MSZP–SZDSZ-koalíciónak visszavonnia az általa bevezetett 13. havi nyugdíjat. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a tanulékony Fidesz 2006-ban hasonló „logikával” az értéktartó nyugdíjak mellett a 14. havi nyugdíjat is beígérte. Szerencsájükre akkor vesztettek, és 2009-ben bátran szavazhattak a 13. havi nyugdíj kivételére ellen. Így azóta már csak 12 havi értéktartó nyugdíjat kell kifizetnie a mindenkori kormánynak. Hogy ne essek újabb tévedésbe, pontosítok. Szándékosan vagy mulasztásként, a 2013–2016-os rezsiharc miatt az árszínvonal emelkedése legalább 8 százalékkal kisebb volt, mint azt a mindentudó kormány a nyugdíjemeléskor tervezte, és emiatt az átlagnyugdíjak az értékállóság fölött legalább 8 százalékkal emelkedtek. Ez körülbelül egyhavi többlet nyugdíjnak felel meg, de ezt csak vonakodva tűzte zászlajára a Fidesz-propaganda. Igaz, nincs külön nyilvántartva, és emiatt nehéz lenne visszavonni, de előbb-utóbb kihalnak a kedvezményezettek.

Képzelőerőm nem volt elég gazdag: ahelyett, hogy a koronavírus-válság közepén a kormány gyors segítséget nyújtott volna a bajba jutott kisnyugdíjasoknak, nagy-szabású tervvel állt elő: 2021 és 2024 között fokozatosan visszaépíti a szocialisták által korábban megszüntetett 13. havi nyugdíjat. Bár ezzel az intézkedéssel csökkenti az átlagbérek és az átlagnyugdíjak között egyre szélesebbre nyíló ollót, de nem tompítja a többi feszültséget. Támogatni tudom azt a javaslatot, hogy kapjon minden nyugdíjas egységesen ugyanakkora 13. havi nyugdíjat, a mindenkori átlagot.

Nők40

A Nők40-et 2011-ben vezette be a kormányzat: minden nő, akinek legalább 40 évnyi jogviszonya van, csökkentés nélküli nyugdíjjal az általános korhatár előtt is nyugdíjba vonulhat. Külön nyomatékot adott ennek a kedvezménynek az, hogy 2012-ben megszűnt az *előrehozott nyugdíj* minden más formája, mindenekelőtt a csökkentett előrehozott nyugdíj. A rendszer önkényes voltát mutatja, hogy 2019-ben, amikor a korhatár már 64 év, egy 58 éves nő 40 éves jogviszonnyal teljes nyugdíjat élvezhet, miközben egy 63 éves nő (férfiakról nem is beszélve) 39,5 éves jogviszonnyal még csökkentett nyugdíjat sem kaphat. Félreértést elkerülendő megjegyzem, hogy a Nők40-et a frissen nyugdíjba vonuló nők – és nemcsak a rosszul keresők – jelentős hányada (40–70 százaléka) igénybe veszi, és egy részük a nyugdíj mellett – bejelentve vagy sem – dolgozik is. Kezdettől fogva – szinte egymagam – bíráltam ezt a méltánytalan rendszert.

Egyvalamiben azonban tévedtem. Nem figyeltem fel időben arra, hogy a – nyugdíjvalorizálással és -indexálással foglalkozó részben – említett bérrobbanás miatt a kedvezmény a Nők40-esek ellen fordul. Rövid számolás megvilágíthatja a dolog lényegét. Ha 2016-ban egy 60 éves nő 40 évnyi jog- és munkaviszonnal 100 egységnyi (hozzávetőlegesen 1,4 millió forint) éves nyugdíjjal visszavonult, akkor a haláláig hátralévő 20 évben 2000 egység nyugdíjat élvez majd. Ha várt volna még 3 évig, és 63 évesen 43 év jog- és munkaviszonnal 137 egységnyi nyugdíjjal vonul vissza, akkor a maradék 17 évben összesen $17 \times 137 = 2330$ egység nyugdíjat élvezne. (Itt eltekintek attól, hogy az illető meghalhat 2017 és 2019 között, illetve jól fizetett munkát folytathatna a Nők40 mellett is.) Kíváncsi lennék, hogy a kedvezményezetttek hányad része bánná meg döntését, ha szembesülne veszteségével.

A rugalmas korhatár bevezetési költségei

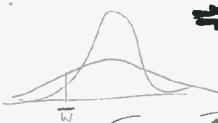
A kisebb tévedéseim között már megemlítettem, hogy túlzottan nagyvonalúan bántam a rugalmas korhatár nemzetközi sikereinek ismertetésével. Megmagyarázhatatlan módon azonban elfeledkeztem arról, hogy ha bevezetnének egy rugalmas rendszert a jelenlegi merev rendszer helyébe, akkor a költségvetésre átmenetileg jelentős kiadások hárulnának. Ha a 2022-ben általánossá váló 65 éves korhatár mellett megengednék a 64 éves minimális korhatárt – feltéve, hogy addigra a Nők40 már megszűnt, a rendszer egyensúlyban volt, de mindenki 64 évesen menne nyugdíjba –, akkor csak az első évben a költségvetésre hárulna az előrefurakodó évfáradat kieső járuléka és beeső járadéka: a teljes nyugdíjkiadás 8 százaléka. Az átmenet során a teljes többletkiadás akár az eredeti éves kiadásnak 70–75 százaléka lenne.

*

Befejezem önostorozásom. Remélem, az Olvasó nem ábrándult ki végleg belőlem, és megbocsátja jóhiszemű tévedéseimet. Ígérem, a jövőben óvatosabb és okosabb leszek. Önvédelemből azért megjegyzem, hogy negyedszázados nyugdíjpublicisztikai tevékenységemre visszatekintve úgy látom, hogy számos fontos nyugdíjkérdésben *nem* tévedtem: *a)* átláttam a magánnyugdíjrendszerhez fűzött illúziókon, *b)* mindvégig hangsúlyoztam az összehangolt reformok fontosságát; *c)* harcoltam a gyermekszámától függő nyugdíj pótintézkedése ellen, és *d)* kiálltam az ösztönzés és a méltányosság ötvözéséért, ezen belül a Nők40 és az egyébként merev korhatár ellen.



RENDSZERVÁLTÁS –
EGYENLŐTLENSÉGEK



II.

⇒ Tanács:

mind
jobb

$F(\bar{w}) \uparrow \frac{1}{\bar{w} - E(q|q < \bar{w})} \downarrow$

is annál
nagyobb a társaság

$\bar{w} - E(q|q < \bar{w}) \quad (9)$

amint határozottan $F(\bar{w})$ -től elcsúsz
 ⇒ annál inkább $F(\bar{w})$
 annál kevésbé ⇒ annál
 inkább ~~mind~~ a társaság

⇒ (1.6) Ha a $F(\bar{w})$ -től elcsúsz a társaság a legoptimális
 helyre a véletlen függvénye is.

a valószínűségi állapot megfigyelhető output (\hat{q}_t)

$\hat{q}_t = t \cdot q + \varepsilon_t$
 | |
 teljesítmény véletlen $\varepsilon_t \sim N(0, \sigma^2)$

átfordítva:

$q = \frac{\hat{q}_t}{t} + \frac{\varepsilon_t}{t}$

$E(q) = \frac{E(\hat{q}_t)}{t}$

$\frac{\hat{q}_t}{t}$ mindig határozott
 a társaság
 becsült értéke
 q -ra

nevezetel el

$\hat{q} = \frac{\hat{q}_t}{t}$

de az új \hat{q} elsődleges:

$\hat{q} = \frac{\hat{q}_t}{t} = q + \frac{\varepsilon_t}{t} \quad \left(\xi = \frac{\varepsilon_t}{t} \right)$

$\hat{q} = q + \xi \quad \xi \sim g(\xi), f(\xi)$

ezt

valószínűségi

SZALAI JÚLIA

ROMBOLÓ BIZONYTALANSÁGOK*

A magyar társadalom meghatározó része mindmáig úgy gondolja: a rendszerváltás elhibázott dolog volt. A közvéleménykutatók számszerűsítik is a jelenséget: kutatási beszámolóik tanúsága szerint a felnőtt lakosság 45–65 százaléka elutasítja a rendszerváltást (Szeidl, 2014a és 2014b, Bíró-Nagy, 2016), és alapvető hibának látja az átalakulás *radikalizmusát*.¹ A kritikát a kései Kádár-kor iránti nosztalgia kíséri: a visszaírt nyolcvanas évtized a biztonság, a szabad mozgás és a szoros mederben tartott, ellenőrzött egyenlőtlenségek történeti időszakaként jelenik meg a kollektív visszaemlékezésben. Ugyanakkor az emlékezet erősen szelektív: feledésbe megy az államszocializmus represszív jellege és a nyolcvanas évek megállíthatatlanul mélyülő gazdasági, társadalmi és politikai-legitimációs válsága.² A kollektív felejtésnek több oka van. Fontos szerepet játszik a rendszerváltás nyomán bekövetkezett egzisztenciális váltások tömeges elbizonytalanító hatása (Kolosi-Róbert, 2004), az emlékezetpolitika feletti rendelkezés csitulni nem látszó hatalmi konfliktusai (Gyáni, 2007), és persze a jobbra rejtőzködő, de mégis ott munkáló büntudat a múltban vállalt tisztátalan szerepekért (Pataki, 2010). Tartván a lelepleződéstől és mások elfogult ítélkezésétől, széles körű tapasztalatok és érdekeltségek dolgoznak tehát a múltat illető, átfogó kritikai narratíva megszületése ellenében. Ebben a helyzetben viszont a közelmúlt képe töredezett és epizodikus marad. A visszapillantás közkeletű ábrázolásában a kései Kádár-kor válságai kevésbé „rendszer-specifikus” folyamatok termékei, mint inkább széles ívben szóródó, összetett egyéni-családi konfliktusok és krízisek megnyilvánulásai, amelyek természetük szerint

* A tanulmány a Fundamentum online folyóirat a rendszerváltás harminc évének szentelt különszámában közölt írásomnak a születésnapra kötet számára átdolgozott változata (<http://fundamentum.hu/sites/default/files/fundamentum-20-1-03.pdf>).

¹ A „radikalizmus” kifejezést itt szokásos politikaelméleti jelentésénél szűkebb tartalommal használok. Összefoglaló kategóriaként értelmezve, a hazai rendszerváltás „tűlzó” vonásaiaként felelgetett, egymással is összefüggő jelenségek sorát fogja egybe. E jelenségek az átalakítás gyakran kritizált erőltetett tempójától a kompenzatórikus intézmények és intézkedések hiányának és a külföldi tőke „túl gyors” és „túl széles körű” helyfoglalásának sokszor panaszolt jelenségein át a tömegesen és zuhanásszerűen elszenvedett biztonságvesztésig ívelnek. Az egyes jelenségkörök önállóan is visszatérő elemei a rendszerváltás nyerteseiről és veszteségeiről szóló véleménykutatásoknak és interjúk vizsgálódásoknak, de a közöttük lévő összefüggések átfogó kritikájával is találkozunk. Lásd például Laky (1992), Ferge (2000).

² A Kádár-rendszer utolsó szakaszának összetett és egymást erősítő válságjelenségeiről és a korabeli politika válságkezelő eljárásairól lásd Rainer M. (2013), Romsics (2009).

igen gyengén köthetők átfogóbb társadalmi folyamatokhoz. A háttérben munkáló társadalmi-politikai struktúrát és mozgásait bemutató magyarázatok híján a közelmúlt története „privatizálódik”: a felemelkedés és a süllyedés, az előrejutás és a megtorpanás elbeszélései bezáródnak a magánszférába, és merőben individuális erőfeszítések lenyomatainak látszanak. A „privatizált” történelem háttére előtt a sikerekről és kudarcokról folyó eszmecsere középpontjába a *biztonság* kerül, és ebből az individualizált látószögből értékelődnek az egyéni és csoportos krízisek éppúgy, mint a rendszerváltás elmúlt harminc évének felmutatható teljesítményei.

Bizonytalan támpontok

A múltba forduló közgondolkodás mély jelenkori *bizonytalanságokra* épül. Szélesebb beágyazódását az ország helyére és nemzetközi megbecsültségére vonatkozó diskurzus jelöli ki, amely a hazainál tágasabb társadalmi-politikai térben teszi mérlegre a mai magyar társadalom gazdasági, szellemi és morális teljesítményét. Ezeket az összevetéseket ambivalens érzések kísérik. Miközben az ország uniós tagsága széles támogatást élvez, sokak számára az, hogy nap nap után szembesülnek a Nyugattól és a környező országoktól való lemaradás tényével, állandósult fájdalom és a kollektíve elszenvedett „értécsökkenés” igazságtalanságával szembeni lázadó indulat forrása. A behozhatatlannak megélt hátrány, illetve a lemaradás kezelésének szigorú uniós szabályai és eszközei ösztökélnék az elfordulásra: erősítik a különutas hazai megoldásokat, a bezáródás „saját” értékrendre és eljárásokra épülő kollektív magatartását és a befelé forduló beállítódást. Mindeközben elhalványulnak az európai értékrend univerzalisztikus elemei, és fellazulnak az állampolgárok egyenlőségéhez kapcsolódó jogi és elosztási tartalmak.³ Ezen a talajon előtérbe kerül a zárt hazai társadalom maga által magamagának kiszabott, hierarchikus norma- és szabályrendszere, ami relativizálja a teljesítmények szabályozó erejét, és a társadalmi pozíciók alá-fölé rendelt viszonyainak referenciarendszeréhez köti az anyagi előrejutást, az elismerés intézményes rendjét.⁴ A siker és a kudarc e „belső” szabályrend szerint méretik, amely a partikuláris csoportok relativizált mindennapi értékítéleteivel reagál az elmúlt harminc év személyes és kisközöségi történetére, valamint a csoportok legitimnek elismertetett szükségleteire és divergáló életformájára. A „saját” szabályok otthonosságáért ugyanakkor nagy

³ A „Brüsszellel” szembeni folyamatos kritika ellenére, Magyarország uniós tagsága mint az ország szuverenitásának, illetve az állampolgárok egyéni jólétének és szabadságának legfőbb letéteményese széles körű támogatottságot élvez. (Lásd erről legutóbb például *Medián*, 2019.) A sűrű elégedetlenségnek és a kitartó lojalitásnak ezt a kettősségét neveztem fentebb az Európához való viszony ambivalenciájának.

⁴ A jelenségről és a háztartások szubjektíve megítélt jövedelmi pozíciójának változásairól lásd *Kapitány–Molnár* (2006).

arat kell fizetni. Az elismerés gyakran hatalmi küzdelmek és lobbierő kérdése lesz, miközben mindegyre sérül a társadalmi igazságosság. Az eredmény a státusok és a rájuk épülő önértékelések folyamatos elbizonytalanodása, amit az ütköző értékrendek csillapíthatatlan konfliktusa kísér.⁵

A történeti nyomonkövetés világossá teszi az új társadalmi viszonyok és élethelyzetek volatilitását, azt, hogy bár a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben sokak életében történtek pozitív változások, ezek ritkán tartósultak. A jövedelmi felemelkedést és annak megbecsültséget termő viszonyait több hullámban elmosták az egymást követő gazdasági válságok; a szerzett vagyonok gyakran áldozatul estek az olykor kényszerektől sem mentes tulajdonszerzés kemény versenyének; a foglalkozás és pozíció szerinti társadalmi emelkedést pedig túlon túl gyakran és túlon túl sokak életében kérdőjelezték meg a munkanélküliség és a kényszerű visszavonulás hullámai. Mivel az emelkedés és süllyedés egymást követő ciklusait gyakran külső politikai és helyi hatalmi nyomás kényszeríti ki, az elvileg pozitív változások a társadalom többségének szemében átmeneti szerencsének és jókor mozgósított személyes befektetéseknek köszönhetők, és bármikor megkérdőjelezhetők.⁶ A legnagyobb odafigyelés és a legkiterjedtebb családi-baráti védőháló mozgósítása sem elég a személyes eredmények tartós megvédésére: ha úgy fordul a kocka, feleslegesnek bizonyulhat a pár éve még értékesnek tudott új szakma elsajátítása; az eladósodás felemésztheti az élre tett forintokból büszkén vásárolt lakást; a piaci lépéstartás kényszerének súlya alatt elolvadhat a vállalkozások értékes berendezésekben megtestesült vagyona. Általános érzés, hogy a közvetlen családi-baráti körökön kívül nincs kire támaszkodni (*Albert–David*, 2007). Nincs alanyi jogon járó védelem, ugyanakkor a potenciális támaszt nyújtó nagyobb intézmények – és ide akár a helyi önkormányzatokat is érthetjük – kívül esnek az egyén számára elérhető hálón. Pontosabban: elérésük és segítségük közvetlenül függ a politikai hovatartozástól, vagy legalább a megfelelő politikai orientáció kifejezésre juttatásától, és a legelesettebbek esetében a szegényeket segíteni hivatott szervezetek alávetettségi viszonyainak zokszó nélküli tudomásul vételétől.

A bizonytalanság azonban nem csak anyagi természetű. Sőt, az adatok szerint a relatív anyagi biztonság érzése szinte napra együtt változik a gazdaság állapotával. A növekedés éveiben – így a világjárvány általános gazdasági válsággal párosuló előretörését megelőző időszakban is – a változásra a vélemények szeizmográfként reagálnak: keresetük emelkedése és a javuló életszínvonalról szerzett közvetlen és közvetett tapasztalataik az embereket pozitívabb általános értékelésre sarkall-

⁵ A probléma történeti kifejtéséhez lásd *Tölgyessy* (2016).

⁶ A társadalmi ranglétrán való emelkedés viszonylagosságáról és a rendszerváltás utáni régi/új státuszok bizonytalanságairól lásd *Ferge* (1996).

ják; egyszersmind a pozitív trend látványosan mérsékli az elégedetlenkedők táborát (*Huszár–Záhonyi*, 2018). Mindez azonban nem változtat a társas viszonyokból eredő bizonytalanság további két összetevőjén: az egymást követő generációk között széles körben tovább hagyományozódó *önértékelési válságon* és az *identitáske-resés* konfliktusain.

A rendszerváltás alaposan megbolygatta a munkáknak és foglalkozásoknak azokat a szokásszerű értékeléseit, amelyekkel az emberek a maguk társadalmi helyére néztek, és amelyekhez a jövőre vonatkozó terveket és elképzeléseket, beleértve gyermekeik továbbtanulását igazították. A foglalkozások, munkák korábbi presztízse hosszú évek, évtizedek társadalmi együttélésében csiszolódott ki, és jócskán támaszkodott a pozíciók társadalmi elrendezésére, amiben kiemelt jelentősége volt az uralom hierarchikus rendjéről szerzett tapasztalatoknak. Ez utóbbiak átfogták az uralkodó kommunista párthoz való viszonyulás árnyalatait, és az igazodástól a félrehúzódásig, majd a csendes szembefordulásig felölelték a rendszer politikai alapvetéseivel szembeni magatartások válfajait. A politikai tartalomtól, az önértékelés személyes és kollektív mozzanatait mindenekelőtt a munkák tartalmára, a munkamegosztást kísérő együttműködés jellegére és – legfőként – a teljesítményre épültek, és híven tükrözték a nyolcvanas évek kvázi-piaci viszonyai közepette lassan elmozduló életpályákat.

A rendszerváltással a korábbi igazodásnak az átmenetiséget tükröző státus- és identitásviszonyai jórészt érvényüket veszítették. Az értékrend új tartalmait a piac alakítja. A sikeresség és az elismerés új kritériuma a versenyképesség és a piaci adaptációban felmutatható eredményesség lett. Ez utóbbi átfogja a vállalkozói képességek és teljesítmények széles tárházát, a munkavállalói alkalmazkodás új piaci jegyeit, és magába olvasztja a korábbi előzmények nélkül színre lépő, új munkák és foglalkozások széles tárházát.⁷ Ezzel párhuzamosan átértelmeződnek a közsféra hierarchikus viszonyai. A piaccal való összevetésben a foglalkozások és munkák vonzó jegye az állam garantálta biztonság és a pozíciók alá-fölé rendeltség szerinti rendje, ami elvileg előre kalkulálható módon kijelöli az előrejutás pályáit. Megfordítva, az állammal való összevetésben kitűnik a piac nyújtotta választások és döntések szabadsága és az állandó kísérletezés adta egyéni kibontakozás elvi lehetősége. Az átalakulás évtizedeiben ebben az elkülönült formában azonban ritkán jelent meg az állam és a piac mint a viszonyítás két, egymástól élesen elváló, külön entitása. Az önértékelések középpontjába éppen a kombinálásukra épített átmenetiség került, ami a maga kiiktathatatlan bizonytalanságaival átította és mindmáig formálja az egyéni és a kollektív énképet. Elsősorban a vállalkozással kísérletező rétegekre áll

⁷ A munkaerőpiaci alkalmazkodás sokrétű viszonyairól lásd: *Köllő* (2002), *Kertesi* (2005).

felemás beágyazottságuk és a két rendszer közötti ingadozásuk bizonytalansága, amely nehezen enged teret az egyéni szabadságot és a szabad közösségi beágyazottságot megjelenítő, „nyugatias” polgári önkép kidolgozásának.⁸

Az identitás állami és piaci komponenseinek mindegyre megújuló összemosódása és ugyanakkor az egyidejű közösségi nyomás a két szféra közötti vagylagos választásra az érintettek szemében a munkák és foglalkozások közötti szabad mozgás kényszerű korlátozottságának és státusuk bizonytalanságának kifejeződése. Az állami és piaci kötődések szűnni nem akaró szembefordítása és erkölcsi tartalmú versenyztetése lassan száműzte a legitim diskurzusok tárházából az új egyéni és kollektív identitások alapjairól és összetevőiről folytatható nyilvános beszédet, és a státus és identitás itt érintett vetületeit a privátszférába delegálta: egyéni-családi választások és döntések kérdésévé transzformálta. E folyamatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy mind az egyéni, mind a közösségi identitásformálódás lassú és bizonytalan kísérő jelensége maradt a rendszerváltásnak, s ez a személyes és kollektív önértékelést mindmáig gyakran borulékonná és könnyen megbolygathatóvá teszi.

Mindezt meggondolva, rá kell jönnünk: a rendszerváltást napjainkig kísérő bizonytalanságoknak csak egy része lett volna kiküszöbölhető a nagyobb társadalmi csoportokra szabott, rétegspecifikus szabályokkal működtetett támogatási rendszer révén. Egy ilyen rendszer segíthette volna a vállalkozások és a közszolgáltatások stabilizálását, a középrétegek ingadozó megélhetésének folyamatos korrekcióját, valamint a jövedelmi és adózási politikák átgondoltabb, igazságosabb kialakítását. A társadalmi mobilitás serkentésén túl azonban aligha nyújtott volna alapot az önértékelés és az identitások egészségesebb, magabiztosabb tartalmainak kimunkálására, különösen pedig a munkaerőpiacról és a közszolgáltatásokból kiszoruló, az állami és a piaci szférában egyaránt partszélre sodródó, tartósan elszegényedő rétegek társadalmi újraintegrálására.

Az államhoz és a piachoz fűződő viszony stabilizálása személyre szóló szociálpolitikai eszköztárat és az elismerések rendszerének nyilvános vitákban zajló kialakítását követelte volna meg. Egy efféle tágas elosztási rendszer kidolgozása mindmáig várat magára. Mindez azt is jelenti, hogy a rendszerváltás utáni társadalom később oly sokat kárhoztatott „botfűlűsége”, rezzenéstelen, semleges viszonya a szociális feszültségek kezeléséhez nem egyszerűen a kormányok mulasztása. Részesei vagyunk mindahányan, akik érzékeltük ugyan a tömeges bizonytalanságokat, sőt, a belőlük fakadó, egymásnak feszülő indulatokat is, de bízunk a „spontán” javulásban, ide érte a társadalom széles rétegeinek biztonságot adó gazdasági és poli-

⁸ Az állammal szembeni ambivalenciák és a vállalkozók felemás kötődésének sokféle változatával találkoztunk a hazai nagyvállalkozók körében végzett követéses kutatásunk második szakaszában. Lásd *Laki–Szalai* (2013).

tikai feltételrendszer kiformalódását. E feltételek talaján pedig a csoportközi szolidaritás és integratív együttélési formák kibontakozását vártuk.

A jóléti válasz

A széles körű, tartós státusbizonytalanság és a vele járó tömeges önértékelési válság kezelésére mindazonáltal új válaszok születtek, amelyek mindenekelőtt az anyagi elbizonytalanodásra ígértek panaceát, de a társadalmi használatban csakhamar fény derült a társadalmi státusok tartalmát érintő, összetett hatásukra. A rendszerváltó programokban (mindenekelőtt az SZDSZ egykori emberjogi elképzeléseiben és az MDF-nek a „szociális piacgazdaság” meghonosításáról szóló kezdeti elgondolásában) még hangsúlyos egyenlőségi gondolat néhány éven belül feledésbe merült, és – szinkronban a közgondolkodás átalakulásával – a társadalmi-politikai diskurzus középpontjába a *biztonság* ügye került. A vita, mint láttuk, a társadalmi státusok és a rájuk épülő identitások tartalma és az elismerés töredezettsége körül forgott – a témát kísérő ideológiai-politikai vetélkedések azonban nem sok megnyugváshoz vezettek. A biztonság megteremtéséért folytatott egyéni és kisközösségi küzdelmek eredményeinek borulékonyasága és a nyomukban járó társadalmi konfliktusok szaporodása egy idő után nyilvánvalóvá tette az igényt átfogó intézményi megoldásokra. Ezeknek a megoldásoknak az új piaci működésmód keretében kellett választ adniuk az elbizonytalanodott státusok és a tömegesen megrendült önértékelések, identitások kihívásaira. A kihívások egyértelművé tették: a széles körben igényelt nagy intézményi reformnak az új piaci feltételekhez igazodó *jóléti ellátás* kiépítésén kell nyugodnia.⁹

Ennek jegyében került a jóléti átalakítások élére a társadalombiztosítás reformja és a szociális támogatások vele párhuzamosan új alapokra helyezett segélyezési rendszere. A két elkülönülő rendszert szabályozó törvények jelezték, hogy a biztonságteremtés társadalmi tartalékai a kilencvenes évek közepére kimerültek. Ezért átfogó újraszabályozásra volt szükség, amely „rendet tesz” a finanszírozás és az ellátás társadalmi viszonyaiban. A kiindulást ehhez a *társadalombiztosítás* és a *segélyezés* új intézményeinek *éles kettéválasztása* és elkülönülő szabály- és működési rendjük felállítása jelentette.

A két független elosztórendszer rendeltetése az volt, hogy válaszoljanak az anyagi biztonság szükségleteire, de egyúttal tegyenek világos különbséget az új társadalmi berendezkedés társadalmi hátterét adó két nagy csoport: a munkapiacról kiszorult, *rászoruló* szegények és a foglalkoztatottként vagy vállalkozóként önmaguk

⁹ A folyamat részleteit és a jóléti térfoglalás gazdasági, szociális és politikai motívumait igyekeztem bemutatni korábbi munkámban (*Szalai, 2007*).

megfinanszírozásához *hozzájárulást* nyújtani képes közép- és felső rétegek között. Az éles különbségtétel révén legitim csatorna nyílt az intézményes elkülönítésre: társadalmi küzdelmek tárgya lett a besorolódás az egyik vagy a másik rendszerbe.

A különbségtétel közvetlen tartalma nem pusztán a háztartások stabilizálására igénybe vehető összegek nagyságrendje volt, bár ez sem elhanyagolható: a kétezres évekre a bérkiáramláshoz igazított nyugdíjak elérték a foglalkoztatottak kereseteinek mintegy 70 százalékát, miközben a legalacsonyabb nyugdíjak a kifizetett segélyek átlagának 6–7-szeresére emelkedtek.¹⁰ De talán még ennél is fontosabb volt a mindmáig megőrzött *státustartalom*. Új társadalombiztosítási jogainak megfelelően, a munkaerőpiacon veszélybe került vagy munkáját elveszítő dolgozó immáron viszonylag könnyűszerrel „átigazolhat” nyugdíjasnak, és nem túlzottan megterhelő anyagi veszteség mellett biztonságban tudhatja magát megingathatatlan státusa felől. Márpedig ezzel a bizonytalanságok egyik legfontosabb területén kapott állami segítséget, amelynek révén státusának jelentéstartalma a tartósság és szívósság mozzanataival gazdagodott.

Ugyanakkor a szervezett munkák világából végleg kiszorultak és az elemi életfeltételek biztosítására képtelen, mélyszegénységben élők útja csak a szegényházi ethosz értékrendje szerint működtetett segélyezési rendszerbe vezethet. E második rendszer pecséttel igazolja a másodrendűséget, és önfenntartó működése révén elzár minden csatornát a többségi munkák, támogatások rendszerébe való átlépésre. Az új szociális törvény nem köntörfalazott. A javarészt a helyi önkormányzatok által megállapítandó segélyeket a közösségekben elismert *szükségleti minimumokhoz* igazította, és csak azoknak folyósította-folyósítja, akik egy vagy más, „önhibájukon kívüli” okból sodródtak ki a munkaerőpiacról.¹¹ Az már csak további fejlemény, hogy e másodrendű státus a többség szemében jogossá teszi a szűkmarkúságot, amit az elosztás helyi bírái általában a köz pénzével való racionális gazdálkodás elvével indokolnak. A beállítódás a kötelező részvételt előíró közmunkaprogramok széles körű bevezetésével mit sem módosult, amelyek tisztességes megélhetést és rangos munkát nem biztosítanak ugyan, viszont a hatóságilag felügyelt munkavégzést a segély feltételül szabván, tovább mélyítik a „dologtalannak” elkönyvelt szegényekkel szembeni előítéleteket (*Csoba*, 2010).

Státustartalmuk szerint a segélyek tehát rögzítették a másságot, és a gyakorlatban a szegények többsége számára elzárják a lehetőséget, hogy kiemelkedjenek, és

¹⁰ Saját számítások a Központi Statisztikai Hivatalnak a jövedelemelosztást és a háztartások jövedelemfelhasználását követő adatbázisán.

¹¹ Az elv fenntartása mellett az idők során az önkormányzati segélyek rendszere az érdemesség/érdemtelenység dimenziója mellett tovább tagozódott. A megszülető helyi hierarchiák sokszor a szegények közötti ádáz vetélkedésnek nyújtanak táptalajt, és mindenekelőtt a rászoruló romák megregulálására és/vagy kiszorítására teremtenek alapot.

visszataláljanak a „rendes” többséghez. Ezzel pedig egy további elemmel gyarapítják a bizonytalanságok feletti társadalmi küzdelmek tárházát: gazdag táptalajt teremtenek a középrétegek *önértékelési korrekciójára*. A szegényekhez és olykor szinte börtönszerűen elzárt ellátórendszereikhez viszonyítva, a mégoly szerény bérért végzett munka és az immár vele társuló jog az egyenjogúság elvét megtestesítő társadalombiztosításba való visszahúzódsra a biztos társadalmi pozíció elismertségének nap nap után megerősített visszaigazolását jelenti. A jobb helyzetűek biztonságérzetét pedig az új rendszer alakítására főként az önkormányzatokban elfoglalt képviselteiken és pozícióikon keresztül gyakorolt közvetlen befolyásuk javítja.

A jóléti reform lényegét jelentő, 1997-ben meghozott nyugdíjtörvény, előnyös hozadékainak köszönhetően, hamar kerettörvényként kezdett viselkedni: a kétezres évek elejére kialakított nem kevesebb mint 102 különböző („kivételes”) nyugdíjjogosultsági szabály számos foglalkozási csoport számára kényelmes csatornát biztosított a belépéshez, sőt egyes esetekben a nyugdíjas és a foglalkoztatotti lét kombinálásához. Mindennek nagy szerepe volt a nyugdíjas társadalom gyors létszámnövekedésében, aminek a Gyurcsány-kormány a szabályok szigorításával, a Fidesz-kormány pedig a rokkantsági nyugdíjak totális felülvizsgálatáért indított 2011-es támadással, majd a rokkantnyugdíjak rendszerének megszüntetésével igyekezett útját állni. Az utóbbi lépéssor igazában csak kihasználta a két elkülönített rendszer előnyeit: a nyugdíjasok között a legszegényebbek több százazres rétegét létalapjuk kényszerű megvonásával gyakorlatilag áthelyezte a segélyezés önkormányzati rendszerébe.

E módosítások azonban nem változtattak a lényegen: a társadalombiztosítási és a tőle elkülönült segélyezési rendszer kettőse legitim keretet teremtett a szegények és a nem szegények intézményes elkülönítésének, és ezzel mélyen belenyúlt a rendszerváltás utáni társadalom struktúrájába. Ugyanakkor az elkülönítési modell legnagyobb ára, hogy megnyitotta a kaput a *kettős társadalom* intézményes felépítéséhez. A jóléti jogosultságok kettős rendszere az *állampolgáriság* tartalmának megkettőzésére épül, amiből törvényszerűen következik, hogy a jobb helyzetűek biztonságát végső soron a kasztba zárt szegények szavatolják: a többségi státusokhoz kötődő bizonytalanságok eliminálásának a szegényellátás rendszere adja a biztos talapzatát. Az alárendelődés megkerülhetetlennek látszik, és ebben nincs különbség a kormányok irányultsága szerint: a kettős jóléti struktúrát mind a szocialista, mind a konzervatív kurzusok szociálpolitikájuk kiinduló keretfeltételeként kezelték, illetve kezelik. A társadalmi gyakorlat pedig nemcsak a szolidaritásnak a segélyezés önkormányzati rendszeréből való fokozatos kiiktatásával, hanem az elkülönítés életformává emelésével is informálja a közönséget a személyes biztonság és önbecsülés érdekében alkalmazott kasztszerű különválasztások legitim voltáról.

Persze a kasztszerű elkülönítéseket nem maguk az intézmények „csinálják”. Az alá-fölé rendelés használatuk közben formálódik. Ahogy a jóléti elosztás példáján igyekeztem megmutatni, a mélyen fekvő általános bizonytalanságok és a rájuk adott kollektív válaszok hiánya alakítja az elosztás kettős intézményi rendszerét és az intézmények belső működésének hierarchikus rendjét. A jóléti elosztás hierarchiái a társadalmi pozíciókból deriválódnak, és amellet, hogy rögzítik a státusok és elismertségük különbségeit, körberajzolják (és felügyelik) a társadalmi integráció terét.¹²

E határhúzás legfontosabb tartalma – láttuk – a szegények elkülönült terekbe rendelt, másodrendű állampolgári mivoltának intézményesítése. Ugyanakkor elkülönült intézményeik, munka- és életpályáik, valamint kapcsolatrendszerük száműzése a kollektív társadalmi terekből csak látszólag segíti a többségi társadalmi csoportok biztonságos helyzetét. A tartalmától megfosztott állampolgári egyenlőség teret enged a spontán és intézményes lefokozásnak, amivel veszélyes út nyílik a *társadalmi tagság* megkérdőjelezéséhez. Az így szétváló utak alámosságak a demokratikus jogok és részvételek rendszerét, ezáltal a jobb és rosszabb helyzetűeket egyaránt bizonytalan társadalmi-politikai terekbe szorítják. E körülmények messze túlmutatnak az újraelosztás problémáin. Mindazonáltal az újraelosztás szigorúan elkülönülő két nagy intézményrendszere fenntartja a hozzáférések és pozíciók átjárhatatlanságát, ezzel rögzíti a kettős állampolgári tartalmak intézményesítését és a biztonságteremtés megfosztásokra épülő rendszerét.

Mindez nem törölhető el egy tollvonással. A jóléti rendszert tekintve, a kiút az egységes állampolgári jogra épülő társadalombiztosítás felépítése lehetne, a segélyezés elkülönült, kasztszerű rendszerének eliminálásával. A váltáshoz szükséges széles társadalmi érdekeltség megteremtése a tömeges biztonságérzet helyreállítását és az állampolgáriság univerzális rendszerének megerősítését kívánná. Mind ezért sokat tehetnek a politikai erők és a kormányok, de az áthangolódás elsősorban a közgondolkodás lassú átalakulásán múlik. A társadalmi biztonságérzetnek egyelőre legfeljebb a távoli jövőbe utalt megerősödésével egyszer talán majd nem minden jogalap nélkül bizakodhatunk e lassú átformálódásban.

¹² A folyamat helyi változatainak gazdag bemutatását lásd *Gerő-Vigvári* (2019).

Hivatkozások

- ALBERT FRUZZSINA–DÁVID BEÁTA (2007): Embert barátjáról. A barátság szociológiája. Századvég, Budapest.
- BÍRÓ-NAGY ANDRÁS (szerk.) (2016): Rendszer-váltás, demokrácia és a magyar társadalom. Friedrich-Ebert Stiftung, Budapest.
- CSOBA JUDIT (2010): „Segély helyett munka”. A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. Szociológiai Szemle, 20. évf. 1. sz. 26–50. o.
- FERGE ZSUZSA (1996): A rendszerváltás nyertesei és vesztesei. Megjelent: *Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi riport, 1996. Tárki, Budapest, 414–443. o.
- FERGE ZSUZSA (2000): Elszabaduló egyenlőtlenségek. Hilscher Egyesület, Budapest.
- GERŐ MÁRTON–VIGVÁRI ANDRÁS (2019): Közfoglalkoztatás, redisztribúció és helyi hatalom. *Esély*, 30. évf. 2. sz. 2–30. o.
- GYÁNI GÁBOR (2007): A Kádár-kor a kollektív emlékezetben. Megjelent: *Gyáni Gábor*: Relatív történelem. Typotex, Budapest, 167–187. o.
- HUSZÁR ÁKOS–ZÁHONYI MÁRTA (2018): A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 61. évf. 1. sz. 5–27. o.
- KERTESI GÁBOR (2005): A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris, Budapest.
- KOLOSÍ TAMÁS–RÓBERT PÉTER (2004): A magyar társadalom átalakulásának és mobilitásának fő folyamatai a rendszerváltás óta. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György–Vukovich György* (szerk.): Társadalmi riport. Tárki, Budapest, 48–74. o.
- KÖLLŐ JÁNOS (2002): Tudás-avulás és „öregezés” a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 108. évf. 4. sz. 440–447. o.
- LAKI MIHÁLY–SZALAI JÚLIA (2013): Tíz évvel később. A magyar nagyvállalkozók európai környezetben. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- LAKY TERÉZ (1992): A privatizáció magyarországi sajátosságai és néhány érzékelhető társadalmi hatása. *Szociológiai Szemle*, 2. évf. 1. sz. 45–61. o.
- MEDIÁN (2019): [Rekordszinten a magyar EU-tagság támogatottsága](#). Portfolio, március 1.
- MOLNÁR GYÖRGY–KAPITÁNY ZSUZSA (2006): Mobilitás, bizonytalanság és szubjektív jóllét Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 10. sz. 845–872. o.
- PATAKI FERENC (2010): Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, 171. évf. 7. sz. 778–798. o.
- RAINER M. JÁNOS (2013): A Kádár-korszak: 1956–1989. Kossuth, Budapest.
- ROMSICS IGNÁC (2009): [A Kádár-rendszer legitimitásvesztése az 1980-as években](#). RubicOnline.
- SZALAI JÚLIA (2007): Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris, Budapest.
- SZEITL BLANKA (2014a): [A rendszerváltás megítélése 2014-ben](#). Tárki, Budapest.
- SZEITL BLANKA (2014b): [A rendszerváltás megítélése Közép-Európában](#). Tárki, Budapest.
- TÖLGYESSY PÉTER (2016): Zsákutcából zsákutcába. Az ismétlődően megrekedő magyar polgárosodás ellentmondásai. Megjelent: *Morcsányi Géza–Tóth István György* (szerk.): A magyar polgár. Magvető–Tárki, Budapest, 17–85. o.

HEGEDÜS JÓZSEF

LAKÁSRENDSZER ÉS TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK

NÉHÁNY MÁIG ÉRVÉNYES ÖSSZEFÜGGÉS

Bevezetés

Ez egy rövid írás lesz, amelyben megkísérlek áttekinteni néhány, a lakásrendszerhez köthető, a társadalmi egyenlőtlenségeket befolyásoló tényezőt. Nem mondom, nem kis gondot okozott, hogy milyen írással járulhatok hozzá a Gábor születésnapjához. Felvetődött, hogy esetleg Gábor lakásútját kellene elemezni, ami azért túl személyes, és hozzájárulása/megkérdése nélkül tudománytáji problémákat is felvet, vagy egy „komolyabb” elemzéssel terhelem meg a kötetet (amennyiben az a szerkesztőkön egyáltalán átmegy). Ez utóbbi nem tűnt jó ötletnek, mert – itt nem részletezendő okokból – az én komolyabb írásaim nagyon messze vannak Gábor (és szerzőtársai) írásainak alaposságától. Én magam nem vagyok elégedetlen a teljesítményemmel, de az a sejtésem, hogy ha nem állna mögöttünk több évtizedes barátság, akkor Gábor nem osztaná az én (kellően visszafogott) elégedettségemet.

Végül is a megoldásnak a lakásrendszer és az egyenlőtlenségek összefüggéseinek bemutatása tűnt, mert itt van egy közös terület. Hiszen Gábor szinte minden írása, amelyet ismerek, a társadalmi egyenlőtlenségek és az oktatási rendszer, a munkaerőpiac, az egészségügy, a „jóléti” rendszer összefüggéseinek vizsgálatához kapcsolódott, ami alól talán egyetlen kivétel az első, és egyúttal utolsó közösen írt, a Szociológiai Szemlében 1979-ben megjelent esettanulmányunk egy cipőipari szövetkezetről. (Jó, itt nem számítom közös műnek a Hicks *Érték és tőke* című könyvének a fordítását, amelyet Gábor szerkesztett, és a fordításba is rendesen besegített.)

A lakásrendszer és a társadalmi egyenlőtlenségek komplex módon kapcsolódnak egymáshoz. A problémát főleg a lakásrendszer oldaláról vizsgálom, de a másik irányú ok-okozati kapcsolatok legalább ennyire fontosak, elkerülhetetlen, hogy ezeket ebben az áttekintésben ne érintsem. Először a piaci folyamatok okozta egyenlőtlenségekről beszélek, azután az állam „többszintű” szerepéről, külön kiemelve a lakásprivatizációt (a „neoliberálisok” fő bűnét), majd rendes Szelényi-tanítványként (hű maradva fiatalkori Polányi-elkötelezettségemhez) a lakásrendszer társadalmi beágyazottságának néhány következményét érintem.

Talán még annyit bevezetésül, hogy az írásban érintett kérdések mindegyike valamilyen szinten foglalkoztatott, és különböző (sokszor társszerzőkkel készített) írásokban ezeknek nyoma is van, de nem kívánom ezt az ünnepi kötetet sem a saját, sem az egyes kérdések mögött álló könyvtárnyi irodalmat kitevő hivatkozásokkal (nagyon) megterhelni.

Lakás piac okozta egyenlőtlenségek – lakásárak és egyenlőtlenségek

Az alaphelyzet az, hogy a jövedelmi egyenlőtlenségek a lakásrendszeren keresztül a lakásfogyasztás és a lakásvagyon egyenlőtlenségeihez vezetnek. Kérdés, hogy a piaci folyamatok belső dinamikája hogyan hat az egyes társadalmi csoportok pozíciójára. A lakás piac sok terület együttes működését jelenti: a telekpiacét, az ingatlanfejlesztők és építők versenyét, a hiteltermékek piacát, a lakás- és épületkezelőket stb. Ebben a rövid írásban csak a lakásárak változásán keresztüli folyamatokat érintem, ezeket is két szempontból. Egyrészt azt nézem, hogy a lakásárak változása más jószágok áraihoz és a jövedelem változásaihoz képest hogyan befolyásolja az egyenlőtlenségeket, másrészt a lakásárkülönbségek hatásának mechanizmusait érintem.

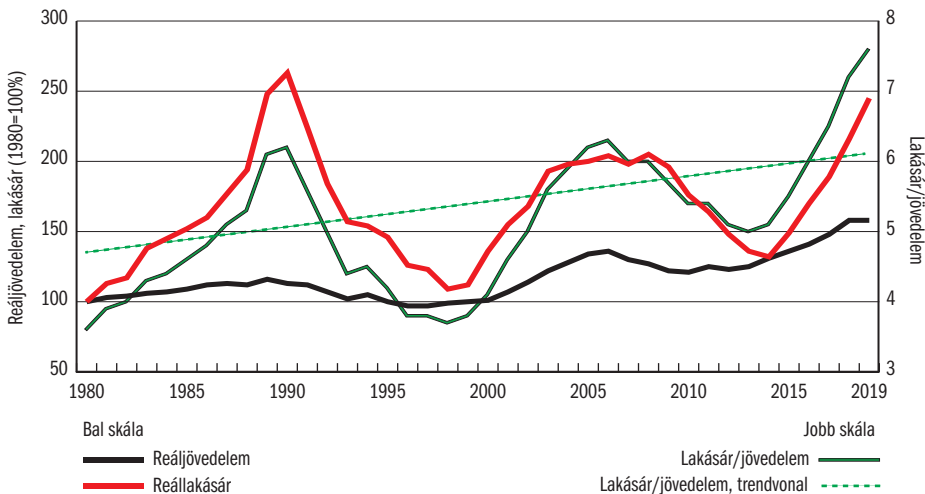
Lakásárak és jövedelmek

A lakásárak növekedése egyúttal a piaci lakbérek emelkedését is jelenti, mert hosszú távon a lakásárak és a piaci lakbérek együtt mozognak. Természetesen rövid távon a dinamika különbözik, már csak azért is, mert a lakásárak változása sokkal nagyobb ingadozásokat mutat. Mindenesetre, ha a lakásárak növekednek, akkor nagy valószínűséggel („hosszabb távon”) a lakhatás költségei is emelkednek.

Az elemzők többsége egyetért abban, hogy az elmúlt három-négy évtizedben a lakásárak (lakásvagyon) gyorsabban növekedtek, mint a keresetek. (Tudom, nem illik a *stock* és *flow* mutatókat keverni, de most ezt nem bonyolítanám.) Ez azt jelenti, hogy a lakhatás költségei az átlagos háztartási költségvetésen belül emelkednek. Ennek nem a legkeményebb statisztikai indikátora az, hogy különböző időszakokban hol húzta meg a társadalom a megfizethetőség határát. Míg az első világháború előtti piaci bérlakásszektorban a jövedelem 25 százaléka volt az elfogadható lakásköltség, addig ma a tipikus arány a 35 százalék. A lakásárak gyorsabb növekedésének számos magyarázata van, aminek az összefoglalása meghaladja ennek a rövid írásnak a kereteit. De talán érdemes utalni két egymástól távol álló magyarázatra: az egyik a Piketty-féle elmélet, amelyik a tőkevagyon hozamának a munkajövedelmeknél nagyobb hosszabb távú növekedését mutatja ki, a másik pedig azzal érvel, hogy a lakásszektoron belüli termelékenység (növekedés) alacsonyabb, mint más szektorokban, ezért a lakások relatív ára jobban növekszik, mint más jószágoké (Baumol költségkörelmélete).

A lakásárváltozások mérésnek egyik indikátora a lakásár/jövedelem hányados (dimenziója: év), ami azt méri, hogy hány éves átlagos jövedelem szükséges egy átlagos lakásár kifizetéséhez.¹ Magyarországon a becslült reállakások gyorsabban emelkedtek, mint a jövedelmek, így a becslült lakásár/jövedelem hányados is az időszak egészében (az adatokra illesztett trend alapján) 4,1-ről 6,1-re növekedett.

1. ábra: Reáljövedelmek, reállakások (1980 = 100) és a lakásár/jövedelem hányados (év) 1980 és 2019 között



Megjegyzés: ennek a számításnak a kiindulópontja Hegedüs–Somogyi (2016). A reáljövedelem forrása a KSH, a reállakások 1990-ig saját számítás (becslés), 1990 után a forrás az MNB. A lakásár/jövedelem mutató 2013 és 2019 közötti MNB lakásár/jövedelem index (MNB, 2020, 31. ábra), továbbá a reáljövedelem és a reállakás közötti összefüggés saját lineáris regressziós becslésem az 1980 és 2012 közötti időszakra.

A nemzetközi irodalomban a lakásár/jövedelem hányados 4,1–5,0 közötti értékét „nehezen megfizethetőnek” (*seriously unaffordable*) tartják, az 5,1 feletti értéket pedig „alig megfizethetőnek” (*severely unaffordable*) tartják (Housing Affordability Survey, (2019). Következésképpen a vizsgált időszak egészében a lakáspiacon a lakások „nehezen vagy alig” megfizethetők voltak, és ebben a tekintetben romló tendencia érvényesült.²

¹ Helyesebben medián jövedelem és medián lakásárról van szó. De ha hasonló az eloszlása a jövedelmeknek és lakásáraknak, azaz ha a medián/átlag arány közel azonos, akkor az átlag jó közelítés. A lakásár/jövedelem hányadosnak az ingatlanpiaci publicisztikában számos definíciója van (például számolhatunk a keresetekkel, a lakások négyzetméterárával, a piacra került lakások árával stb.). A mutató elvileg az egész (tulajdoni) lakásállomány átlagos értékét és a háztartások jövedelmét veti össze.

² A lakásárak ingadozása jóval nagyobb a jövedelmeknél, ami érdekes ciklikusságot eredményez. Ezt a problémát csak nagyon röviden fogom érinteni. Az 1980-as évek második felében jelentkező árbuborék és a bankrendszer technikai összeomlása egyébként érdekes lakáspolitikai történeti tény.

A lakásárak előbb bemutatott növekedése növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket. *Egyrészt* a magas lakásár/jövedelem hányados azt jelenti, hogy az átlagos háztartás saját megtakarításai nem elegendők a tulajdoni szektorba való belépéshez. Az átlagos háztartások akkor tudnak belépni a piacra, ha a lakáshitelezési rendszer alkalmazkodik ehhez a helyzethez, és alacsony kamattal, hosszú lejáratra és magas lakáshitel/lakásérték arány mellett nyújt hitelt, vagy a háztartások intergenerációs transzferei biztosítják a lakásvásárláshoz szükséges forrásokat. Az intergenerációs transzferek meghatározó szerepe pedig csökkenti a társadalmi mobilitást. A lakásárváltozások tehát felerősítik a családi háttér különbségeinek – az oktatási és egészségügyi rendszeren keresztül kifejtett – szerepét. (A magas lakásár/jövedelem hányados a lakásmobilitást is csökkenti, ami szintén lassítja a társadalmi/területi mobilitást.)

Másrészt a lakásárak emelkedésének jelentős hatása van a tulajdoni összetételre (és természetesen fordítva is), ami növeli az egyenlőtlenségeket a lakástulajdonosok és bérlők között. Az elmúlt 30–40 évben a fejlett gazdaságú társadalmakban a tulajdonosok által lakott lakások aránya lényegesen növekedett. Ezt a folyamatot erősteljesen befolyásolta, hogy a lakás felhalmozási eszköz, azaz a háztartások megtakarításait lakásvagyon formájában tartják, ami egy szabályozási kudarc, hiszen ezeknek a forrásoknak a gazdasági hatékonysága sokkal nagyobb lehet, ha a pénzügyi rendszeren keresztül visszaforgatják őket a gazdaságba.

A lakásárkülönbségek növekedése

A lakásárkülönbségek és a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsolatát három összefüggésben érdemes tárgyalni: a területi különbségek, a társadalmi osztályok közötti különbségek és a generációk közötti különbségek kontextusában.

A lakásárváltozások *területi különbségei* fontos szerepet játszanak a társadalmi egyenlőtlenségekben. Egyrészt megnehezítik a hátrányos helyzetű térségekből a fejlődő területekre való költözést, amihez az előbbi pontban említett torz tulajdoni struktúra (megfizethető bérlakások hiánya) is hozzájárul, másrészt pedig a pénzügyi nyomás alá kerülő háztartások lefelé (alacsonyabb ingatlanértékű területekre) való költözését mozdítják elő. Ez a folyamat nemcsak térségi szinten játszódik le, hanem egy-egy városi térségen belüli folyamatnak is az egyik legfontosabb tényezője (lásd szegregált városrészeket és a városok marginális, például városkörnyéki zártkerti részekbe kiszoruló alacsony jövedelmű csoportokat.) A területi egyenlőtlenség folyamatait a hazai lakás- és városszociológiai irodalom jól bemutatta.³ A lakásárak különbségeit nemcsak a jövedelmi különbségek, hanem az adott terü-

³ Bár ebből az irodalomból hiányzik a probléma dimenzióinak kvantitatív, empirikus módszerekkel való bemutatása, és némi irigységgel nézem Gábor és szerzőtársai írásainak empirikus megalapozottságát.

let életesélyeiben (helyi munkaerőpiac, oktatási rendszer, egészségügy stb.) levő különbségek is befolyásolják. A növekvő regionális különbségek okai tehát közel sem csak lakáspolitikai természetűek, sokkal inkább a gazdasági fejlődés területi egyenlőtlenségeivel függnek össze. (Ennek a kérdésnek az érintése végképp meghaladja ennek az írásnak a kereteit.)

A különböző társadalmi csoportok közötti *jövedelemegyenlőtlenségek* miatt a lakásárak megfizethetősége a legmagasabb jövedelműek számára nem okoz gondot, a mutató értéke simán a megfizethető kategóriába esik (három év körüli érték), a legalsó jövedelműek esetében pedig jóval meghaladja a hat év értékét. Az igazán érdekes kérdés az, hogy ez a különbség növekszik-e? Az általam ismert adatfelvételek nem alkalmasak arra, hogy ezt a hosszabb távú trendet igazolják – ezen többlet kellene dolgozni. Valójában a különbségek a lakáspiac ciklikussága miatt nem lineárisan változnak. Válság alatt csökkennek, a felmenő időszakban növekednek, de az a hipotézisem, hogy hosszabb időszakot tekintve a társadalmi csoportok közötti távolság növekszik. Ez azonban nem nemzeti sajátosság, a nagyvárosok (például San Francisco) lakhatási válságát elemző irodalomban fontos szerepet játszik az az érv, hogy a magas jövedelmű csoportok verik fel a lakásárakat, aminek persze az is feltétele, hogy a lakáskínálat rugalmatlan (telekkínálat szűkössege, korlátozó építési szabályozás stb.).

A lakásárkülönbségek okozta egyenlőtlenségek harmadik dimenziója a *generációs egyenlőtlenségek*. Elég, ha csak ránézünk az írás egyetlen ábrájára, hogy belássuk, nem mindegy, hogy a családok a lakáspiaci ciklusok melyik szakaszában kerülnek abba az életszakaszba, amikor először költöznek önálló lakásba. A KSH lakásfelvételei⁴ jól mutatják, hogy a 2008-as válság után a magánbérletek aránya jelentősen növekszik a lakáspiaci tranzakciókban. A generációs egyenlőtlenségeket a szülői, családi támogatás enyhíti, a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségeket azonban növeli. A 2015-ös KSH-lakásfelvétel szerint a 35 év alatti családok esetében a szülői támogatás (ahol erre volt mód) a lakás értékének 40 százaléka volt.

Az állam szerepe

Szociális lakáspolitikai – egyenlőtlenségek csökkentése

A szociális lakáspolitikai alapvetően két módon tud beavatkozni, mérsékelni a társadalmi/jövedelmi egyenlőtlenségeket. Egyrészt létrehoz egy (önkormányzati vagy lakásszövetkezeti) lakásállományt, amelynek a bérleti díjai alacsonyabbak a pia-

⁴ Ígértem, hogy nem lesz irodalmi hivatkozás, de azért hadd jegyezzem meg, hogy a KSH lakásfelvételei és lakáselemzései nagy segítséget nyújtottak a lakással foglalkozó szociológiai kutatásoknak, amiben Farkas Jánosnak és Székely Gáborné Jutkának nagy szerepe volt/van.

cinál, és elosztását szociális feltételekhez köti. Másrészt folyamatosan hozzájárul az alacsonyabb jövedelműek lakásköltségeihez (lakbér- és/vagy lakásfenntartási támogatás). Ma körülbelül 110 ezer önkormányzati bérlakás van, ennek az állománynak az értéke körülbelül 1500 milliárd forint, aminek 6 százalékos éves lakbér/lakásérték aránnyal számolva 80 milliárd forint bevételt kellene hoznia. Ezzel szemben az önkormányzati bérlakásszektor lakbérbevétele 20 milliárd forint, ami azt jelenti, hogy a szektoron keresztül 60 milliárd forint kerül újraelosztásra. Ezzel szemben a lakásfenntartási támogatás keretében, amíg el nem törölték (2015-ben), maximum 20–22 milliárd forintot osztottak el évente (körülbelül 450 ezer háztartásra) – a háztartások számára ez körülbelül 4000 forintot jelentett havonta –, amíg az önkormányzati szektoron keresztüli támogatás ennek az összegnek a tízszerese (egy háztartásra számítva). Ezek az adatok azt mutatják, hogy a lakásszektorba beruházott tőke hozadékának szociális felhasználása még egy hazai, jelentéktelennek számító (a lakásállomány 2,5 százaléka, Budapesten 4,5 százaléka) bérlakásszektor esetében is komoly támogatásnak számít. A költségvetés évenkénti megszavazott támogatásának hátránya, hogy gazdasági nehézségek esetében könnyebben csökkenthető.⁵

Érdemes belegondolni, hogy ha csak a bérlakásállomány 50 százalékát privatizálta volna a rendszer, akkor az egyenértékű lenne körülbelül 240 milliárd forintos szociális célú többlettámogatással, bár – ahogyan erre vissza fogok térni – ennek a politikai realitása nulla volt. Reálisabb kritika az elmúlt évek lakáspolitikájával szemben a 2000 és 2004 közötti lakáshitel-támogatás értelmetlensége. Az első Orbán-kormány által bevezetett hiteltámogatás nagysága (az összes befektetett közösségi forrás) nagyjából azonos a ma még meglévő bérlakásállomány értékével (körülbelül 1200–1500 milliárd forint), azaz ha értelmesen fektetik be, akkor ez évente generálna legalább 60 milliárd forintos, a lakások megfizethetőségét segítő forrást. Ezt a támogatást semmi sem indokolta, az új tagállamok közül egyik sem alkalmazott ekkora mértékű támogatást, és a lakáshitelezés, lakásépítés ennek ellenére a 2000-es évek elején valamennyi új tagállamban fellendült.

A közösségi tulajdon önmagában nem garancia arra, hogy az ide befektetett tőke hozamát hatékonyan használja fel a társadalom. Az 1993. évi lakástörvény és az önkormányzati finanszírozási rendszer (azaz az a tény, hogy az önkormányzatoknak saját forrásból kellett fenntartani a szociális lakásállományát) tipikusan a szektor leépüléséhez vezetett (lakáseladások folytatása, a lakásfelújítások elmaradása,

⁵ Bár a lakásfenntartási támogatás 2015-ös eltörlését ez nem magyarázza. Ez az „unortodox” lakáspolitikai egyik felvillanása, hiszen akkor töröltek el egy szociális, jól célzott (nem túl költséges) támogatást, amikor enyhült a költségvetési nyomás, hiszen lehetőség nyílt az új CSOK (családok otthonteremtési támogatása), bevezetésére, amely 2020-ra már 145 milliárdot tudott felhasználni.

a lakbérhátralékok növekedése, bérleti jogviszonyokkal kapcsolatos konfliktusok⁶ stb.), amihez a központi kormányzat örömmel statisztált. Ez alól csak nagyon erős politikai támogatottságot élvező baloldali önkormányzatok tudták részlegesen kivonni magukat. Ennek következtében, önkormányzati lakásépítés a 2000–2004 közötti programon⁷ kívül alig volt.

A lakásrendszerbe történő szociális célú beavatkozás másik fontos területe a krízishelyzetek kezelése. A hajléktalanellátás Magyarországon magas színvonalú, de a hajléktalanságból a normális lakásrendszerbe kivezető programok sokkal kevésbé eredményesek. Egy korszerű szociális lakáspolitikának a krízishelyzetek kezelésére is vannak eszközei, amelyekkel megelőzhető az, hogy a pénzügyi nyomás alá került háztartások hajléktalanná váljanak (ahonnan korlátozott már a kiút), vagy marginális területi/társadalmi pozícióba szoruljanak (például város környéki zártkertekbe, elszegényedő, elszigetelt falvakba, városi szegregátumokba). E tekintetben a magyar lakáspolitiká nem sok sikeres programot tud felmutatni. A programok tipikusan kísérleti, kis léptékű programok, azaz egy-egy szervezet kezdeményezése korlátozott és/vagy egyszeri forrásokból, mint a Máltai Szeretetszolgálat programjai, szombathelyi szociális szállás, a hitelválság utáni civil (NGO) szervezetek és a vallási szervezetek programjai: [Magyar Református Szervezet, baptisták, Szociális és Rehabilitációs Alapítvány (SZÉRA), majd az Utcáról Lakásba Egyesület (ULE)]. Rendszerszinten megvalósuló beavatkozások csak nagyon részlegesen nyújtanak segítséget az arra rászorulóknak (mint a védett fogyasztó, a hihetetlenül túlszabályozott magáncsőd törvény vagy időleges kilakoltatási moratórium). A 2010 utáni „unortodox” lakáspolitiká csúcsa az ócsai szociális lakópark, amely a tervek szerint egy 500 lakásos program részeként indult el, és a Budapesttől 30 kilométerre lévő település szélén első (és utolsó lépésben) 80 lakás épült fel, a tervezett költségeknél 2,5-ször magasabb, lakásonként 33 millió forintos költséggel (összesen 2,5 milliárd forint).

A rendszerváltás óta a legsikeresebb szociális lakásprogram a Nemzeti Eszközkezelő programja volt. Az állam az Eszközkezelő cégén keresztül megvásárolta a bajba jutott hitelesek lakásait, akik alacsony lakbér mellett bérlőként a lakásban maradhattak. A program keretében mintegy 36 ezer lakás kerülhetett állami tulajdonba. (Ez egyenlő a mai önkormányzati lakásállomány 30 százalékával!) Jól mutatja a programok improvizatorikus jellegét, hogy a részvételi jogosultság és a működési feltételek folyamatosan változtak, így a kezdeti 5 ezres lakáscél 35 ezerre nőtt. A program teljes költségét nehéz megbecsülni, de hozzávetőlegesen

⁶ Az 1993. évi lakástörvényben fennmaradtak a rendszerváltás előtti időszak erős bérlői jogosítványai, mint az örökölhetőség, elcserélhetőség stb., ami gyengíti a szociális lakáspolitiká lehetőségeit.

⁷ A 2000–2004 között 63 milliárd forint felhasználásával közel 12,5 ezer lakással bővült az önkormányzati szektor, de ugyanabban az időszakban ennek dupláját, 25 ezer lakást adtak el.

150 milliárd forintba került, azaz háztartásonként 4,2 millió forintba. Az „unortodox” lakáspolitikába ez a program nem volt beilleszthető, s a kommunikációban gyakorlatilag elhallgatták, hogy ezeket a lakásokat 2019-ben „visszaprivatizálták” az eredeti tulajdonosoknak.

Regresszív lakástámogatások

Közpolitikai programoktól jogos elvárás, hogy csökkentsék, de legalábbis ne növeljék az egyenlőtlenségeket, hacsak nincs komoly társadalmi hasznuk. A lakáspolitikai beavatkozások jelentős része azonban a társadalmi egyenlőtlenségek növelése irányába hat, amit a hazai irodalomban úgy fogalmaznak meg, hogy a lakásrendszerbe való beavatkozásoknak nem szociálpolitikai, hanem társadalompolitikai céljai vannak. [Ennek a nemzetközi változata a Világbank által a 2008-as válságig propagált megközelítés, hogy működésbe kell hozni a lakáspiacot (*Enabling Housing Market*), amelyre még visszatérek.]

Elsőként, hadd kezdjem a lakásprivatizációval, amelyről, minél távolabb kerülünk tőle (bár a magyar önkormányzatok egy része ma sem tartja elvetendőnek), annál szabadabb narratívák fogalmazódnak meg. A kritikai lakásszociológia fiatalabb nemzedéke a lakásprivatizációt az egyik „főbűnnek” tekinti (hasonlóan ahhoz, ahogyan a devizahitelezést szokás tekinteni a finanszírozás tekintetében.) Vajon elkerülhetetlen volt-e a privatizáció, és a Világbank és a liberális közgazdászok kényszerítették-e ezeket az országokat, hogy eladják a lakásaikat? Az én álláspontom az volt, hogy a rendszerváltás utáni gazdasági válságban és az új politikai berendezkedésben nem volt igazán alternatíva. Ezt talán igazolja, hogy minden volt szocialista országban lezajlott a lakásprivatizáció, és az állami tulajdonú lakások 80–90 százaléka magántulajdonba került. Voltak különbségek. A restitúció (a lakások visszaadása az eredeti tulajdonosoknak) talán csak Magyarországon nem volt jogilag lehetséges, de a politikai erők, Csehország kivételével, inkább ellenálltak (például Romániában), és azon kívül, hogy hosszú ideig ez bizonytalan jogi helyzetet teremtett, nem vezetett egy eltérő modellhez. A privatizáció jogi feltételeinek előkészítettsége nagyon különböző volt, Magyarországon a privatizáció feltétele volt a társasház létrehozása, máshol (például Albániában) minden előkészítés nélkül a lakás magántulajdon lett, az épület pedig nem kevés gondot okozva állami maradt. A privatizáció üteme is eltért. Jó ideig a szakértők azt gondolták, hogy lesznek olyan országok, amelyek más modellt követnek. Például Lettországon lassan indult be a privatizáció, ami mögött egyszerűen az orosz lakosság átmene-ti kizárása volt. Téves a posztoszocialista országok privatizációját az angolokéhoz hasonlítani. Thatcher az 1980-as években politikai okokból az önkormányzatok kezéből akarta kivenni a vagyont (ugye nem teljesen ismeretlen ötlet), de a privatizációval (ami szemben a magyar esettel az önkormányzati lakások egyharmadát

érintette, és nem a 90 százalékat) párhuzamosan beindított egy lakásszövetkezeti programot, amelyhez nagyon komoly állami támogatások tartoztak, és amelynek a részaránya 20 éves perspektívában megközelítette a lakásállomány 10 százalékát. Hasonló program a posztoszocialista országok közül egyedül Lengyelországban volt, de ez 30 év alatt a lakásállomány 1 százalékát sem érte el. Abban minden kicsit is józanul gondolkodó elemző egyetértett, hogy a lakásprivatizáció hozzájárult az egyenlőtlenségek növekedéséhez, hiszen állami tulajdont a piaci ár töredékéért a lakásban lakó bérlők tulajdonába adott. Ebből a „nemzeti ajándékból” (Dániel Zsuzsa) egyrészt a tulajdonosok ki voltak zárva, másrészt az ajándék nagysága a korábbi egyenlőtlenségeket erősítette, hiszen akinek magasabb értékű lakása volt, az arányosan többet kapott.

Azért vannak vitatott kérdések. Például, hogy mekkora volt az „ajándék”. Az állami bérlakásszektor elég rossz állapotban volt az 1980-as évek végén. (Az ingatlankezelő vállalatok alulfinanszírozott, rosszul működő állami vállalatok voltak, tevékenységüket az akkori pártállami média is bírálhatta.) A piaci ár 10 százalékan történő privatizáció melletti érv az volt, hogy az új tulajdonosok szinte teljesen elmaradt felújítással terhelt ingatlanokat vettek át, tulajdonképpen egy adósságot. Valahogy a piac ezt nem teljesen így értette, hiszen a privatizált lakások nem negatív érteken keltek el. És az önkormányzati tulajdonban maradt lakások felújítási szükséglete inkább növekedett, ami szintén gyengíti az előbbi érvet. Izgalmasabb felvetés, hogy a bérlakások kvázitulajdonú lakások voltak, hiszen a bérleti jog cserélhető (eladható) és örökölhető volt (ebben is különböztek az angol rendszertől). Ennek az értékét a szakértők a piaci lakásár 50 százalékára becsülték. Korabeli elemzések szerint a bérlők 30 százaléka magánpiaci csere révén jutott lakáshoz, további 10–15 százaléka pedig örökölte a bérleti jogot. (Közgazdaságilag a bérleti jog értéke a várható piaci lakbér és az önkormányzati lakbér különbségének jelenértéke.) A privatizációs ajándék tehát jóval kevesebb volt, mint amennyi a lakás eladási ára alapján becsülhető lehetne, de így is a durván 700 ezer lakás értékének 40 százaléka (mondjuk, mai áron 5000 milliárd forint, aminek regresszív elosztása nem kis mértékben járulhatott hozzá a társadalmi egyenlőtlenségekhez).

A „társadalmpolitikai” indíttatású lakásprogramok többségének társadalmi következményei regresszívek, azaz a magasabb jövedelmű csoportokat hozzák kedvezőbb helyzetbe. A lakáshitelezéshez kapcsolódó támogatások ide tartoznak. Az első Fidesz-kormány lakásprogramjában a lakáshitel-támogatás (részben kamattámogatás és a hiteltörlesztéshez nyújtott szja-támogatás) tipikusan regresszív támogatási forma volt: a 2003-as szja-adatokkal bemutatható, hogy a felső jövedelmi 20 százalék kapja a támogatások 60 százalékát. Szemben a lakásprivatizációval, a lakáshitelezés ilyen regresszív és költséges támogatási formájával az új tagállamok egyikében sem találkozhattunk, pedig ott is elindult a lakáshitelezés.

2015 után a lakáspolitikai válságkezelésből egy aktív lakáspolitikába váltott. Ennek a programnak két eleme volt: az (átmenetinek szánt, de lassan kis megszakítással hat éve működő) áfa-kedvezmény, valamint a szociálpolitikai kedvezmény (szocpol) új változata, a CSOK (családok otthonteremtési kedvezménye). A szocpolnak nagyon érdekes a története. Több diákot is próbáltam rábeszélteni, hogy szakdolgozatuk, esetleg PhD-juk témájának válasszák, de nem jártam sikerrel. A szocpolt 1971-ben vezették be, az állami kivitelezésű (lényegében lakótelepi) lakások tulajdonosainak gyerekszámától függő támogatásaként. Akkor, mai értéken két gyerek után 3,5 millió forint, három gyerek után 5,2 millió forint járt, ami persze az állami építőipari vállalatok költségeit enyhítette. 1986-tól kezdve a szocpolt családiház építéshez is igénybe lehetett venni (bár ennek összege kisebb volt, mint a „telepszerű” lakásépítésnél). Ez csökkentette a keresletet a tanácsai értékesítésű OTP-lakások iránt, ami hozzájárult a nagy lakásépítő cégek csődjéhez. 1989-ben felemelték a lakáshitelek kamatait, amit a szocpol emelésével kompenzáltak: két gyerek esetében (mai értéken) 2,5 millióról 3,5 millióra, három gyerek esetében pedig 4 millióról 9,5 millió forintra. Hasonlóan, 1994-ben az áfa-kedvezmény eltörlését kompenzálták a rohamosan inflálódozó szocpol megemelésével: két gyerek esetében 1,3-ról 6,8 millió forintra, három gyerek esetében 3,6 millióról 12,4 millió forintra (!). Ez utóbbi változás nagyon lelkessé tette a befektetőket, akik főleg az elmaradott területeken építettek nagycsaládosok számára rossz telkeken, rossz minőségű (úgynevezett szocpolos) lakásokat, amelyekhez a családok gyakorlatilag ingyen jutottak hozzá. (Ennek hatására még visszatértek a következőkben.) A 2008-as válság következményeképpen két évre beszüntették ezt a konstrukciót, majd a második Fidesz-kormány újraindította, szerény összeggel 2011-ben (két gyerek esetében 1,5 millió forint, három gyerek esetében 2,5 millió forint). Igazi nagy dobás a 2016. évi módosítás volt, amely kétgyerekesek esetében mai áron 2,8 millió forintot jelentett, háromgyerekesek esetében 11 millió forintot. A támogatás kétgyerekesek esetében egyáltalában nem nevezhető nagyvonalúnak, nem sok év volt, amikor a többi kormányzat ennél kevesebbet adott volna (csak az 1991 és 1993 közötti évek), két gyerek esetében körülbelül az 1988 és 1994 közötti emelés szintjére megy fel.⁸ A program „unortodox” eleme, hogy nem zárja ki a már tulajdonnal rendelkezőket, a feltételek közül kikerül a maximális lakásár, és megjelennek a szegényeket kirekesztő elemek, tb-vel igazolt munkaviszony és a minimális lakásnagyság. Kevés kormányzat vállalta fel ennyire egyértelműen, hogy az adózók pénzét a felső-közép osztálybeli családok erősítésére szeretné fordítani. A fa-

⁸ A szocpol történetének vannak „izgalmas” részei, mint a meghitelezés, a meg nem született gyerekek esetében a visszafizetés, a feltételek változása lakásvásárlás esetében, a másodszori szocpoligénylés lehetősége stb.

lusi CSOK és a babaváróhitel mögötti motivációk ugyanebbe az irányba mutatnak. Tulajdonképpen nem lehetne kifogásolni, ha a tulajdonhoz jutásból az alacsony jövedelműek kimaradnak, amennyiben a kormány számukra is működtet szociális bérlakásprogramot. De ennek nem sok jele van.

Szociális célú beavatkozások nem várt következményei

Ez az írás egyik legkényesebb pontja. Jó lenne elkerülni, úgy csinálni, mintha a probléma nem létezne, vagy nem lenne jelentős. A lakbérszabályozásnak tényleg könyvtárnyi irodalma van. Tudjuk, hogy a piac nagyon érzékenyen reagálhat a szabályozásra. Az első világháború alatt bevezetett lakbérszabályozás következtében gyakorlatilag Európában a magánbérlakás-beruházások visszaestek, és az így kiesett kínálatot a szociáldemokrata beállítódású kormányok lakásprogramjainak kellett átvállalniuk. A lakbérszabályozás durva változata (úgynevezett első generációs lakbérszabályozás) növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, hiszen akik a rendszeren belül vannak, azokat jobb helyzetbe hozza a rendszeren kívül lévő rászorultakkal szemben, és hosszabb távon hozzájárul a magánbérlakás-szektor leépüléséhez. Ugyanakkor az alulszabályozott bérlakásrendszerek (mint például a magyar) komoly gondot okozhatnak, és közel sem segítik elő a szektor növekedését. A lakbérszabályozásnak vannak olyan változatai (második generációs lakbérszabályozás) – például a svéd, holland, angol rendszer –, amelyek egyszerre próbálják figyelembe venni a tulajdonos és bérlő érdekeit. De igazából a piaci lakbéreket követő német szabályozás a mintakép. A mai lakáspolitikai viták egyik nehezen átlátható kérdése, hogy az elsősorban fejlett nagyvárosok lakáspiaccainak lakbéremelkedése megállítható-e a lakbérszabályozással, és hogy ez nem vezet-e a tankönyvekben leírt folyamatokhoz. Ebből a szempontból tanulságos az olaszok lakbérszabályozása: 1978-ban bevezették az angol mintát követő „fair” lakbérszabályozást, aminek következtében 44 százalékról 25 százalékra csökkent a magánbérlakások lakásállományon belüli aránya.

Egy másik példa a szociális célú beavatkozások nem kiszámítható következményeire az volt, amikor a bérlők védelmének és pozíciójának erősítése érdekében 1993-ban hozott magyar lakástörvény nemcsak az akkor létező bérlettel rendelkezők számára tartotta fenn a bérleti jog elcserélésének és öröklésének alanyi jogát, hanem az új szerződések számára is. A lakásmaffia dolgát ez a szabályozás nagyon megkönnyítette, amikor a kiszolgáltatott embereket rákényszerítette, hogy a városi bérlakásuk bérleti jogát semmit nem érő falusi, zártkerti ingatlanra cseréljék.

Megkérdőjelezhető azoknak a szabályozási megoldásoknak a működőképessége, amelyek egy szociális célú szabályozási beavatkozás költségeit az egyik piaci félre akarják ráterhelni. Például az 1990-es években a piaci lakásfinanszírozási rendszer bevezetését lassította a hitel nem fizetése esetén az, hogy a végrehajtás (kilakol-

tatás) csak alternatív lakhatási megoldás felajánlása esetén lehetséges. Egy ilyen szabályozás csak akkor működik, ha áll mögötte egy olyan program a fizetési nehézségekkel küszködő családok számára, amelynek a költségeit az állam megoszthatja a bankokkal, de itt is korlát, hogy a magánbankoknak ezeket a költségeket ki kell termelniük, ami azt jelenti, hogy a bankok más kliensi csoportjaikkal fogják ezt megfizettetni. A magyar magánbérlet-szektorban a gyerekes családok sokkal nehezebben jutnak bérlethez (vagy drágábban), mivel a tulajdonosok beárazták ezt a kockázatot.

A lakásszektor „beágyazottsága”

A lakásrendszer társadalmi beágyazottsága miatt a lakáscélú beavatkozások hatása „túlcordul” a lakásszektoron, és fordítva, nem lakáscélú beavatkozásoknak pedig nagyon komoly hatása lehet a lakásszektorra. Nem véletlen, hogy nagyon kevés olyan elemzés van, amely a lakástámogatások GDP-n belüli arányát hasonlíttja össze az egyes országokban.

Két példát emelnék ki, amelyeknek érdekes magyar vonatkozása is van. Az egyik annak a bemutatása, hogy az általános jövedelmi támogatást és a lakbér- (és lakásfenntartási) támogatást nagyon nehéz elválasztani. Az angliai lakbértámogatás – amely a GDP 0,7–0,8 százaléka körül mozog – összehasonlíthatatlanul magasabb, mint más országokban. Ugyanakkor a lakbértámogatás végül is egy jövedelmi támogatás azoknak a bérletlakásokban élő családoknak, akik jövedelmük alapján jogosultak rá. És ez fordítva is igaz, ha egy komoly jövedelemkiegészítő támogatás működik egy országban, akkor annak nyilvánvalóan van lakhatási eleme, hiszen az alacsony jövedelmű családok a háztartásjövedelem több mint 30 százalékát lakásra költik. 2007-ben, amikor a Medgyessy-kormány által megígért piaci áráktól elmaradt gázár szinte elviselhetetlen költségeket jelentett a költségvetés számára, akkor a gázárak emelésének kompenzálására bevezették a jövedelemtől függő gázártámogatást. Ez a támogatás 2007 és 2012 között működött, és többszöröse volt a lakásfenntartási támogatásnak, de jó ideig ezt nem realizálta a szakma (a szociális statisztikában például egyáltalán meg sem jelent).

A másik példa a lakástakarék-pénztárak története, amely nagyon jól illusztrálja, hogy a gazdasági és társadalmi környezet mennyire meghatározza az állami beavatkozás jellegét. A lakástakarék-pénztárak a Világbank (!) kritikája ellenére sikeresen meghódították a kelet-közép-európai országokat (kivéve a lengyeleket, akik végül sikeresen bojkottálták őket, és a szlovénokat, akik saját megoldást alkalmaztak). A szakértők egy része (köztük magam is) a lakástakarék-pénztári konstrukciót alapvetően rossz megoldásnak találták, amely tipikusan regresszív támogatási konstrukció, és komoly pénzügyi kockázatokat is rejt. Igazából 2008-ig a lakástá-

karék-pénztárak nem játszottak szerepet a lakáshitelezésben, megtakarítási támogatás volt, amelyet elsősorban a közép- és magas jövedelműek vettek igénybe.⁹ (Ez alól a kivétel a társasház-felújítási konstrukció volt, amelynek a jövedelmi hatása nem, vagy kevésbé volt regresszív.) A 2008-as válság után azonban a lakástakarékok aktívan beléptek a piacra, és elkezdtek hitelezni, azaz azt csinálták, amire kitalálták őket. A megtakarítások egyre nagyobb része ment ebbe a konstrukcióba, amelyet teljesen szürrealisztikusan magas, 30 százalékos támogatás és a feltételek lazítása is fűtött. 2018-ban a kormány ahelyett, hogy a feltételeket a lakáspiaci környezetnek megfelelően szabályozta volna, teljesen váratlanul megszüntette ezt a konstrukciót, hogy a megtakarításokat az államkötvények felé terelje.

Az 1990-es évek uralkodó lakáspolitikai koncepcióját (paradigmáját) a Világbank munkatársai által kidolgozott „a lakáspiac működésbe hozása” (*Enabling Housing Market*) megközelítéseként lehet jellemezni. Főleg a fejlődő országok elemzési tapasztalataira építve, a koncepció a lakáspiacot korlátozó szabályozások feloldása mellett érvelt, a szociális célú beavatkozások és a piacok világos elválasztása mellett. Nem kérdőjelezte meg tehát a szociális beavatkozások szükségességét, de a hangsúlyt a lakáspiac hatékony működésére helyezte. Nem véletlen, hogy a posztzocialista országokban a szakértők többsége (beleértve magamat is) ezt a megközelítést fogadta el, de a „piacok működésbe hozása” lassan és nem egészen úgy történt, ahogy azt a tankönyvek leírták. A lakáspolitikai döntéseket sokszor makrogazdasági szempontok határozzák meg. Jó példa erre a magyar devizahitelezés, amelyet lehetett volna úgy szabályozni, ahogy – mondjuk – a lengyelek tették, azaz megengedték a devizahitelezést, de hitelengedélyezésnél az ország valutájában nyújtott hitelebírási szabályok érvényesültek. A devizahitelezés szabályozása többek között azért maradt el, mert a döntéshozók féltek, hogy az gazdasági recessziót idéz elő. (Persze ehhez az kellett, hogy előtte kiköltekezzék magukat.) A lakástakarékok példája ugyanezt támasztja alá.

A piaci kudarcok okozta károk költségeit tipikusan a legsérülékenyebb csoportok fizették meg, ahogy Magyarországon is a bizonytalan helyzetű alsó középosztály, akiknek a tagjait a bankok sikerrel be tudták vonni a rendszerbe a kockázatok egyoldalú áthárításával.

Utószó

Egy utolsó gondolatként, visszatérve az ünnepeltre. Gábor munkáinak hihetetlen erénye az a szívósság, amivel az ötleteinek tudományos érvényességét bizonyítja.

⁹ Amíg az alsó jövedelmi ötödbe tartozó családok 4 százalékának volt 2015-ben lakástakarék-pénztári szerződése, addig a felső jövedelmi ötödbe tartozó családok esetében ez az arány 19 százalék.

Hatalmas munka a felismerések bizonyítása, az adatok összeszedése, tisztítása, ellenőrzése és a meglátások szükséges modellekkel való tesztelése. Én is dolgozom adatokkal, felmérésekkel, statisztikákkal, modellekkel, de nekem szórakoztatóbb a kvalitatív kutatás, a terepmunka, az interjúk készítése, és ennek ára van.

Hivatkozások

- HEGEDÜS JÓZSEF–KERTESI GÁBOR (1979): Növekedési törekvések és munkámagatartások. Egy budapesti kisvállalat esete. Szociológia Szemle, 4. sz.
- HOUSING AFFORDABILITY SURVEY (2019): [5th Annual Demographia International Housing Affordability Survey, 2019. Rating Middle-Income Housing Affordability](#). Demographia–Urban Planning, Christchurch.
- HEGEDÜS JÓZSEF–SOMOGYI ESZTER (2016): Moving from an Authoritarian State System to an Authoritarian Market System: Housing Finance Milestones in Hungary between 1979 and 2014. Megjelent: *Lunda J.–Whitehead, C.* (szerk.): Milestones in European Housing Finance. Wiley-Blackwell, Oxford. 201–217. o.
- MNB (2020): [Lakáspiaci jelentés június](#).

AZ ADATOK HASZNÁRÓL
ÉS HASZNÁLATUK
NEHÉZSÉGEIRŐL

Wolfs?

Alabitus dat a lip l'bis et a l'ov us da!

$$\bar{w} \cdot F(\bar{w}) - \int_0^{\bar{w}} q f(q) dq > \frac{\theta}{1-t}$$

$$F(\bar{w}) \cdot \left[\bar{w} - \frac{\int_0^{\bar{w}} q f(q) dq}{F(\bar{w})} \right]$$

$$= F(\bar{w}) \cdot \left[\bar{w} - E(q|q < \bar{w}) \right] > \frac{\theta}{1-t}$$

u pyans :

$$E(q|q < \bar{w}) = \frac{\int_0^{\bar{w}} q f(q) dq}{\int_0^{\bar{w}} f(q) dq}$$

↑
par def.

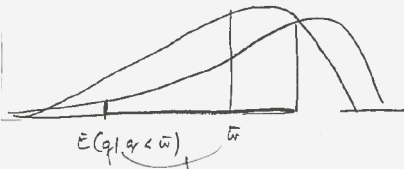
adott \bar{w} resti usuel alac, on abb
 $E(q|q < \bar{w}) \downarrow \Rightarrow$ anal [.] \uparrow
 \Rightarrow Prob ($Q_0 > \bar{w}$) \uparrow

Wuestenung:

Q:

Wegge fawta Tey, an faw
elou l'ov est jo' j'eloco
ame l'ovj' est e'la Tey, an faw
l'ov b'ere l'ov all'alina r'zand!

Abba fawda elou l'ov
l'ov an elou l'ov bal'odali
d'ell!



$(\bar{w} - E(q|q < \bar{w}))$ us \uparrow !

$F(\bar{w})$ l'ell \downarrow

\Rightarrow la l'ov an elou l'ov
~~l'ov an elou l'ov~~ l'ov an elou l'ov
l'ov an elou l'ov \Rightarrow l'ov an elou l'ov
 θ l'ov an elou l'ov
l'ov an elou l'ov l'ov an elou l'ov

NÉMETH ZSOLT

TÖREDÉKEK AZ ADATFORRADALOMRÓL

(ESSZÉSZERŰEN, ASZTAL MELLETT)

Sci-fi és adatontológia

Kétségtelenül benne vagyunk az adatforradalomban, mégpedig nyakig. Közelíthetünk számos oldalról, sőt tulajdonképpen mondhatjuk, hogy bármely oldalról és területről, a nagy technológia titánoktól (a GAFAM-cégek)¹ és az általuk pörgetett digitális gazdaságtól a legkülönbélebb szaktudományokon keresztül a mindennapi élet átalakult szerkezetéig, a szabadidő és a privát szféra tevékenységeiig, mindegyik adatok áramlanak. Nem szükséges különösebben absztrakt képzelőerő ahhoz, hogy az egész világot, az ismert és valahol az ismeretlennel érintkező univerzumot egy bámulatos tempóban duzzadó, hömpölygő adatfolyamnak lássuk, az elemi részecskéktől a galaxis-klaszterekig. Becslések szerint 2020-ban a teljes digitális univerzumot kitevő adatok mennyisége elérte a 44 Zetabyte-ot (ZB), és 2025-re 175 ZB-ra nő.² Ezt felfogni és értelmezni elég nehéz, annyi azonban elég egyértelműen kiderül belőle, hogy a termelői adatok mennyisége egy nagyon meredeken felfelé ívelő függvénnyel lenne ábrázolható. Az adatok forrása részben az analóg világ, az emberi társadalmak, a gazdaság működése, a természet jelenségei, az interakció az ember és a természet között stb., de dinamikájának elsődleges mozgatója egyre döntőbb mértékben magának a digitális világnak a működése. Okkal feltételezhetjük, hogy a digitális univerzum expanziójának sebessége nagyobb, mint a keletkező adatok feldolgozásának sebessége, annak ellenére, hogy a feldolgozás mindinkább algoritmus és mesterséges intelligencia alapú. Ennek következtében nő az ismeretlen, a feldolgozással még be nem fogott adatmennyiség. Pontosabban ez a felszínes, töredékes ismeret szférája, amelyről tudjuk, hogy vannak benne adatok, de még nem tudjuk, mifélek. Az expanzióban lévő digitális univerzum határterülete, gyepűje ez, ami még nem része a domesztikált adatvagyonnak, de létezik, miközben érintkezik a tényleges, definíció szerinti ismeretlennel. Eljátszhatunk ugyan a gondolattal, hogy a feldolgozási sebesség azonos az adatok keletkezésének sebességével, de beleütközünk valamiféle kifordított Zénón-paradoxonba, ahol

¹ Google, Apple, Facebook, Amazon et Microsoft.

² Forrás: [nodegraph](#).

magának a feldolgozásnak az adattermelése adott pillanatban mindig kívül marad a feldolgozáson, így a róla való tudás csak valószínűségi lehet, nem tapasztalati. Próbáljuk meg elkülöníteni az adatok fő ontológiai osztályait, típusait:

- rendelkezésre álló adatok,
- adatok, amelyeknek a létezéséről tudunk, de nem állnak rendelkezésre,
- a tudásunkon kívül létező adatok: bár nem tudunk a létezésükről, hatással lehetnek a rendelkezésünkre álló adatokra (mint például a sötét anyag).

Az ember biológiailag adott érzékszerveivel meglehetősen szűk metszetét érzékeli a világnak. Így van ez a fény- és a hanghullámokkal, de még mindig ezek a legtávolabbról érkező impulzusok: az ízleléshez a szájba kell venni a dolgot, a tapintáshoz nagyon közel kell állni hozzá, a szaglással valamivel nagyobb távolság hidalható át. A feldolgozott, hasznosuló információnak csak a jelentéktelen töredéke származik az érzékszervek közvetlen érzékeléséből, a többséghez a világ állapotát, jelenségeit, eseményeit leképező adatok formájában jutunk. A hatókörünk, az a spektrum, amelyről elfogadható hitelességű és pontosságú adatok útján tudásunk lehet, felfoghatatlanul kibővült. Ha kíváncsi vagyok, hány fok van kinn, nem kell a teraszon saccolgatnom, a hőérzetemre hagyatkoznom. Ha helyesen akarok dönteni, hány réteg ruhát javasoljak a gyerekeknek, elég, ha a külső érzékelővel is rendelkező digitális hőmérőre pillantok, látom, 7 fok, kabát kell. A bőrrel érzékelés helyett leolvastam egy adatot.

A mindenféle érzékelők által rögzített, továbbított, közzétett, lehívható, feldolgozható, értékelhető, más, esetleg soha korábban nem alkalmazott kombinációkban összekötött adatok elképesztő mértékben kitérítették azt a horizontot, amelyről információval rendelkező(ek)ünk. Eközben az érzékszerveink fontossága átstrukturálódott: a látás az információfeldolgozásban abszolút dominánssá vált, a hallás szerepe is nőtt, a tapintás, az ízlelés és a szaglás egyre periférikusabb, mondhatjuk, inkább csak élvezeti információkat közvetítenek. Lehet, hogy a feldolgozott, felhasznált adatok, információk mennyisége pillanatokon belül a társadalmi tagoltságnak egy új, jól mérhető indikátora lesz? Ki hogyan helyezkedik el az adat-szegénység–adatgazdagság tengelyen? A mennyiségen túl minőségi mutatókat is tudunk-e majd rendelni hozzájuk?

Az adat az ismert terület, ahonnan felfedezzük az ismeretlent (*Teboul*, 2017), az adatuniverzum Magellán-projektje.

Mi az adat? Adat fogalmak

Ha az adat precíz meghatározását keressük, hasonlóképpen járhatunk, mint Szent Ágoston az idővel: „Tehát mi az idő? Ha senki nem kérdezi tőlem, akkor tudom. Ha azonban kérdezőnek kell megmagyaráznom, akkor nem tudom.” (*Augustinus*, 1982,

358–359. o.) Az adat mibenlétével kapcsolatban nem tűnik ennyire bonyolultnak a kérdés, ha a szaktudományok számára releváns adatokra gondolunk – legyen szó akár természettudományokról, akár társadalomtudományokról –, mert a kutatásokban nyilvánvalóan teljesen más jelenti az adatot a molekuláris biológusnak, a kvantumfizikusnak, a csillagásznak, a makroközgazdásznak, a szociológusnak, a pszichológusnak, az ökológusnak, és nem utolsósorban az informatikusnak, az adattudósnak. Az adatforradalom áldásai kiterjednek gyakorlatilag minden tudományterületre, sőt olyan kapcsolatok, kutatási kérdések, problémafelvetések interdiszciplináris lehetőségeit nyitják meg, amelyeknek a gondolata korábban fel sem merülhetett. Indokolt tehát annak vizsgálata, hogy a szaktudományok felnyíló határain túl meghatározható-e valamilyen formában az adatforradalom elemi egységének, az adatnak a mibenléte.

Ezekkel – az egyes szerzők által régóta elhanyagoltnak mondott (*Teboul, 2017*) – kérdésekkel foglalkozik egy viszonylag új tudományterület, az adatfilozófia (*Data Philosophy*). Első nekifutásra azonban úgy tűnik, mintha lenne valami abban a Benthamnek tulajdonítható élcés megjegyzésben, hogy a filozófusok mindenekelőtt nagy port kavarnak, aztán arra panaszkodnak, hogy a porban nem látnak jól. Második nekifutásra talán dereng, nem is annyira triviális kérdés, hogy valójában mi is az az adat. Jellemzően az adat és az információ egymáshoz való viszonyából igyekeznek kibontani szerzők, melyik micsoda, és milyen relációban állnak egymással, vajon szinonimái-e egymásnak. Erre többeknek az a válasza, hogy egyáltalán nem. *Teboul (2017)* fontosnak tartja a különbségtételt, ami része a tényektől a tudáshoz vezető láncolatnak. Idézi Hansson példáját, amely szerint, ha valaki egy szociológiai kutatás esetleg több ezer kérdőívét lapozgatja, akkor adatokkal foglalkozik, ha a kutatásból készült tanulmányt olvassa, akkor információhoz jut. Triviálisan egyszerűnek tűnik. Van a nyers, elemi tartalmat hordozó adat, míg az információ a feldolgozott, más adatok kontextusában értelmezett adatokra épül. Csakhogy ezt a jópofa feltételezést Lisa Gitelman már az általa szerkesztett tanulmánykötet címevel romba dönti: *“Raw Data” Is an Oxymoron (Gitelman, 2013)*. A megközelítés mögött az áll, hogy a bennünket körülvevő információözből mindig valamilyen választással döntjük el, hogy melyikeket használjuk, mit mérünk, és mit ne (*Diamond-Green, 2019*). A választás előzetes tudást, szándékot, indítékokat, várakozásokat feltételez, illetve mindezeket magában foglalja, tehát szó sincs, szó sem lehet érintetlen, a maga természetes állapotában egzisztáló, társadalmi hatásoktól nem érintett adatról, az állítás *ad absurdum* odáig fokozható, hogy tulajdonképpen – és ilyen értelemben – objektív adat sincs.

Nem véletlenül tűnnek ismerősnek az álláspontok és az érvek, mivel az adatforradalom körülményeihez és szóhasználatához igazodva valójában a nem tudás és a tudás viszonyáról, a tudás természetéről és hatáiról folyó régi, sok fordulót

megért ismeretelméleti vita lobban itt újra. Ennek a számos közül az egyik izgalmas fejezete, epizódja volt az 1960-as években a német szociológiában lefolytatott úgynevezett pozitívizmusvita. Karl Popper itt fejtette ki, hogy „a megismerés nem észleletekkel vagy megfigyelésekkel, vagy adatok, illetve tények összegyűjtésével kezdődik, hanem a *problémákkal*. Nem létezik tudás probléma nélkül – de probléma sincs tudás nélkül.” (Popper, 1976. 280. o.) Ez tulajdonképpen a lehető legklasszikusabb deduktív módszer melletti állásfoglalás, amikor a probléma a rendelkezésre álló, valamilyen szintű elmélettel rögzített tudás és a „vélelmezett tények” közötti ellentmondásként merül fel. Az ellentmondás feloldásához lehet akár adatokat, „vélelmezett tényeket” is használni, de az eredmény úgy is csak átmeneti, mert a tudásunk csak kísérletszerű megoldási javaslatokból áll, mindig tartalmazva azt a lehetőséget, hogy téves, vagyis nem tudás (283. o.). Elutasítja az általa módszertani naturalizmusnak vagy szcientizmusnak nevezett irányzatot, amely „azt követeli, hogy mérésekkel és megfigyelésekkel kellene kezdenünk, azaz például statisztikai felmérésekkel; majd induktíve lépünk előre az általánosításokhoz és elméletképzéshez” (uo.). Ezt a társadalomtudományok objektivitásra törekvésének igénye diktálná így, szerinte azonban az objektivitás egyenlő az értékmentességgel, a társadalomtudós azonban csak a legritkábban képes emancipálni magát a társadalmi rétegének értékeitől (284. o.), ráadásul az objektivitás és az értékmentesség maguk is értékek (292. o.).

Jó fél évszázaddal a pozitívizmusvita után a „nyers adat oximoron” megfogalmazásban tehát Popper ismeretelméleti tézisei köszönnek vissza. Ebben a megközelítésben az információ valamiféle objektív mércéje valaminek, míg az adat szubjektív döntés alapján gyűjtött információk készlete, illetve információ a meghozott döntésekről (Dymond-Green, 2019). Egy ilyen meghatározás egyáltalán nem tűnik kikezdehetetlennek, de látszik, hogy az igazi kérdés az, létezik-e neutrálisnak, objektívnek, szubjektív elfogultságtól vagy tévedéstől mentesnek tekinthető elemi részecske (egy pillanatig most ne terheljük sem az adat, sem az információ elnevezéssel), amelyből megfelelő módszerek, technika, technológia alkalmazása mellett hiteles és valóságos tudáshoz, ismerethez juthatunk a világ valamilyen jelenségével, jellemzőjével kapcsolatban. Ha a kritériumokat nagyon szigorúan kezeljük, akkor nem sok minden marad: matematikai összefüggések, fizikai állandók, mint a fény sebessége, a gravitációs gyorsulás, az elektron, a proton a neutron tömege stb. Ezekhez képest a társadalomtudományok teljes tudáskészlete konvenciókon alapul, ami nem vesz el a tudásnak a tudományos karakteréből, és az érvényességét, relevanciáját sem vonja *ab ovo* kétségbe, csak arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a tudás nyilvánvalóan nem lezárt, az élet változásával új módszerekkel új jellemzőket kell mérni, a tudás gyarapodásának folyamata végtelen. Az ismert univerzum élettartama során a fény sebessége

nem fog változni. A 20. század utolsó harmadában a társadalmak megértéséhez használt eszközök, módszerek jelentős része elavult, nem értelmezhető az adatforradalom társadalmának vizsgálatához.

Az adatnak és az információnak a fentebb hivatkozott értelemben meghatározható viszonya tulajdonképpen javaslat egy konvenció kialakítására: tekintsük úgy, hogy az adat ilyen, az információ meg olyan. Ez így önmagában rendben is volna, legfeljebb az álláspontok ellentétesek az adat neutralitásáról. De azért vegyük észre, hogy az információnak sincs olyan immanens tulajdonsága, amely mentesítené, megóvná a szubjektivitásnak attól a súlyától, ami az adatot terheli.

Nézzünk egy példát! 72. Mi 72? *X* okos órát visel, amely folyamatosan méri a pulzusát. Ez egy adat, percenként 72 szívverés. Több százmillió, esetleg milliárd mérés tapasztalatának birtokában azt mondhatjuk, egy felnőttnél teljesen normális a 72-es pulzus. A konvenció szerint a percenkénti szívverésekkel mérjük a pulzust, ami a szív működéséről és a személy állapotáról fontos információt közöl. Kifejezhetnénk úgy is, hogy 0,833 másodpercenként dobban a szív. Ezt tekinthetnénk objektív, neutrális alapadatnak: a szívdobbanás mint kemény tény. Az időegységre vetítése konvenció, kettős értelemben is: a pulzus a dobbanás/perc, de az idő felosztása is pusztán konvenció, az év, a nap, az óra, a perc, mégpedig az univerzum szempontjából fölöttebb provinciális alapokon nyugszik, nevezetesen, hogy az egy galaxis egyik spirálkarjának eldugott részén található csillagot az egyik bolygója mennyi idő alatt kerüli meg. És mégis, megbízhatóan működik, ha a pulzus mint mért adat kikerül bizonyos tartományból, mondjuk 127-re emelkedik, akkor ebből az információból tudható, hogy gyógyszerre vagy orvosra van szükség. Az okostelefonnal összekapcsolt okosóra még azt is javasolja a gazdájának, hogy melyik közeleli orvosi rendelőt milyen útvonalon keresse fel. Vagyis értelmezi az adatot, és további információt rendel hozzá – és íme, a győzedelmes földhözragadt empirizmus, amely megmenti valakinek az életét.

Elmozdultunk az adat és az információ egy másik értelmezése felé. Az adatforradalom körülményei között ezek a fogalmak is mintha erősebb szálakkal kötődnének a valósághoz. „Az adat (datum) lehet a legközvetlenebb és legnyersebb leképezése egy ténynek. Az adat azonban nem tény: inkább a megfigyelésnek azon elemi egysége, amely meghatároz egyényt.” Az adat-információ-tudás lánc pedig így áll össze. „Az adat a szenzorokból származik, és bármely adott változó mért értékét adja. Az információ egy adott struktúra szerint szervezett adatokból áll. Egy adott kontextusba helyezve értelemmel rendelkezik. A tudás még egy lépéssel továbbmegy: lehetővé teszi, hogy előrejelzéseket tegyünk, megalapoz okozati kapcsolatokot, illetve döntéseket.” (*Teboul*, 2017) Ebben a megközelítésben tehát az adat egy változó mért értéke, és amennyiben a mérés módszertana konvencióként elfogadott a tudományos közösségben, még objektívnek is tekinthető. Megoldódott

minden probléma? Hát, legfeljebb részben. Amit Popper és Gitelman az adattal kapcsolatban piszkált, vagyis hogy valamilyen társadalmilag kondicionált választás húzódik meg mögöttük, az itt a *változóban* manifesztálódik. Ez azonban még egy apró döccenést sem okoz az adatforradalom száguldásában. Ezzel együtt a korábbi, tautológiába hajló, illetve az adatot csak valaminek a relációjában – többnyire az információhoz kapcsolva – megragadó definíciók után a „változó mért értéke” megközelítés már meglehetősen konkrét.

Az adat definiálásában Luciano Floridi figyelemre méltó eredményekre jutott (Floridi, 2019). Elméletében is az adathoz köti ugyan az információt, de nagyon akkurátusan és módszeresen azt is meghatározza, hogy konkrétan mi az adat, miként ragadható meg. Abból indul ki, hogy közkeletű az információra úgy gondolni, mint ami adatot tartalmaz, azonban sajnálatos módon a korábban erről folyó vitákban még filozófiai értelemben sem sikerült megérteni az adat természetét. Floridi egy nagyon gondosan felépített és levezetett, az adatra alapozó információfogalom után arra jut, hogy az információ nem lehet adat nélküli, de a legegyszerűbb esetben állhat egyetlen adatból. Az adat pedig ily módon lecsupaszítható az egyöntetűség, az egységesség, a változatlanság hiányára (*lack of uniformity*). Az „eltérést” jelentő ógörög kifejezésből (*diaphora*) nevezi meghatározását *az adat diaphorikus definíciójának*. Ennek értelmében Floridi szerint az adat egy vélelmezett tény, amely egy bizonyos kontextusban bizonyos különbözősége vagy az uniformitás hiányára vonatkozik. A szó legáltalánosabb értelmében tehát minden változás, elmozdulás, átmenet az egyik állapotból egy másikba, bármi, amikor valami megkülönböztethetővé válik önmagának egy korábbi állapotától, vagy bármitől, ami tőle különbözik: adat.

Az adat diaphorikus felfogása tökéletesen megfelel az adatforradalom viszonyainak, hiszen a megkülönböztethetővé, nem azonossá válás amennyiben beazonosítható, egyúttal mérhető is. Valamilyen értéket, mennyiséget, számot lehet rendelni hozzá. *Ad absurdum* egyébként a változatlanság is lehet adat, ha az t_0 és t_1 időpontokra vonatkozik, tehát amúgy minden egyéb konstans, csak közben eltelt valamennyi idő. (A háttérben hallatszó zaj forrása: a püthagoreusok elégedetten dörzsölik a tenyerüket.) Az adathoz rendelt érték pedig rögzíthető, tárolható, feldolgozható, elemezhető, kombinálható más adatokkal, információt hordoznak, az információ tudássá sűrűsödik.

Az adatok számos módon klasszifikálhatók, erre Floridi is tesz javaslatot, hangsúlyozva, hogy ezek nem általánosan elfogadottak, és nem is egymást kölcsönösen kizárók. Véleményem szerint van az adatnak egy olyan fontos megkülönböztető ismérve, amelynek az adatforradalomban különös jelentősége van, és segít megérteni a dinamikáját. (A szóhasználat sajnálatos módon ütközik Floridi öt csoportja közül kettővel, miközben a megnevezések tartalmilag nem esnek egybe.)

– *Elsődleges adatok.* Azokat sorolhatjuk ide, amelyek az analóg valóság valamely állapotát, változását, tényét rögzítik. Az adatforradalom korában jellemzően és tipikusan az adattá válásban az addigi analóg valóság egyúttal digitalizálódik. Ilyen a kamerák által rögzített kép, a rögzített hang, a mindenféle szenzor által rögzített, az élő vagy élettelen valóságra vonatkozó adat, vagyis a diaphorikus jelenség, amikor a változás, elmozdulás érzékelése megtörténik. Elképzelhetők persze atipikus esetek is. Valaki a tavaszi domboldalban egy festőállvány mögött áll és fest. A képhez rendelhetünk ugyan adatokat (dátumot, a vászon méretét, a festék típusát, a felvitt színeket, a festmény témáját), de önmagukban ezek legfeljebb információzárvánnyá állnak össze a sovány tény mögött: 1 darabbal nőtt a festő képeinek száma. Releváns elsődleges adat akkor válik belőle, ha lefényképezik, és feltöltik az internetre.

– *Származtatott adatok.* A digitális valóság adatai között létesített tényleges vagy lehetséges kapcsolatok. Ezek keletkezhetnek *a)* elsődleges–elsődleges; *b)* elsődleges–származtatott; illetve *c)* származtatott–származtatott relációban. Elvileg minden egyes keletkező adat relációba állítható valamennyi már létező adattal, és ezek a potenciális kapcsolatok is új adatként jelennek meg, azonnal egy újabb lehetséges kapcsolat potenciális elemeivé válva. (Még akkor is, ha a zömük esetleg értelmetlennek tűnik, vagy ténylegesen az.) A ma 44 ZB méretűre becsült digitális adatuniverzumban benne rejlő származtatott adatpotenciál gyakorlatilag végtelen, beláthatatlan, kimeríthetetlen.

Egy további megközelítésben az adatot tekinthetjük eleminek vagy komplexnek. Bár ez erősen kontextusfüggő, az elemi adat is lehet komplex. Függ az adatot megfigyelő, begyűjtő, a tulajdonságait rögzítő tudat pozíciójától, és a problémától, amely a megfigyelés mögött áll. Egy távoli galaxis valamelyik csillaga a csillagász vagy kozmológus számára elemi adat, miközben a komplexitása mellett nem kell érvelni. Egy ember a népszámlás számára elemi adat, a belgyógyász számára komplex rendszer. *Harari* (2017) és *Pentland* (2018) felvetése szerint az individuum fogalma feloldódik – meg kell fontolni, hogy inkább algoritmusok összességeként, illetve egy nagyobb szociális háló alkotóelemeként tekintsünk rá.

Az adatforradalom kaput nyitott egy fontos módszertani változásnak is. Fél évszázaddal ezelőtt magától értetődő volt a deduktív logika, amelyet már Popper kapcsán is felidézünk. A kutatásnak, az új tudás előállításának lépései az elmélet–megfigyelés–jelenség logika mentén haladtak, ahol az adat a jelenségen belül egy alárendelt kategóriaként jelent meg (*Liu*, 2014). Az adat szerepének, jelentőségének növekedésével a folyamat elejére, első, induló lépésként került be az adat – (elmélet–megfigyelés–jelenség), majd ennek egy még újabb változata az adat–információ–tudás–bölcesség láncolat (uo.). Ennek tulajdonképpen csak annyiban van jelentősége, hogy szemléletessé tegyem az adat felértékelődését a kuta-

tásmódszertanban azzal, hogy a logikai sor elejére került, egyúttal jelezve, hogy az induktív módszertan csendben kiszorította a deduktív gondolkodásmódot. A nagy technológiai cégek adatfeldolgozási gyakorlatában ez egészen nyers és szélsőséges formában nyert teret. Nem vacakolnak elméletekkel, nem építenek különösebben kifinomult módszertani apparátust, beérik a korrelációs kapcsolatok vizsgálatával a sok millió rekordos adatállományaik változói között. És minden arra mutat, hogy ez működik. Üzleti szempontból mindenképpen. Mondható persze, hogy a nagyon limitált elemszámú, survey típusú kutatásoknál a mintanagyság korlátait a kutatóknak rendkívül szofisztikált módszertannal, bonyolult modellek építésével kellett ellensúlyozniuk, a Big Data korában ezen is túl lehet lépni. Az induktív módszer dominanciája azonban nem csupán az adatkezelésben mutatkozik meg, hanem az elméleti előkészületek, egyáltalán az elméleti tudás marginalizálásában is. Az inga kilengett, de talán lesz olyan új nyugalmi állapota, ahol az elméleti következtetések is (újra) a helyükre kerülnek. Többen tettek javaslatot arra, hogy a kutatásokban érdemes lenne bevezetni az induktív–deduktív–induktív ciklust (Radermacher, 2019. 59. o.).

Az adatuniverzum minden korábnál több információt tartalmaz a társadalomról, a társadalom működéséről. Minden adott ahhoz, hogy a belőle kibontható tudást a közjó javára lehessen fordítani. Jó volna hozzáférni. (Az egyéb peremfeltételekről most ne beszéljünk.)

Wittgenstein-szkander (vázlat)

Tulajdonképpen irigylésre méltó helyzetben vannak az elméleti fizikusok, asztrofizikusok, kozmológusok, mert kiindulópontként, referenciaként a tézisek ellenőrzésében ma is támaszkodhatnak Einstein több mint 100 éves általános relativitáselméletére. A társadalomtudósok nem rendelkeznek ilyen csodaszerrerrel. Az adatforradalom esetében a praxis, a nagy adatbázisok létrehozása, üzleti célú alkalmazása, felhasználása, ami a társadalmat, a mindennapi élet szerkezetét minden korábnál gyorsabban és nagyobb mértékben forgatta fel, alakította át, jóval az elmélet előtt jár.

A következőkben rövid, tétova kísérletet teszek annak vizsgálatára, hogy Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése (Tractatus logico-philosophicus)*, amely nagyjából az általános relativitáselmélettel egy időben született, nyújthat-e támpontokat az adatforradalom értelmezéséhez (Wittgenstein, 1989). A *Tractatus* egy absztrakt logikai tér alapvető szerkezetére vonatkozó szabályokat, összefüggéseket állapít meg, illetve magyarázatokat fűz hozzájuk. Elvileg felvethető, hogy az absztrakt logikai tér törvényei igazak lehetnek az adatuniverzumra, még akkor is, ha egyrészt Wittgensteinnek eszébe sem jutott a téziseinek ilyesfajta alkalmazása, a példái,

magyarázatai között sincs olyan, amely átkötést jelenthetne egy ilyesfajta operacionálizálás felé. Ehhez képest már szinte elenyésző ellenvetés lehet, hogy vannak, akik szerint a *Tractatus* nem is annyira logikai, mint inkább etikai mű. De akkor miért érdemes egyáltalán próbálkozni vele? Két okból. Egyrészt az adatforradalom egyik virágzó kutatási ág, a természetes nyelvek feldolgozása (*Natural Language Processing, NLP*) területén úgy tartják, hogy az NLP bizonyos értelemben Wittgenstein nyelvfilozófiájának empirikus igazolása (Belloni, 2019), ami bátoríthatja a kérdésfelvetést, hogy van-e esetleg relevanciája az adatfilozófiában is. A másik a *Tractatus* 1.1 tételének kihívó volta: „A világ tények és nem dolgok összessége.” (Wittgenstein, 1989, 11. o.) Ez nagyon erős, radikális felütés, amely lehetne akár egy adatfilozófia alapja. Wittgenstein annyira fontosnak tartja, hogy még két különböző módon megfogalmazza gyakorlatilag ugyanezt az állítást, egyszer – mondhatni – induktív módon [„A tények a logikai térben – ez a világ.” (1.13)],³ majd deduktív formában [„A világ tényekre oszlik.” (1.2)]. Eddig határozott és egyértelmű az állítás: a tények összessége alkotja a világot mint egészet (a logikai térben), a világ mint egész pedig tényekre bontható. A kérdés fontosságát jelzi, hogy Wittgenstein a jegyzeteiben azt írta: „A nagy probléma, mely körül minden forog, amit írok: Van-e a priori, valamilyen rend a világban, és ha igen, miben áll az?” (Nyíri, 1983, 25. o.) Később úgy válaszolja meg saját kérdését, hogy „a világnak, igenis, szilárd struktúrája van, vagyis – így vagy úgy – valamiféle végső alkotóelemekből kell fölépülnie” (uo.). Ha tehát léteznek olyan alkotóelemek, amelyek összessége kiadja a világot, illetve amelyekre a világ felbontható, és ezek a *tények*, akkor meg kell próbálni válaszolni arra, van-e, lehet-e alapos ok annak feltételezésére, hogy a *tények* esetleg behelyettesíthetők az *adatokkal*? Feltétlenül óvatosságra int, hogy Luciano Floridi idézett tanulmányában, amikor körültekintő alaposítással felépíti az adat fogalmát, nem hivatkozik Wittgensteinre, amikor megkésőbbi fejtegetéseiben igen, akkor nem a *Tractatusra* (Floridi, 2019). Ez, bár nem perdöntő, figyelmeztető.

„[A] tények összessége határozza meg azt, minek az esete áll fenn...” (1.12), ugyanakkor „[a]minek az esete fennáll, a tény, nem más, mint a körülmények megléte” (2), a körülmény pedig „tárgyak (objektumok, dolgok) kapcsolata” (2.01), továbbá „a tárgyak konfigurációja alkotja a körülményt” 2.0271). Tehát – visszafelé haladva – a tárgyak konfigurációja, a tárgyak (objektumok, dolgok) kapcsolata alkotja a körülményt, a körülmény megléte nem más, mint a tény, aminek az esete fennáll, azt pedig, hogy minek az esete áll fenn, a tények összessége határozza meg. „A fennálló körülmények összessége a világ.” (2.04) Ez vajon miként viszonyul a kiinduló 1.1 tételhez? Végső soron konform vele, amennyiben a körülmény szük-

³ Zárójelben a *Tractatus* tétéleinek rendszámait adjuk meg.

ségszerűen egyaránt magában foglalja a tárgyakat (objektumokat, dolgokat) és kapcsolataikat, sőt kiterjeszti egy tulajdonképpen váratlan irányba, amikor azt írja: „A körülmények fennállása és fenn nem állása a valóság. (A körülmények fennállását pozitív, fenn nem állását pedig negatív ténynek is nevezzük.)” (2.06) Mivel egy korábbi tétel szerint (2.0123) a tárgy ismerete magában foglalja a körülményekben előfordulásának összes *lehetőségét*, ami a tárgy természetében rejlik, a negatív tény nem más, mint amikor a tárgy természetében rejlő lehetőség megvalósulatlan marad, nem lesz körülmény eleme, azonban ez a negatív tény is része a valóságnak.

A tételekből felállítható, kihüvelyezhető egy – mondjuk így – műveleti sor:

A tények a logikai térben a világ (1.13) – képeket alkotunk a tényekről (2.1) – a tény logikai képe a gondolat (3) – a kijelentésben a gondolat érzékileg felfogható módon jut kifejezésre (3.1) – a kijelentés a valóság egy képe (4.01) – a kijelentés egy körülmény leírása (4.023) – a valóságot a kijelentéssel hasonlítjuk össze (4.05) – a kijelentés a körülmények fennállását vagy fenn nem állását ábrázolja (4.1) – aminek az esete fennáll, az a tény, a körülmények megléte (2).

A tények vizsgálatával kezdődik, majd a tényeket beágyazza a körülményekbe, vagyis a köztük fennálló lehetséges kapcsolatokba, ezekről kijelentéseket, gondolatokat fogalmaz meg, amelyeket összevet a valósággal, végül visszakanyarodik a körülmények meglétéhez. Ez a műveleti sor annyiban gazdagabb a korábban idézetekhez képest (adat–információ–tudás–bölcesség), hogy kitér a közben zajló intellektuális, szellemi mozzanatokra is, mint a képalkotás, a gondolat létrejötte.

Wittgenstein a *Tractatusban* von egy fontos határvonalat vizsgálódásainak területére köré. „A szubjektum nem tartozik a világhoz, de ő a világ határa” (5.632), illetve „A filozófiai Én nem az emberi test vagy az emberi lélek, amellyel a pszichológia foglalkozik, hanem a metafizikai szubjektum, ami határa, nem pedig része a valóságnak.” (5.641) Az adatforradalom itt túllépett a wittgensteini határon, és elsődleges harcra terepe a szubjektum meghódítása. Anélkül, hogy ebből elméletet, filozófiát gyártana, pusztán üzleti megfontolásokból.

Mindezzel együtt a *Tractatus* bizonyára megér egy alaposabb, a fentieknél körültekintőbb elemzést az adatfilozófia keretein belül.

Hivatkozások

- AUGUSTINUS (1982): Vallomások. Gondolat, Budapest.
- BELLONI, M. (2019): [Neural Networks and Philosophy of Language. Why Wittgenstein’s theories are the basis of all modern NLP.](#) Towards Data Science, január 7.
- DYMOND-GREEN, N. (2019): [The philosophical theory of data.](#) The Data Impact Blog, december 10..
- FLORIDI, L. (2019): [Semantic Conceptions of Information.](#) The Stanford Encyclopedia of Philosophy. téli szám.
- GITELMAN, L. (szerk.) (2013): [“Raw Data” Is an Oxymoron.](#) The MIT Press.
- HARARI, Y. N. (2017): Homo Deus. Animus Kiadó, Budapest.
- LIU, H. (2014): [Philosophical Reflections on Data.](#) 1st International Conference on Data Science (ICDS 2014). Procedia Computer Science, Vol. 30. 60–65. o.
- NYÍRI KRISTÓF (1983): Ludwig Wittgenstein. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- PENTLAND, A. (2018): Data for a New Enlightenment. Megjelent: Towards a New Enlightenment? A Transcendent Decade. Madrid BBVA, 85–105. o.
- POPPER, K. R. (1976): A társadalomtudományok logikája. Megjelent: *Papp Zsigmond* (szerk.): Tény, érték, ideológia. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RADERMACHER, W. (2019): [Official Statistics 4.0. Facts for People in the 21. Century.](#) (Doktori értekezés.) Róma: University of Rome “La Sapienza” Department of Statistics.
- TEBOUL, B. (2017): [A philosophy of data.](#) Innovation Review, április 10.
- WITGENSTEIN, L. (1989): Logikai-filozófiai értekezés. Akadémiai Kiadó, Budapest.



TÓTH ISTVÁN GYÖRGY

MÁRÓL A HOLNAPRA? AZ EXTRAPOLÁCIÓK REMÉNYTELENSÉGÉRŐL*

Ha emberismeretünk vagy statisztikai tudásunk segítségével megkíséreljük megmondani, hogy kire szavaz vagy mit vásárol egy bizonyos életkorú, érdeklődésű vagy iskolázottságú személy, akkor előrevetítünk. Akkor is ezt tesszük, ha borítékoljuk, hogy miképpen reagál a barátunk, ha felvetünk neki egy közös időtöltési lehetőséget. Meg akkor is, ha forgalmas úton átkelés előtt megbecsüljük, hogy van-e elég időnk élve átérni két ellentétes irányból érkező jármű között.

Mindhárom esetben múltbeli ismeretből (életkor és szavazási preferencia, illetve a járművek sebessége és fékútja közt megfigyelt összefüggések, barátunk megismert szokásai) következtetünk a jövőre.

Az előrevetítésnek általában van tétje. Végzetes lehet például, ha a forgalmas úton akár csak az egyik járműre vonatkozóan is tévedünk, és túl szűkre szabottan vállaljuk be az átkelési időintervallumot. Célszerű ezért ráhagyással tervezni, és az emberek többsége így is tesz.

A viszonylag pontos előrevetítésnek azonban nagyon nagy lehet a haszna is. Mindenki tudja, hogy elérkezik, de senki nem tudja pontosan, hogy mikor érkezik el az a pillanat, amikor a fejlett országok gazdaságai a jelenlegi kivételesen hosszú növekedési periódus végén recesszióba zuhannak. Ha tudjuk, hogy megfordult a közép-távú hozamgörbe az amerikai értékpapírpiacokon (*Kasnyik*, 2019), és tudjuk, hogy ezt a jelenséget korábban recessziók követték, gyanakodhatunk egy közeljövőben beköszöntő válságos időszakra. Azt azonban, hogy pontosan mikor, milyen területen és mekkora beszakadás fog következni, bár mindenki szeretné, senki nem tudja pontosan (noha rengeteget lehetne keresni ezzel az információval).

E cikk témája – a gazdasági és társadalmi folyamatok extrapolációja – a dolog természeténél fogva még ennél is sokkal bonyolultabb, így aztán rendkívül kudarcos történet. Ez nem is csoda, hiszen minél bonyolultabb a rendszer, amelynek az egyik vagy másik elemére, esetleg annak egészére szeretnénk előrejelzést tenni, annál nagyobb a kudarc lehetősége. És persze ha a kudarc bekövetkezhet, akkor leggyakrabban be is következik. Csak nem mindig érzük meg, hogy fülön csíphessük és számon kérhessük azt, aki az előrejelzést teszi.

* Eredetileg megjelent: [Máról a holnapra? Az extrapolációk reménytelenségéről](#). G7.hu, 2019. szeptember 3.

Ember és környezet – egyszerű technikai továbbvezetések, látványos kudarcok

A nagy, társadalmi extrapolációs kudarcok egyik tankönyvi esete Thomas Malthusé, aki 1798-ban, kiindulva abból a „megfigyelésből”, hogy az élelmiszer-termelés addig legfeljebb számtani sorozat szerint tudott növekedni, a népesség száma viszont mértani haladvány szerint nőtt, levonta a következtetést, hogy az emberiséget egyre nagyobb nyomor fenyegeti, ha nem képes megfékezni a népességnövekedés dinamikáját (Malthus, 1798). Akkoriban mintegy egymilliárd ember élhetett a Földön, ma közelítjük a nyolcmilliárdot, miközben a Föld népessége (átlagban) soha nem élt ennyire jól, mint manapság. Malthus tehát tévedett, mert (bár rendelkezett adatokkal annak múltbeli alakulásáról) alábecsülte az élelmiszer-termelési technológia és a gazdaság jövőbeli fejlődését, illetve nem számolt az iskolázottság ezzel járó növekedése és az emberiség termékenységi viselkedése közötti összefüggéssel sem (Economist, 2019).

Egy másik, később tévesnek bizonyult predikciót a 19. és 20. század fordulóján vázoltak fel arra vonatkozóan, hogy – adottnak tekintve a közlekedéshez igénybe vett lovak növekvő számát – milyen vastagságban fogja elárasztani a nagyvárosokat a lócsitrom. New Yorkban 1900 táján mintegy 1200 tonnára tették az éves lócsitrom-termelést, amit az akkor körülbelül 100 ezer ló produkált. Londonban kiszámolták, milyen magasan fog állni az utcákon a derék haszonállatok mellékterméke, ha nem történik valami (Davies, 2004). Aztán persze történt valami: föltalálták az autót, az emberek hamarost gyorsabb és hatékonyabb közlekedési eszközökre váltottak, és ma már a globális lóállomány kritikus szint alá kerülése miatt kell aggódnunk.

E két látványos eset jól rávilágít arra, hogy a múltból eredő idősorok egyszerű továbbvezetése súlyos tévedésekhez vezethet, ha nem számolunk néhány, pont az emberi nem lényegéhez tartozó tulajdonsággal; azzal, hogy 1. bár nem mindenki, de az emberiség összességében kreatív (vagyis képes új, innovatív technológiák létrehozására, és ezáltal alkalmazkodik a környezeti kihívásokhoz) és 2. azzal, hogy megfelelő gazdasági környezet esetén reagál is a megváltozott ösztönzőkre. Nincs elég termék? Kifejleszt új élelmiszer-technológiákat. Drágul és lassúnak bizonyul a tömeges lóvontatás? Megoldjuk a szállítást gépekkel. Kimegy a divatból/elfogyóban van/megdrágul/túlterheli a környezetet a hagyományos energia? A kereslet, a kínálat és az árak együttlomozgása innovációkat hoz a felszínre (Horváth, 2017).

Amikor rossz múltbeli adatsorból indulunk ki ...

De menjünk tovább! Előrejelzési kudarcok azért is előfordulhattak, mert a tudomány egyszerűen adott pillanatban még nincs kellően felkészülve egy adott, az akkori főáramtól eltérő predikció felvállalására/befogadására (mert esetleg nem volt

meg a szükséges eszközzrendszere vagy perspektívája ehhez). Gondoljunk csak vissza a hetvenes évek uralkodó klímaügyi narratívájára! Az akkori előrejelzők és a világ fő aggodalma a globális lehűlés, a nukleáris tél perspektívája volt. A háttérszámítások fontos jelentőséget tulajdonítottak például az átlagos hőmérséklet 1945 és az 1970 közötti időszakban mért csökkenésének. Teóriák születtek az okok és a víziók következményeiről, egészen addig, amíg a meteorológusok világszervezetének tudományos rendezvényein, illetve az államközi klímakonferenciák memorandumában túlsúlyba nem kerültek a globális felmelegedéssel kapcsolatos eredmények és tudományos bizonyítékok. Aztán a kihűlés elmélete háttérbe (vagyis inkább csak kisebbségbe) szorult, helyét átvette a globális felmelegedés forgatókönyve.

...és amikor azt hisszük, egyáltalán van „iránya” a múltnak (és ez lesz az iránya a jövőnek is)

A társadalomtudósoknak azonban a mérnökökhöz képest néha még merészebb előrejelzéseik is voltak. Bátorságuk abból fakadt, hogy elhitték: birtokukban van annak a tudásnak, amely segítségével meg tudják magyarázni a társadalmak eddigi fejlődését, majd ebből előre tudják vetíteni az emberi társadalmak jövőjét is. A legkézenfekvőbb példa erre Marx és Engels előrejelzése a proletariátus történelmi győzelméről és a tőkés berendezkedés elkerülhetetlen összeomlásáról. Kiindulva abból, hogy „minden eddigi társadalom története osztályharcok története” levezették, hogy így van ez a tőkés társadalomban is. A küzdelem dinamikája szerintük leegyszerűsödött, az egész társadalom két nagy, egymással homlokegyenest szembenálló osztályra, a burzsoáziára és a proletariátusra szakadt. Miközben a burzsoázia minden korábbinál hatalmasabb termelőerőket hoz létre, e hatalmas termelőerők mindinkább feloldhatatlan konfliktusba kerülnek a tőkés termelési viszonyokkal és a magántulajdon intézményével. Ebből következően – állították – a kapitalizmus válságról válságra bukducsolva egyre nagyobb konfliktusokba keveredik magának a nagyiparnak a kifejlődésével, tulajdonképpen „a saját sírásóját termeli”, és a folyamat végén a kapitalizmus pusztulása és a proletariátus győzelme egyaránt elkerülhetetlenné válik.

Szarkasztikusan azt mondhatnánk: nem vált azzá. Az előrejelzések a világforradalomról nem ott, nem akkor, nem úgy teljesültek, ha egyáltalán ebből a teóriából bármilyen módon és mértékben is levezethető az, ami a 20. században Eurázsia-ában, majd később a világ néhány szórványos más helyén megvalósult. Rosszul mérték fel a társadalmi dinamikát? Lehet. Nem megfelelően látták előre, hogy milyen technológiai és életmódváltozások fognak lezajlani a kapitalista társadalmakban? Lehet. Előrejelzésük valójában hosszabb távra szólt, és még nem tudjuk, hogy teljesült-e? Lehet, bár erősen valószínűtlen. Sokkal inkább arról lehet szó,

hogy Marxnak és Engelsnek az emberiség jövőjét előre jelezni szándékozó vállalkozása már természeténél fogva is kudarcra volt ítélve. Karl Poppernek lehet sokkal inkább igaza, aki szerint az egész történelmi materialista gondolatmenet – azazhogy léteznének történelmi vastörvények, amelyek szerint az emberiség valamifajta elkerülhetetlen végkifejlet felé halad – nem más, mint az autokratikus és totalitárius politikai rezsimek eszköze a hatalom kiépítésére és megtartására. Ahogy kifejti, a historicizmus félreérti a tudományos törvények természetét és az előrejelzés fogalmát és funkcióját. Miért is? Hát pontosan azért, amit már fentebb is említettünk: a tudományos tudás és az emberi kreativitás a történelem egyik legfontosabb tényezője, és emiatt nincs és nem is létezhet olyan tudás, ami alapján a történelmet előre lehetne jelezni.

A másik, hozzánk időben és talán szándékban/felfogásban is közelebb álló, szintén történelmi/fejlődési érvekkel megtámogatott tudós előrejelzés Francis Fukuyamának „a történelem végével” kapcsolatos predikciója. Jó volt elhinni egy darabig, de sajnos nagyon gyorsan kiderült, hogy a kommunizmus összeomlása és a berlini fal leomlása nem hozta magával a liberális demokrácia győzelmét, még akkor sem, ha tudjuk, mennyire erős és túlélőképes (mert innovatív) kombinációt alkot a versenyen alapuló piacgazdasággal együtt. Csakhogy a korábban a liberális demokráciák irányába mozogni látszó fejlődési tendenciákat az autokratikus/diktatórikus hatalomgyakorlás tendenciái váltották Oroszországban és Törökországban, az elrontott nyugati intervenciókat és a félreértett „arab tavaszt” törzsi/vallási káosz és reinkarnálódott diktatúrák követték a Közel-Keleten és az arab világban, illetve tudatos illiberális fordulatok következtek be az Európai Unión belül például Magyarországon vagy Lengyelországban. Mindezek a változások jól mutatták, hogy mennyire más, szituatív, történelmi, kulturális erők mozognak és formálják a társadalmak alakulását, és hogy mindezek miatt mennyire leegyszerűsítő lenne egy vagy két látszólagos „tendencia” túlértékelése. Csak halkán kérem: tegye fel a kezét az, aki 2001. szeptember 10-én a leghalványabb mértékben is sejtette, hogy a New York-i ikertornyok másnapi leomlása micsoda óriási mértékben változtatja meg a világot! Ma tehát ott tartunk, hogy nemhogy betetőzését látnánk a liberális demokráciák fejlődésének, hanem éppenséggel azok visszaszorulását, korábban kifejlett liberális és demokratikus rezsimek oligarchizálódását vagyunk kénytelenek megfigyelni, a világ más részein pedig nemcsak kulturális értelemben vett, hanem vérségi, valódi törzsiesedési tendenciákat is láthatunk.

Vannak ideológiavezérelt előrejelzések ...

Láthattunk tehát múltbeli numerikus trendekből történt jövőbeni előrejelzést, amelyet az emberi viselkedés változtatott meg. Láthattunk betonbiztosnak hitt

társadalmi törvényszerűségekből levezetett előrejelzést, amelyet magának a törvényszerűségnek a túlzottan leegyszerűsítő volta és ismét csak az emberi innovativitás hiúsított meg. Még matematikusabbak azonban azok az előrejelzések, amelyek kombinálják vagy összekötik a számszerű technikai előrejelzéseket és az intézményi/viselkedési predikciókat.

Gondoljunk például a mai zöldmozgalmak társadalomkritikus vonulataira! Ezek néha brutálisan primitív módon kötik össze a technikai tendenciákat a gazdasági berendezkedéssel, és még oksági viszonyt is feltételeznek közöttük. Mi más gondolnának azok a környezetvédők, akik az ökológiai lábnyom csökkentése és a biodiverzitás megőrzése érdekében a kapitalizmus felszámolását szorgalmazzák, mondván, hogy a kapitalizmus szerintük károsabb a környezetre, mint – a pontosabban egyébként nem, vagy csak ritkán specifikált – más társadalmi berendezkedések. „Szüntesd meg a kapitalizmust, mielőtt a kapitalizmus szünteti meg a bolygót, amin élsz!” – olvashattuk nemrég az Extinction Rebellion budapesti demonstrációján. No, igen. Csak hát nem bizonyított, hogy lenne ok-okozati összefüggés a kapitalista berendezkedés és a környezeti lábnyom között. Semmi sem szól amellet sem, hogy 1. kapitalizmus csak egyféle lenne (gondoljunk a svéd, a német, az amerikai vagy az orosz kapitalizmusra), 2. bármelyik kapitalizmus környezetszennyezőbb lenne, mint, mondjuk, a feudalizmus (vessük össze Dániát mondjuk Szaúd-Arábiával) vagy éppen a szocializmus (*horribile dictu*: lehet, hogy még Putyin oligarchikus kapitalizmusa is környezetbarátabb, mint amilyen volt a Szovjetunió Csernobil idején vagy éppen az Aral-tóban elindult folyamatok kezdetén).

Úgyhogy: javaslom, hagyjuk ezt. Tiszteljük a tényeket (például az egyes rezsimek környezeti terheléséről), és fogadjuk el, hogy az ember innovatív, és képes arra, hogy megoldásokat találjon.

...és mindig teremnek újak is.

A felsoroltakon kívül is vannak szép számmal extrapolációk, amelyek nem igazolódtak még, mert nem volt rá idejük.

- Piketty szerint globális összefogás (és globális vagyoadóztatás) nélkül nem lehet természetes úton megállítani az egyenlőtlenségek folytonos növekedését. Azokat a múltban is inkább csak a forradalmak és a háborúk voltak képesek időlegesen fékezni.

- Egyre erősebben tartja magát az a predikció, hogy a robotizáció tömeges munkahelymegszűnésekkel jár, aminek következtében elengedhetetlen lesz garantált minimumjövedelem bevezetése a modern társadalmakban.

- Sorra látnak napvilágot – egyre rövidülő időhorizontokkal – arra vonatkozó jóslatok, hogy mikor éri el az emberiség azt a kritikus pontot, ahonnan már nincs

visszaút, megállíthatatlan lesz a klímakatasztrófa bekövetkezése. Csak az elmúlt fél évben jelentek meg 2050-re, 2030-ra, de már a következő másfél évre is afféle fenyegető katasztrófa-előrejelzések.

...na, de tényleg: mi van, ha a jóslatok nem is azok, amiknek látszanak?

Vannak persze, akik azt mondják, hogy az ilyen fenyegető jóslatokkal nem is az a szándék, hogy bármit előre jelezenek. Sokkal inkább az a cél velük, hogy segítségükkel megakadályozzák egyes kedvezőtlen forgatókönyvek bekövetkeztét. Mint majdnem mindenre, erre is van bibliai példa. „Még negyven nap, és elpusztul Ninive!” – hirdette Jahve megbízásából a bűnös város utcáin Jónás próféta. Ninive lakói azonban – Jónás bosszúságára, hiszen próféciája megghiúsult – bünbánatot tartottak és vezekeltek, Jahve pedig nem pusztította el a várost, hiszen amúgy is jobban kedvére volt a pusztításnál az irgalom gyakorlása. Összességében tehát *win-win* helyzet alakult ki: a város a pusztulástól, Jahve pedig a pusztítás tudatától menekült meg. Csak Jónás kesergett és méltatlankodott a kialakult helyzet miatt: őt ugyanis végső soron kihasználták...

Némiképpen erre (vagyis a prediktív mondatok fenyegetésként való használatára) utalnak a klímaváltozások előrejelzések ma egyre burjánzó példabeszédei a korábbi sikeres birodalmak összeomlásáról. Teljesen világos, hogy egy több ezer éve bekövetkezett esemény nem lehet a későbbi globális antropogén klímaváltozás „következménye”. Mégis rendszeresen jönnek elő történetek arról, hogy a maja civilizációt, az akkád birodalmat, Angkort vagy a vikingek grönlandi birodalmát a klímaváltozás akkori hatásai tették tönkre (*Fleming, 2019*). Természetesen senki nem gondolja azt, hogy „ez a klímaváltozás olyan, mint azok a klímaváltozások”, minden további nélkül feltételezik viszont azt, hogy ezek a társadalmak olyanok, mint az akkori társadalmak.

Hát nem. Az elpusztult birodalmakat valójában nem a természeti csapások, hanem az azok ellen való védekezésre képtelen társadalmi/hatalmi/politikai szerkezetük és technikai felkészültségük tette tönkre. Mai társadalmaink viszont éppen abban különböznek a korai fejletlen társadalmaktól, hogy prosperitásuk nem függ már (annyira) a természetnek való kiszolgáltatottságtól. Ezek az anekdoták tehát rendre beilleszkednek a riogatás napi rendjébe: részben biztosan azért is, hogy – mint Ninive lakói, mi is – változtassunk a viselkedésünkön.

Így az anekdoták funkciója nem is valódi extrapoláció, hanem mintegy példabeszédként szolgálnak, nyilván azért, hogy cselekvést indukáljanak. Mint ilyenek, burkoltan vagy kimondva, az emberi viselkedés kívánatos irányba terelését célzó (tehát tisztán politikai) természetűek van. Mint Jónás fenyegetése – legalábbis ahogy végül is Jahve szándéka volt.

A közelmúltban két nagyon elszánt klímavédővel folytatott vitájában Felcsuti Péter idézi Stephen Schneidert, aki a manapság olyan sokat hivatkozott, a klímaváltozással foglalkozó kormányközi ENSZ bizottság (az IPCC) egyik vezető szakértője és a globális felmelegedés elleni harc egyik leginkább elkötelezett és aktív reprezentánsa volt:

„nem csak tudósok, emberek is vagyunk ... csökkenteni kell a potenciálisan katasztrofális klímaváltozás kockázatát... Ezért ijesztő forgatókönyvekkel, leegyszerűsített drámai hangvételű állításokkal kell operálnunk, az esetleges kételeyeinknek pedig ritkán kell hangot adnunk.” (*Felcsuti*, 2019.)

Ilyen ijesztő forgatókönyvekben és drámai hangvételű állításokban aztán persze nincs is hiány. Ezeket olvashatjuk a szalagcímekben: A klímaváltozás a mi háborúnk [interjú Joseph Stiglitzcel, idézi *Csurgó* (2019)], Klíma-apartheid jöhet az ENSZ szerint (*Molnár*, 2019). Közéleg a horroridőjárás – már látszanak a jelei, 2100-ban 43,3 fok lesz Tokióban, 15 ezren fognak belehalni (*Komócsin*, 2019). A negatív forgatókönyvek tehát inkább a marketing és nem a tudomány eszköztárának részei. Ezzel aztán – ha csak nem akarunk teljesen depresszióba esni – a teljesen nyilvánvaló túlzások miatt talán nem is lenne érdemes foglalkozni. De muszáj.

Összefoglalás – technikai előrejelzések és társadalmi válaszok

Az a mód ugyanis, amivel az apokaliptikus víziók elszánt hívei betérjesztik a politikai változás iránti követeléseiket (amire természetesen az elkerülhetetlenül közelgő összeomlás megállítása miatt van azonnal és megfellebbezhetetlenül szükség), bizony ad okot aggodalomra. A múltbeli, ma már bizonyítottan téves előrejelzések és a jelenleg is „hatályos” összeomlási előrejelzések proponensei ugyanis egyformán rendkívül türelmetlenek minden megbeszélési igénnyel és bizonyítási felvetéssel szemben. Mintha az lenne a helyzet, hogy az ő biztos (mert megfelelő tudós tekintélyektől származó) tudásukat minden apelláta nélkül át kellene és lehetne vezetni a politikai döntési folyamaton. Vagyis, nem is kellene átvezetni: egyszerűen meg kellene győzni a döntéshozó(ka)t arról, hogy nincs más választásuk, mint követni az utasításokat. Nem azzal van tehát a probléma, hogy cselekvést akarnak indukálni, hanem azzal, ahogy mindezt teszik. Emlékezzünk rá, Popper egyszerűen autoriter vagy totalitárius gondolatnak nevezte a megfellebbezhetetlen történeti trendekből derivált azonnali cselekvési kényszer képzetét.

És valóban: az Armageddont extrapolálók és azonnal radikális, világszintű cselekvést sürgető megszólalók (finoman szólva) nem nagyon érzékenyek a demokratikus alkalmazás nehézségeire (*Caldwell*, 2019). Éppen azzal nem számolnak, ami pedig

talán a legfontosabb dolog a globális politikai térben. Globális politikai kihívást ugyanis globális politikai eszközökkel lehet kezelni. Így azután a globális partnerek vagy hozzánk hasonlóan demokratikusak, vagy sem. Ha nem, akkor mégis, hogy? Diktátorokkal nem nagyon lehet hosszú távú közös célokat elérni. Még akkor is, ha erős a kísértés, hogy egy adott országon belül a klímacélt egyszerűbb lehet úgy elérni, ha meggyőzzük a diktátort, hogy legyen klímabarát. Nem lehetetlen, de kockázatos: a történeti példák inkább azt mondják, hogy a diktátorok (definíció szerint) csak saját maguk, nem pedig a globális klíma iránt lesznek elkötelezettek. Ha viszont mindenhol demokrácia van, mindenütt szava van a klímaszkeptikusoknak is. És hát, bizony, velük is állandóan pepecselni kell, hogy megértsék, miről is szól a történet. Pontosan azért, mert az emberi társadalmak tanulékonyak. Természetesen, ha meg tudják menteni a piacgazdaságaikat és a demokráciáikat. Ezért aztán rendkívül hazugok és károsak azok a predikciók, amelyek a glóbuszt a kapitalizmus (és a demokrácia) beáldozásával akarnák megmenteni. A tudósok jobban teszik, ha higgadtan számolnak (Lomborg, 2019), előnyöket és hátrányokat mérlegelnek (Lomborg, 2019), és a politikusok is akkor cselekszenek helyesen, ha pánik és radikalizmus helyett meghallgatják a higgadt tudósokat. A sikeres civilizációk ettől, és nem a pánikreakcióktól lettek sikeresek.

Hivatkozások

- CALDWELL, C. (2019): *The Problem With Greta Thunberg's Climate Activism*. New York Times, augusztus 2.
- CSURGÓ DÉNES (2019): *A klímaváltozás a mi világháborúnk*. Index, június 25.
- DAVIES, S. (2004): *The Great Horse-Manure Crisis of 1894. The problem solved itself*. Foundation for Economic Education (FEE), szeptember 1.
- ECONOMIST (2019): *A school for small families. Thanks to education, global fertility could fall faster than expected*. The Economist, február 2.
- FELCSUTI PÉTER (2019): *Vita a felmelegedésről*. Élet és irodalom, 63. évf. 32. sz. augusztus 9.
- FLEMING, S. (2019): *Climate change helped destroy these four ancient civilisations*. World Economic Forum, március 29.
- HORVÁTH ÁGNES (2017): *Fosszilis „szuperhősök” alkonya*. Gurulohordo.blog, június 2.
- KASNYIK MÁRTON (2019): *Ha 15 ezer milliárd dollár nem tévedhet, akkor nyakunkon a recesszió*. G7, augusztus 15.
- KOMÓCSIN SÁNDOR (2019): *Közeleg a horror-időjárás: már látszanak a jelei*. Napi.hu, augusztus 12.
- LOMBORG, B. (2019): *The Danger of Climate Doomsayers*. Project Syndicate, augusztus 19.
- MALTHUS, T. (1798): *An Essay on the Principle of Population*. An Essay on the Principle of Population, as it Affects the Future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers.
- MOLNÁR CSABA (2019): *Klímaapartheid jöhet az ENSZ szerint*. Index, június 25.
- ROMER, P. M. (2018): *Prize lecture: Paul M. Romer*. Prize in Economic Sciences, Stockholm, december 8.

KERTESI GÁBOR
A TANÁR,
A KOLLÉGA
ÉS BARÁT

⇒ (2.1) Q: hánth lehetne emel elejét venni? A megold

Legyen q^* az a szempontból a teljesítés, ahol a várható épp kevesebb, h. a valószínűség van a teljesítés bérére céget választani

Ekkor a döntési kritérium: (elf. dönt - kifizetés)

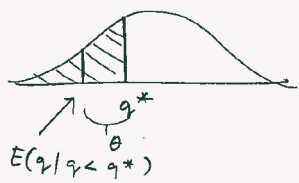
$$h_a q = \begin{cases} > q^* & \Rightarrow \text{Teljesítés e-t} \\ < q^* & \Rightarrow \text{Nem teljesítés e-t} \\ = & \Rightarrow \text{indifferent} \end{cases} \text{ választás}$$

Ímei egyenletben - feltételezve, hogy mindezt felf. a 2.0. rész jelleme van a kifizetés - a bírósági kifizetés egyenlő valószínűs. Így a kifizetés levő egyenlő valószínűs:

$$q^* - \theta = E(q | q < q^*)$$

teljesítés béré

~~hánth~~
hánth



A feltételezés valószínűségi eloszlás alapján a bírósági kifizetés alapján:

$$q^* - \theta = \frac{\int_0^{q^*} q f(q) dq}{F(q^*)}$$

Ezt az integrál egyenletet megoldva q^* -ra θ megoldást - a döntési kritérium feltételezése - az egyenletet a döntési kritériumot.

ÉDES BALÁZS

MAKARENKÓTÓL MINDSZENTKÁLLÁIG

*Pityu és Pöszi
az óvodakertben mindenfélét sinálnak
ni mije dicnók
a többi óvodások körülöttük álnak
nézi a Paidagógosz néni
pfúj meekkora dízsnök
úrlapot és hegyes tollat ragad
dűbtől hullámozva ír:
Tűzdeli Zűlök!
Máskor csináljanak jobb jerekeket.
(...)
Weöres Sándor: Kisfiúk témáira (7)*

A kétezres évek elején kezdő rajkosként ismertem meg Gábort. „A Kertesi” néven futott, komoly híre volt mint régi, legendás tanárnak. Azt tudtuk róla, hogy már abban az időben a kollégiumot segítette, amikor még nem sokan konyítottak itthon a közgazdaságtanhoz. Akkoriban az egyetemen mikroökonómiát csak az elmélet-történet keretei között lehetett tanulni, és a fősodor a polgáros vonalon ment. (Akkoriban, mondjuk, nem sokat tudtunk arról, hogy ez mi lehet, ma már elég megnyitni bármilyen harmincon aluli podcastot, mindenholn ömlik ez a cucc.)

Úgy alakult, hogy a Rajk klasszikus korszakában Gábor lett az egyik vezető economics-tanár – 1985 és 2005 között legalább nyolc munkagazdaságtan-, human capital kurzust tartott (az archívum töredezettsége miatt lehet, hogy ennél is többet). Nem véletlen, hogy mindjárt a Rajk László Szakkollégium Tanára cím alapítása évében, 2002-ben, a kollégisták állandó tanáruknak választották. A Kertesi-kurzus legendás műfajjá alakult, de Gábor legfontosabb üzenete éppen az volt, hogy ne legyünk szakbarbárok. Erről mindenki dumál a kollégiumban, de a gyakorlatban az ilyen dolgok azért nem szoktak annyira sikerülni. Mert van olyan, hogy valaki elmegy néha színházba, de egészen más dolog széles látókörű értelmiségiként magunkévá tenni a minőségi kultúrát. Gábor azzal is példát mutatott, hogy – tanáraink között egyedülálló módon – egy több féléves filmklubot tartott a kollégiumban, ahol összművészeti atombombát robbantott. Hihetetlenül virtuóz volt.

Nekem a 2003-ban induló kurzusára volt szerencsém bekerülni, aminek nagyon sokat köszönhetek. Ilyen színvonalú, ennyire fókuszált elmélyüléssel egy jól

körülhatárolható témában egyetemi éveimben nem igazán találkoztam, hasonlóként csak néhány szakkollégiumi kurzuson tapasztaltam. Nagyon egyedi jelenség volt – sokszor mondta is nekünk, hogy ilyen klasszikus tanári dolgokat, például motiváló szövegeket tőle ne várjunk, szedjük össze magunkat, és kész. Működött, legendás bemondásokat köszönhetünk neki, amelyeket ma is szívesen idézünk vissza. A kurzus további különlegessége az volt, hogy egy gyönyörű, a Fővám térre néző tanszékvezetői szobában zajlott. Ez már egy másik sztori.

Talán a fentiekből is látszik, hogy Gábor nem igazán tanárként tekint magára, kollégái sem így gondolnak rá elsősorban. Ehhez képest a szakkollégiumból szűken vett közgazdasági területen kutatói pályára továbblépők egész generációját tanította magas szinten, mestere volt több tucatnak a ma nemzetközileg is jegyzett magyar közgazdászok közül. Aztán ehhez jött a Közgáz 2000-ben indult reformja. Kollégistaként közelről követhettem végig Chikán Attila reménytelen, heroikus küzdelmét azzal a buta, de annál agresszívabb agg rinocéroszal, ami az egyetem akkor volt. Attila egyik feltétele ahhoz, hogy egyáltalán belevágjon, az volt, hogy a Mikroökonómia Tanszéket Kertesi Gábor vezesse. Az egyik legnehezebb harcot együtt vitték végig, több évtizedes lemaradást dolgozva le. Végül a reform csak néhány évet élt, de így is elképesztő eredményekkel járt. Amikor 2004-ben az egész művet szétverték, és Gábor lemondott a tanszék éléről, munkáját a Rajk Kollégium nyílt levélben köszönte meg az egyetem nyilvánossága előtt.



VARGA JULI ÉS GÁBOR CHIKÁN ATTILA 60.,
A RAJK KOLLÉGIUM 34. SZÜLETÉSNAPIJÁN (2004)

Számomra az igazi beavatást az jelentette, hogy Gábor kutatási asszisztense lehettem. Akkoriban már világos volt, hogy én inkább alkalmazott, mint klasszikus irányba haladok, sok más asszisztenssel szemben így nem a társszerzőség vagy a közös kutatás volt az irány. Elsősorban munka lett volna tehát, ehelyett pillanatok alatt igazi szellemi kalanddá és egyre inkább barátokzássá alakult. Sokáig tartott – amikor már rég kinőttem belőle, még azon gondolkodtam, hogyan lehetne tovább folytatni ezt a dolgot.

Aki dolgozott már Gáborral, tudja, mitől keletkezik ez az érzés. Eleve, mennyire durva együtt dolgozni valakivel, aki tényleg mindent olvasott. És persze egy olyan univerzumba merültem alá, amely egészen megváltoztatta a gondolkodásomat. Kézdi Gábor ökonometria-kurzusán már használtam Statát, de az adatbázis-építés és -tisztítás, a hasonló finomságok innentől a mindennapok részévé váltak. Ezek tényleg érdekes dolgok, ma is nagyon szeretek adatokkal technikailag is dolgozni. Ezekből a szeánszokból azonban valóságos ünnepnapok lettek: abnormális módon alig vártam, hogy megint fél napokat a gép előtt ülhessek. Zseniális jelenetek sora van előttem, mint például, amikor adatokért kellett járkálnom az Oktatási Minisztériumba. A tárgyalási alapot az intézmény saját évtizedes statisztikai jelentették, amelyek a minisztériumban nem voltak meg, de Kertesi Gábornak igen. Ebből az időből van egy kedvenc képem: ekkoriban már lehetett, de még nem volt érdemes telefonnal fényképezni, mégis ez a kép adja vissza legjobban az ilyen gondolkodós, hosszú esték hangulatát a Veres Pálné utcában.



MUNKÁBAN EGY TÉLI ESTÉN (2006)

Ezek a dolgok kitörölhetetlenül beépültek a gondolkodásomba, és sok nehézséget is jelentenek persze, hiszen bármilyen munkát végzek, önkéntelenül bejön a képbe az a precizitás és könyörtelen önkritika, újra és újra megkérdőjelezés, a tökéletes eredmény keresése, amit ezekben az években tanultam. Bár nem voltam kutatótárs, sosem dolgoztam úgy az adatokkal, hogy ne tudtam volna pontosan, minek mi a jelentősége, láttam, hogy Gábor hogyan használja saját gondolkodásának strukturálására is azokat az alkalmakat, amikor röviden össze kellett foglalnia újabb két-három hét munka eredményeit. Ugyanígy sosem maradt ki ezeknek az ügyeknek a társadalmi jelentősége, ezeket is módomban volt részletesen megismerni.

Nagyon tanulságos volt látni, hogy a szofisztikált módszertan mennyire hordozza az öncélú alkalmazás csapdáját: hányszor futottunk neki ügyeknek nukleáris arzenállal, és derült ki a végén, hogy az adatok mélyebb megértése után néhány elképesztően elegáns változódefiniálás és finom kereszttábla átütőbb, mint egy brutálisan bonyolult modell.

A munka legjobb része persze mindig a nyár volt: ilyenkor ugye Mindszentkállára kellett menni, ami már a megközelítés kapcsán is garantálta például a stoppolási kalandokat. Ez a kutatóközpontként működő nyári rezidencia adta aztán talán a legjobb élményeket. Egy kellemes nyári reggelen például Gábor meglehetősen fáradtan fogadott: mint kiderült, Pulcinella hajnalban a szemközti ház padlásán ragadt, így reggel Jancsival a macskamentő expedíció keretében a nyitott ablakon át másztak be az idegen házba a misére menő asszonyok legnagyobb örömére.



A KÁLI-MEDENCE A TERASZRÓL (2005)

És persze, ahogy teltek az évek, egyre több szó esett mindenről, de elsősorban filmekről. Eléggye gyorsan kiderült, hogy ez közös szenvedély, az ízlésünk is hasonló. Finoman szólva is hátrányból indultam, szóval inkább egyirányú volt az információáramlás, én inkább technikai ügyekben segítettem, ha éppen tudtam. A legtöbb dolog előbb-utóbb úgyis szembejött volna, találkozom a BBS-rövidfilmekkel, Fehér György, Cassavetes vagy Mike Leigh munkáival. De így egészen töményen kaptam egy csomó tudást, és közte olyan dolgokat is, amelyekre valószínűleg máig sem találtam volna rá, mint amilyen Vas Judit Mérei módszereit bemutató kisfilmje, vagy éppen a Syberberg-összes.



DANI MINDSZENTKÁLLÁN (2008)



STÍLUS DOLGÁBAN MÉRVADÓ: PULCINELLA

Az évek teltek, Mindszentkállán rendszeresen spontán látogatók voltunk, hol barátokkal, hol gyerekekkel. Mikor már magunknak kerestünk házat, néhány éjszakát ott töltöttünk egy tavaszon, az egyik konyhai falvédő szövege már ekkor mélyen beépült, és jelszavunkká vált.

Azon gondolkodom, a Gáborral való közös dolgokban mi fogott meg legjobban. Minden lényeges dolgot említettem, de a lényegét nem, mert ez maga a stílus. Ki tud ilyen egyszerűen, ennyire rendezetten és elegánsan összefoglalni bonyolult struktúrákat látszólag spontán módon, néhány szépen rendezett fehér papíron, ceruzával a kezében? Melyik közgazdász alakít ki olyan minőségű munkakörnyezetet, amelyet egyébként csak alkotóknál tapasztalunk (vö. a gombosszegi dolgozószoja)? És a legfontosabb, a humor. Ez a fajta önirónia, amely egyszerre építkezik a két háború közötti klasszikus pesti humor hagyományából, Karinthyból, de éppúgy a háború utáni abszurdból. Amikor az újabb feladat málenkij robot néven érkezik. Vagy amikor a klasszikus, sok hónapon át vért izzadós projekt összefoglaló dokumentumának címe: nyári multság.



A LEGENDÁS FALVÉDŐ MINDSZENTKÁLLÁN

ALACSONY BELÉPÉSI KÜSZÖB
PÉCSÉLYEN

Hogy mit tanultam? Hogy a szakmaiság és a műveltség nem vagy-vagy, hanem és. Hogy egyik sem értelmes a másik nélkül, és hogy ezt a gondolatot tovább kell adni, de csak hiteles példával lehet továbbadni. Megtanultam, hogyan strukturálhatjuk a gondolatainkat, hogyan tarthatunk rendet az örökös home office-ban és dolgozhatunk folyamatosan. Megtanultam, hogy ha már foglalkozunk társadalmi problémákkal, érdemes a legfontosabbakkal foglalkozni a hülyeségek helyett.

Megtanultam, hogy a páternosztteren mindig át kell fordulni egyet.

A falvédő szövegét aztán pécselyi présházunk küszöbén betonba öntöttük. Sok év múltán végül úgy alakult, hogy már az eredeti is a házat díszíti. Nem könnyű, de továbbra is tartjuk magunkat ehhez a jelmondathoz.

Nyílt levél

Köszönet Kertesi Gábornak

Az alábbiakban a Rajk László Szakkollégium tagsága mond köszönetet Egyetemünkön végzett munkájáért a Mikroökonómia Tanszék nemrégiben leköszönt vezetőjének.

Kertesi Gábor másfél évtizede tanít szakkollégiumunkban. Az általa vezetett kurzusok kollégisták generációi számára képviselték (és mind a mai napig képviselik) a formális közgazdaságtannal való alapos megismerkedés terepét. Ezekben a kurzusokon – a módszertanilag igényes oktatás mellett – Kertesi Gábor nagy hangsúlyt fordít arra, hogy felhívja hallgatói figyelmét a társadalomtudományok művelésének etikai vonatkozásaira, a társadalomtudósok társadalmi felelősségének kérdéseire. Szakkollégiumunk 2002-ben létrehozta a Rajk László Szakkollégium Tanára címet, amelyet azoknak az oktatóknak ad át, akik hosszú időn keresztül gyakoroltak jelentős hatást a kollégium hallgatóinak szakmai fejlődésére, és akikkel ezért a kollégium intézményes, hosszú távú kapcsolatot kíván fenntartani. Kertesi Gábor egyike azoknak a tanárainknak, akiknek munkáját már a díj alapításának évében elismertük ezzel a címmel.

Amikor 2000-ben Kertesi Gábor átvette a Mikroökonómia Tanszék irányítását, ezt kollégiumunk tagsága örömmel és várakozással üdvözölte. Úgy gondoltuk, hogy Kertesi Gábor szakértelme garanciát jelent majd arra, hogy Egyetemünkön érdemi javulás következzen be a formális közgazdaságtan oktatásának színvo-

nalában. Megítélésünk szerint a korszerű mikroökonómiai ismeretek nélkülözhetetlenek egy gyakorló közgazdász számára. Ennek megfelelően úgy véltük, hogy a Kertesi Gábor által tervezett tantárgyreform hozzájárul az egyetemünk által kiadott diploma értékének növeléséhez.

Lássuk, milyen eredményeket ért el a Kertesi Gábor által vezetett Mikroökonómia Tanszék! Nagy tudású, tetterre kész oktatói gárdát toborzott, ennek tagjai segítségével új tantervet alakított ki. Közülük első helyen említjük a mikroökonómia tárgy reformját: immár minden hallgató számára kötelező a két féléves, nemzetközi elismertségű tankönyvön alapuló képzés. Kötelező tantárggyá vált a Piacszerkezetek stúdium, amely korábban hiánycikknek számító ismereteket ad át. A tanszéken kidolgozták a 2004-től beindítani tervezett Piac-elemző szakirány teljes tantervét.

Nem tisztünk megítélni azokat az okokat, amelyek Kertesi Gábor távozásához vezettek a tanszékvezetői posztról. Csupán sajnálattal konstatáljuk, hogy az általa és ambiciózus munkatársai által kidolgozott újítások félbemaradtak, és jó részük nagy valószínűséggel nem jut el a megvalósításig.

Nagy szeretettel és tisztelettel köszönjük Állandó Tanárunknak az elmúlt három évben Egyetemünkön kifejtett erőfeszítést, amely egy színvonalasabb közgazdászképzés megvalósítására irányult.

Rajk László Szakkollégium

KEDVES GÁBOR! Születésnapod alkalmat teremt arra, hogy köszönetet mondjak neked azokért az értékekért, amelyeket számomra (és persze mások számára) felmutattál, s azokért a konkrét példákért, amelyeket láttam tőled arra, hogyan lehet és kell az értékeket ténylegesen követni.

Biztos sokan egyetértenek abban, hogy minőségi életet érdemes élni, és minőségi munkát érdemes végezni. A Te éveid és napjaid, amennyit én megtapasztalhattam belőlük az utóbbi évtizedekben, azt mutatják: ezt lehet következetesen csinálni úgy, hogy ezzel lehetőségeket nyissunk az erre fogékony emberek számára, és így közjót teremtsünk.

Sokszor (de nem elégszer) találkoztunk az évek során, ennek alapján úgy érzem, hogy elveid és példáid velem vannak, s a maguk módján beépültek a gondolkodásomba. Van azonban két fontos pontja az életemnek, ahol konkrétan is élvezhettem közreműködésed áldásait.

A kilencvenes évek elején a Rajk útkeresésben volt. Tudtuk, hogy az előző évtized politikaközpontúságát fel kell váltania egy erőteljesebb tudásorientációnak. Akartuk is ezt a váltást, de erősen botladoztunk a megvalósításban. Ezekben az években kurzusaiddal és tanácsaiddal is mérhetetlen sokat segítettél, s azzal támasztottad alá világlátásod igazát, hogy elveid és tudásod fegyverzetében néhány év alatt pályára segítettél egy olyan közgazdász-nemzedéket, amelyik ma is mértékadó Magyarországon. Mindenesetre én innen számítom a közgazdaságtan hazai meggyökerezését.

Aztán (ez a második pont) tettünk egy kísérletet arra, hogy behozzuk a minőségi közgazdasági képzést a Közgáz falai közé. Nagy vállalás volt, és fájdalmas bukás. De az, ahogyan Te választott munkatársaiddal a magad területén megteremtetted a szintemelés lehetőségét, s ezzel esélyt adtál az egész projektnek, az számomra feledhetetlen. És persze módfelett tanulságos.

Kedves Gábor, ezek csak szerény (de nem jelentéktelen) összetevői annak az életpályának, amelynek már a derekán kialakult a „Kertesi-legenda”, amelyről nemcsak nekem, de sokunknak nagyon jól esik bennfentesként beszélni. Köszönöm, köszönjük ennek lehetőségét – és kívánjuk, várjuk az új találkozásokat!

Barátsággal és jókívánságokkal:

[Chikán] Attila



VALAMIKOR 1992 JÚNIUSÁBAN LEHETETT, amikor az „öreg” szakkollégisták szóltak, hogy a jövő héten bejön a Rajkba A *Kertesi*, aki most érkezett hazza Amerikából. „Élménybeszámolót fog tartani, és szeretne szoros szakmai kapcsolatot kiépíteni a rajkosokkal.” Azt, hogy A *Kertesiként* hivatkoztak rá, persze akkor is jelentett valamit, de azt hogyan is lehetett volna előre látni, hogy ez a találkozó a Rajk „kiállító” termében mennyire meghatározó lesz az egész azt követő életemre. Következő héten eljött Gábor baseballsapkában és olyan hittel és meggyőződéssel beszélt arról, hogy milyen fontos a szakmai alapok elsajátítása a „jó” tanulmányok megírásához, hogy mi sem volt természetesebb annál, hogy szeptemberben ugyanott ültem a legendás Kertesi-kurzuson többedmagammal. Innen szinte természetesen jött a kutató-asszisztensi munka, majd a közös cikk és a közös iroda a KTI-ben, és persze a barátság. Azok az évek adták meg az alapokat nemcsak a későbbi tanulmányokhoz és kutatáshoz, hanem ahhoz is, hogy a sikeres kutatáshoz akkor is fessegetni kell a határokat, ha ez nem mindig kényelmes.

Az utóbbi évtizedekben földrajzilag és témákban is viszonylag messzire kerültünk egymástól. De a fent említett nélkülözhetetlen alapokon kívül még két dolgot szeretnék megköszönni Gábornak.

Az egyik, hogy makróökonómus lettem. Itt nem elsősorban a munkagazdászoként az adatok megtisztításával és tárolásával eltöltött végtelennek tűnő és nem mindig felhőtlenül boldog időkre gondolok, hanem arra, hogy Gábor mindig az mondta, hogy ha fiatalabb korában került volna Chicagóba, akkor biztos a makrórt választotta volna kutatási területként. Ha másként nem, tudat alatt ez is szerepet játszott abban, hogy én végül így tettem.

A másik, hogy pályafutásomban arra vagyok a legbüszkébb, hogy szerete a nagyvilágban több mint 50 doktorandusztanítványom kutatója és tanítója a gazdaság és társadalom összefüggéseit. Ha nem is tudatosan, de ebben is Gábor példáját követtem. Számára a következő nemzedékek kinevelése mindig is legfontosabb tennivalók egyike volt. Az elmúlt három évtizedben szinte minden évben új asszisztensek és „tudományos segédmunkatársak” nőttek ki a Kertesi-iskolából, akik nélkül nehéz lenne ma elképzelni a közgazdaságtant Magyarországon.

Köszönöm Gábor sokunk nevében is, és boldog születnapot!

Ábrahám Árpi



FAZEKAS KÁROLY

MIRE VALÓ A TANÍTÁS?

„...mond meg nekem, Mester – fogott a kérdésbe a szerzetes –, hogy mire való a Tanítás? Ajaj! Ajaj! – sóhajtozott Lin-csi. – Ennél a kérdésnél én is mindig elakadok. De még talán maga a Magasztos se tudja, mire való a Tanítás. Híveim! Mindazonáltal úgy gondolom, hogy a Tanítás és minden más emberi találmány – vizsgálatásra való. Minden csupán vizsgálatás, semmi más. Vizsgálatásként azonban mégis csodás. A Tanítás éppúgy, mint a többi elgondolás, mit élénk tárnak a tudós mesterek, az ábrázoló művészek, a poéták. Tudjátok meg, szerzetesek, hogy azért van ez az óriás igyekezet, komoly iparkodás, mert az ember azt reméli tőle, hogy általa könnyebb lesz az élet és könnyebb lesz a halál. És azért, mert nincs más. Ez a legtöbb, amivel az ember segíthet magán. Alkot és prédikál – vagyis vizsgálatódik, mert tudja, hogy bárhol jár, sarkában a halál – mondta szerzetesének Lin-csi apát, kolostorának csarnokában egy reggel, a Huo-to folyó partján.” (Sári, 1999, 29.)

Édesapám egy kis protestáns egyház lelkésze volt. Mai fejjel a lelkész szót használok, ha a foglalkozására gondolok. Gyerekkoromban nem is hallottam ezt a kifejezést. Ha akkoriban az általam ismert felnőttek apám foglalkozásáról beszéltek, a prédikátor szót használták. Emlékszem, mennyire utáltam kisiskolás koromban az első tanítási napot. Akkor még nem volt GDPR, és nem hallott senki a személyes adatok védelméről. Az év indításánál az osztályfőnök úgy töltötte ki az osztálynaplót, hogy szép sorban fel kellett állni, és hangosan be kellett diktálni adatainkat: születési év, hely? 1951, Miskolc. Apád foglalkozása? Prédikátor – ???

Már augusztus végén tudtam, hogy ennél a pontnál az egész osztály röhögni fog. Az ötvenes évek végén jártunk. Miféle foglalkozás az, hogy prédikátor? Húsz év se telt el és 1975 szeptember elsején beléptem a Közgazdaság-tudományi Intézetbe, Révész Gábor csoportjába. Gábor intézte el Nyers Rezsónél, hogy felvegyenek. Később elmondta, hogy a biztonság kedvéért tájékoztatta Nyers elvtársat az önéletrajzomban lévő makuláról. Nyers felhúzta a szemöldökét, de nem szólt semmit. Gábornak egy kérése volt csupán: legalább három évig ne disszidáljak. Úgy üresedett meg a helyem, hogy a Révész-csoportból Rupp Kálmán lelépett egy londoni konferenciáról. Néhány hétre rá Révész fia, aki nagyon tehetséges matematikus volt, szintén külföldön ragadt. Túl voltunk már az ötvenes éveken, de ami sok az sok. Révész mester úgy érezte, három disszidálás a tágabb családban már betenne neki.

Konzolidált évek jöttek. A prédikátorból lelkész lett, az egyetemistából közgazdász-kutató. Apám foglalkozásával megbékéltem, de a közgazdász-kutatósággal

nem. Mi az, hogy közgazdász? Mi az, hogy kutató? Végül is miféle pálya az, amelyen elindultam? Bevallom, az elmúlt évtizedek során – akár mezei kutatóként, akár ilyen-olyan címekkel felruházott vezetőként – sokszor megfogalmazódott bennem Lin-csi apát tanítványának kérdése. Végül is mire való a Tanítás? Mire használjuk a végtelen óceán vizébe hulló cseppnyi időnket? Végül is mire való az egész életünkben űzött iparkodás?

Teltek az évek, jött a rendszerváltás és 1993-ben az MTA Munkatudományi Bizottságában megszerveztük az első *sziráki munka-gazdaságtani konferenciát*. Az az első nem is Szirákon volt, hanem a Taurus Gumiipari Vállalat által a Zichy-Hadik kastélyból kialakított seregélyesi oktatási központban. Emlékeim szerint Timár János intézte el valakinél, hogy ingyen megkapjuk két napra a helyet. Sok mindent elfelejtettem azóta, de Kertesi Gábor előadására ma is emlékszem. Gábor a Kemény István által vezetett romakutatás során végzett 1993-as adatfelvétel buktaóiról és a mintavétel során alkalmazott módszerekről beszélt. Hogyan építhetünk fel a kutatási célnak megfelelő adatbázist? Hogyan identificaljuk a roma származású népséget? Hogyan biztosítható a mintavétel reprezentativitása? Miért és mire tudjuk használni ezt az identifikációt? Egy rendkívül bonyolult módszertani probléma megoldásának világos, apró részletekbe menő kifejtése hozzákapcsolódott egy már akkor is súlyosnak érzett társadalmi probléma bemutatásához (lásd erről *Kertesi-Kézdi*, 1998). Gábor előadása ma is él bennem. A társadalmi probléma felismerése és a helyzet felmérése. Az oksági kapcsolatok feltárása. Mindez beleágyazva abba az igénybe, hogy ne csupán megismerjük és saját tudatunkon átszűrve magyarázzuk a fontosnak tartott társadalmi-gazdasági összefüggéseket. Vitassuk meg, kérdezzünk bele, kritizáljunk és javasoljunk! Mézni és változtatni, újra mézni! No, igen. Telt az idő és megjelent *A társadalom peremén* Gábor Lénának és Balázsnak ajánlott műve a magyarországi cigányság munkaerőpiaci és iskolai hátrányairól. (*Kertesi*, 2005, 167. o.) Ugorjunk ismét egy tucat évet! Július közepe volt, Balatonlellén nyaraltam, amikor megjelent Köllő Jancsi és rávettem, menjünk át Kertesi Gáborhoz Mindszentkállára. Ott lesz Varga Juli és Csapó Benő is. Kijöttek a PISA-felmérés összehasonlító elemzései. Arra figyelmeztetnek, hogy a magyar oktatási rendszer inkább növeli, semmint csökkenti a hátrányos helyzetű tanulók már az iskolakezdekéskor meglévő lemaradását. Átmentünk Gáborhoz, és ott a kertben két nap alatt elkészült az ÉS-ben megjelent manifesztum első változata (*Csapó és szerzőtársai*, 2006). Nagyon elszántak voltunk. Ott, akkor a mindszentkállai nyárban nemcsak szükségesnek, de lehetségesnek is tartottuk a magyar közoktatás megújítását.

Megjelent az írás, egy ideig csönd volt, aztán jött a kérés 2007 tavaszán, mutassuk be a problémát és a cikkben felvázolt javaslatainkat a kormánynak. Gábort kértük fel a helyzet értékelésére és az elvégzendő munka felvázolására. Világos, érdek-

feszítő és felkavaró prezentáció volt. Azt hittem leszakad az asztal az Országház Munkácsy-termében az élénk tárt tények és következtetések súlya alatt. De nem történt semmi. A magasba vesző gótikus falakból és a ránk szegeződő tekintetekből csend és nyugalom áradt. A következő két évben – nem kis részben a Gáborból áradó lelkesedéstől hajtva – az Oktatási és Gyerekesély Kerekasztal tagjaival megírtuk a *Zöld könyvet*. Most újra elolvastva a Gábor által a közoktatási intézmények méréséről, értékeléséről és az iskolák elszámoltathatóságáról írt fejezetet, világos tartalmat kapnak a sziráki előadás huszonnyolc évvel korábban belém vésődött szavai.

„A közoktatási intézmények hatékony működésének garanciája abban rejlik, hogy mennyiben sikerül a tevékenység *eredményét* jól tükröző információkat összegyűjteni és az így összegyűjtött információkhoz megfelelő értékelési rendszert és ösztönzőket kapcsolni.” (Kertesi, 167. o.)

Eltelt újabb tíz év. Tavaly, először az elmúlt közel harminc évben, a járvány miatt elmaradt a sziráki konferencia. A Zoom sok mindenre alkalmas, de a sziráki előadások, beszélgetések, éjjeli tekepartik élményét nem tudja a képernyőkre varázsolni. Jó lenne felmenni Gáborhoz, beülni a Centrálba, találkozni az Intézetben. Beszélgetni. Alkotni és prédikálni. De leginkább vigasztalódní, ahogy azt Lin-csi apát mondta kolostorának csarnokában egy reggel, a Huo-to folyó partján.

Hivatkozások

CSAPÓ BENŐ–FAZEKAS KÁROLY–KERTESI GÁBOR–KÖLLŐ JÁNOS–VARGA JÚLIA (2006): *A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás átfogó megújítása nélkül*. Élet és Irodalom, november 17.

KERTESI GÁBOR (2005): *A társadalom peremén*. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris. Budapest.

KERTESI GÁBOR (2008): *A közoktatási intézmények mérése-értékelése, az iskolák elszámol-*

tathatósága. Megjelent: *Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia* (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. Ecostat, Budapest, 176–192. o.

KERTESI GÁBOR–KÉZDI GÁBOR (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest.

SÁRI LÁSZLÓ (1999): *Reggeli beszélgetések Lin-csi apát kolostorában*. Magyar Könyvklub, Budapest.



EBBEN A SZÜLETÉSNAPI ÍRÁSBAN GÁBORRÓL mint oktatóról és szerkesztőről írok. Egyrészt Gábor egyetemi oktatóként 2000 körül megújította a Közgáz mikroökonómia oktatását; másrészt sorozatszerkesztőként remek angolszász közgazdasági szakkönyvek magyar nyelvű fordítását és kiadását intézte.

Közgáz mikroökonómiai oktatás

Gábor 1993 és 2004 között tartott munkagazdaságtani kurzusokat a Közgáz Rajk László szakkollégiumában. Mint idősebb kolléga, informálisan egy félévet én is „lenyomtam”, és akkor láttam, milyen alaposan tanítja a néhány kiválasztottat Gábor. (Előtte ő is hallgatott nálam egy félévet a dinamikus módszerek a közgazdaságtanban című kurzusomon.) Remekül ötvözte a rendszerességet az intuícióval. Egy konkrét példa, amit manapság is felhasználok: ismert, hogy a Spence-féle oktatási szűrő azt modellezi, hogy még akkor is érdemes egyetemre járni, ha ott semmit sem tanul a diák, mert jelzi: jó képességű a végzett hallgató. Ennek részleges bírálataként Gábor megemlítette, hogy az amerikai mezőgazdasági főiskolákra olyan farmerek is járnak, ahol nincs szükség a jelzésre, hiszen saját magukat alkalmazzák.

Gábor 2000 és 2004 között volt a Közgáz mikroökonómiai tanszékének vezetője. Hatalmas energiával vetette bele magát a mikrooktatás megújításába. Példás előadásvázlatokat készített (darabjai még megvannak!) a később, 2004-ben megjelent Hal Varian *Mikroökonómia középfokon* című könyvéből, amelyeket rendszeresen megbeszélte a gyakorlatvezetőkkel.

Kurzusa az első tanév második félévében kezdődött, de a matematikaoktatás a félév elején még nem jutott el a kétváltozós függvények elemzéséhez, amely a mikroökonómia megalapozásához kell. Például egy kétváltozós konkáv hasznosságfüggvény maximalizálása lineáris költségvetési korlát mellett a Lagrange-szorozók módszerével. Gábor megkért, hogy készítsek egy kétórás intuitív előzetes írott és vetített anyagot. Szóban megmondta, hogy milyen témákra lesz szükség, és néhány nap múlva odaadtam az első írott változatot. Gábor alaposan átnézte, és javításokkal visszaadta. (Például a nevezetes burkológörbe-tételre a saját bizonyításomnál jobbat javasolt.) Ez néhány-szor megismétlődött, és hamarosan eljutottunk egy olyan végső változathoz, amelyet előadhattam a gyakorlatvezetőknek (műegyetemi matematikusok számára írott jegyzeteimben ma is használom).

Mivel (két részletben) több száz fő nagy teremben hallgatta a kurzust, Gábor felhívta a figyelmem, hogy a gépelt fóliák készítésénél a szokásosnál is nagyobb betűkre lesz szükségem. Amikor az átszerkesztéssel elkészültem,

egy tanársegédjét megkérte: menjünk le a nagy előadóba, és ellenőrizzük, láthatók-e a betűk az utolsó sorból is. Szerencsémre minden rendben volt. (Azóta is harcot vívok olyan előadókkal, akik olvashatatlan vetítéssel teszik próbára a nézők figyelmét.)

Közgazdasági szakkönyvek sorozata

Gábor 1975 és 1981 között a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóban dolgozott, először ott futottunk össze. Azután intézeti kollégám lett. 2000 körül Gábor megelegette, hogy a magyar közgazdasági tankönyvpiacot főleg kipróbálatlan hazai könyvek uralják, és elindított egy minőségi tankönyvsorozatot. Ugyanazzal az alaposággal állította össze és szervezte meg a Tankönyvkiadó közgazdasági kiskönyvtárát és tankönyvsorozatát, mint ahogy előkészítette a mikrooktatást a Közgázon.

Megint egy személyes emlék. A sorozat egyik könyvének megjelenésekor Gábor megkért, hogy a Népszabadságba írjak egy recenziót a könyvről. Elolvastam Victor Fuchs *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségek* című remek könyvét, megírtam a bírálatot. Remélem, segítettem a könyv és a sorozat terjesztésében.

*

Nem követem naprakészen az egykori Közgázon folyó mikrooktatást, és viszonylag kevés új tankönyvet látok a könyvesboltok polcain. Attól félek, hogy Gábor áldásos tevékenysége mindkét fronton hiányzik.

Simonovits András

2009 NYARA, TURNER-KÉPEK BUDAPESTEN,¹ a Szépművészeti Múzeumban. Ott a helyünk. Kit hívjunk? Gábor és Léna? Velük régen találkoztunk. Mi van, ha Gábor éppen a szokásos Kertesi-üzemmódban él? Igen, abban volt: óriási munka, jelentős elmaradások, nagy tanulmány véghajrája, nincs ideje semmire, sajnálja, majd egy másik alkalommal. Szép az idő, mindössze 80 kép, másfél óra, utána újult erővel...

Gábor, talán Léna biztatására, végül kötélnek állt. A múzeum lépcsőin üldögélve (kire kellett várni?), halkán kérdezt: mondd, jó ez? Hova is megyünk? A kiállítás első termétől hatni kezdett Turner zsenialitása. Gyorsan csökkent a „legyünk túl rajta” hangulat, és nőtt a lelkesedés Gáborban. „Ez kurva jó!” – tudatta velünk számos kép láttán. A „korát megelőző impreszionista technikával” festett, rajzolt itáliai táj- és életképek megtették a hatásukat. Egy óra sem kellett és csatlakozott Turner csodálóinak hatalmas táborához. Hozzánk.

Mozgalmas hetek következtek. Gábor továbbra is gőzerővel dolgozott a tanulmányon, előadáson, kutatási terven (szabad a vásár), ám eközben számos Turner-életrajzot, tanulmányt, képet, kiállításkatalógust küldött. Megszerezte, ezért – ahogy működni szokott – megismerte Turnert. *Rendszerezte és megosztotta velem a szerzett tudást.* Feltételezte, hogy komolyan veszem a nagy festőt – és méltó partnere leszek a befogadásban és elmélyedésben. Nem volt, nincs ebben semmi különös. Aki ismeri őt, tudja: *ez jár* tanítványnak, munkatársnak, előadásai közönségének, politikai szövetségnek.



JOSEPH MALLORD WILLIAM TURNER: THE GREAT WESTERN RAILWAY

¹ Turner és Itália – Kiállítás a Szépművészetiben. *Építészfórum*, 2009. július 17.

Nem érdemeltem a bizalmát: a küldött dokumentumokat rendre csak át-futottam, sőt – ma már bevallom – egyeseket ki sem nyitottam. Ahogy ilyenkor lenni szokott, egy apróságon lebuhtam – hetekkel, hónapokkal, évekkel később? –, már nem emlékszem. „Ha Bostonban jársz, nézd meg a múzeumban a *Nagy nyugati vasút*-at – zseniális” – nagyképzűsködtem.

„Londonban van, a National Galleryben” – jött a szerény, de határozott közlés. Hamar kiderítettem, igen ott. De mit láthattam én Bostonban? Egy másik remek Turner-képet, de ez már egy másik történet.

Laki Mihály

GÁBOR MUNKÁSSÁGÁNAK SZÁMOMRA LEGFONTOSABB jellemzője a társadalmi ügyek iránti elkötelezettség és a maximális szakmai pontosságra törekvés egysége. Esetében a kifinomult módszertani eszközök alkalmazása nem öncél, nem azt szolgálja, hogy egy esztétikus modellel választ adjon valamilyen szűk körű problémára. A legsúlyosabb magyar társadalmi kérdéseket kutatja, de a szenvedély sosem ragadja el annyira, hogy akár a legkisebb logikai rés maradjon meg a gondolatmenetében. Példát ad a hosszú távú gondolkodásra: ha egy probléma vizsgálatához nincsenek megfelelő adatok, akkor sosem sajnálta az energiát a legkevésbé látványos aprómunkától, az adatok magas színvonalú előállításától sem.

Molnár György

AZOK KÖZÉ TARTOZOM, AKIKET K. G. FELKAROLT és támogatott pályafutásuk egy fontos pillanatában. Számomra a pillanat döntő volt, mivel szembesülnöm kellett teljesítőképességem határaival, és azt hiszem, Gábor segítségemre volt ebben. Tizennyolc évesek voltunk, előfelvételis évünket töltöttük Kalocsán (katonatörténet következik, a kényesebb ízlésűek lapozhatnak).

Aznap reggel egy őrmester és egy öregkatona mellé beosztva rakodóként vidékre utaztam, konyhai beszerzések ügyében segédkezni. Kimozdulni a laktnya egyhangúságából már önmagában ígéretes volt, s az, hogy a teherautó egy módos soltvadkerti gazda udvarán állt meg, nekem addig ismeretlen, külön világra nyitott kaput. A porta tágas volt, a gazdasági épületek jól felszereltek, mindennek megvolt a helye, és mindenkinek a maga feladata. Olyannak tűnt, mint egy önellátásra képes üzem, amelyik kereskedik azért a külvilággal, benne alkalmasint a hadsereggel is. Amikor később az oikoszról olvastam, vagy Fél Edit és Hoffer Tamás *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* című könyvét dolgoztam fel, egyebek között ez az emlékfoslány is eszembe jutott. Az idős gazda a rakodást felügyelte, a pénzügyeket pedig szegedi papucsot viselő, szemrevaló felesége intézte az őrmesterrel. Hogy ez miként befolyásolhatta a keresleti-kínálati görbék alakulását, akkor még közgazdaságtanban járatlan lévén nem tudtam igazán felmérni.

A rakodás jó sokáig elhúzódott, enni nem kaptunk, pálinkával viszont megkínáltak, s útravalónak is azt adtak. A teherautó platóján az öregkatonával kezdetben pikáns slágereket énekeltünk, majd a ponyvát tartottam, amikor megszűnt ki kellett hajolnia. Titokban büszke voltam magamra, hogy előfelvételis kopaszként állom a sarat, és még én segíthetek. A lerakásban azonban már nem vehettem részt, a kocsirol lekászálódnom is nehezen sikerült, így megkértem valakit, hogy kíséren fel a körletbe. Bár csak halványan emlékszem, de úgy maradt meg bennem, hogy ez a valaki Gábor volt. Hónom alá nyúlt, és feltámogatott az emeletre, ahol társaim a mosdóvályúk fölé hajolva már takarodóhoz készülődtek. Ott aztán korábbi jogos büszkeségem hamarosan okafogyottá vált.

A következő napokban az arányokon és mértékeken sokat töprenghettem volna, de nem állt rá készen a fejem. Valami mégis leszűrődött és megmaradt, ami csak tapasztalat: karcos pálinkát éhomra mértéktelenül vedelni borús jövendőt jelez.

*

Gábornak több évtizedes meggyőződése, hogy kosárlabdázás közben elszenvedett térd sérülését kettőnk ütközése okozta. Kezdetől igyekeztem meggyőzni

arról, hogy téved, de láthatóan sikertelenül. Én ugyanis úgy emlékszem, hogy a palánk alatti tumultusban nem velem ütközött, de próbáltam felrángatni, s közben rákiáltottam: kelj fel és ne szimulálj! Nem éppen lélekgyógyító szavak, de ezt hozta a pillanat, s egyébre nem volt képesítemem. A fájdalommal együtt ez éghetett bele az emlékezetébe. A színlelést pedig időközben olyan tökélyre fejlesztette, hogy a szakorvosok térdműtétet láttak szükségesnek.

Arra az esetre tehát ha netán mégis az én memóriám csalna (vagy kezdettől szándékolatlanul retusálna), azt hiszem, biztonságosabb, ha most elnézést kérek.

*

Tudva, hogy Gábor az igazság iránt szenvedélyesen érdeklődik, lenne itt még valami. Lehet, hogy mások számára már régtől világos, nekem csak mostanában jutott tudomásomra egy meghökkentő irodalom- és politikatörténeti tény. Ez új megvilágításba helyezheti a hazai munkásmozgalom történetének vonatkozó fejezeteit. Egy pillanatig legalábbis azt hittem, fény derül végre arra, hogy miért kezelték Szittyá Attila Bendegúz költeményeit a 20. század második felében zárt anyagként. Miként arról mindenki meggyőződhet a *Megfúvom fűzfalantomat* című válogatás utószavából (*Zenit K.*, 1990, 56.), van egy 1921-ből származó költeménye, amelyik így kezdődik:

*Zengjük a dalt mi mámoros ajakkal,
Arany verőfényvel kel fel a hajnal!
Dobban a föld szíve s ébred a nép
Új élet ébred a régi helyén!*

Szóval kényelmetlennek találták volna a forrást s a plágium gyanúját is. Meglehet, de legyünk körültekintők, és váltsunk nézőpontot: mivel a szerző nem idegenkedett a parafrázisoktól (l. „Egész úton München felé azon gondolkodám”), az is elképzelhető, hogy egy nem sokkal korábbi dalt költött át. Gyakran történik ilyesmi. Az pusztán a folklór körébe tartozik, hogy a „Szódd a selymet elvtárs” kezdetű indulót egyesek „zöld a segged elvtárs”-ként énekeltek (családi gyűjtés). De itt alighanem másról van szó... Utánanézttem, a Wikipédia szerint a dal 1919-ből való, szerzője Szentmártoni István. Bekeült – igaz, sereghajtóként – a legnépszerűbb mozgalmi dalokat tartalmazó Hungaroton-válogatásba is, az imént említett indulóval együtt. Mindkettő eredeti, szerzői változatban. Akkor hát miért kezelték Szittyá Attila Bendegúz munkásságát zárt anyagként?

Lengyel György

A BUDAPESTEN TÖLTÖTT ÉVEIM legpozitívabb hozadékai közé tartozik az a barátságba hajló munkakapcsolat, ami Veled (és munkatársaiddal) kialakult. Talán mondhatjuk, hogy elértünk, létrehoztunk valamit közösen. Nagyon sokat tanultam Tőled, amiért hálás vagyok.

Kívánom, hogy alkotó erőd töretlen maradjon, és minél többet megvalósítsál a mindig kitűnő és újszerű kutatási ötleteidből, ami javára válik a kutatói közösségnek és remélhetően a felhasználók szélesebb köreinek is.

Mindehhez töretlen egészséget (ez ugye most sokkal többet jelent a szokásos frázisnál) és derűben telő, örömeket hozó évek hosszú sorát kívánom.

Barátsággal:

Németh Zsolt

KERTESI GÁBORÉK KUTATÁSI ASSZISZTENSEKÉNT eltöltött éveim meghatározzák az életpályámat. Itt tanultam a legtöbbet arról, hogy miben áll a közgazdasági kutatás, hogyan kell jó kérdéseket feltenni, hogyan érdemes ezeket megválaszolni, és hogy mit jelent a pontos, hatékony munka. De legalább ilyen fontos hatással volt rám Gábor példamutató embersége, hogy mit jelent az értékek és elvek melletti kiállás, az áldozatvállalás. Ezekért a leckékért, valamint a számos alkalomért, amikor segítséget kértem és kaptam tőle, örökké hálás maradok.

Szabó Bence

SZIA, GÁBOR! Különleges helyzetben vagyok, mert családom is vagy, mentorom is. Itt inkább az utóbbiról szólnék. Én történész lettem, nem közgazdász, viszont társadalom- és gazdaságtörténész. Ezt az irányultságot neked köszönhetem, ahogy tőled tanultam meg az empirikus módszerek primátusát és a komoly kutatás mércéjét is. Millió beszélgetéssel inspiráltál, inspirálsz ma is. Veled szeretem legjobban megvitatni, amit csinálok, mert hiába dolgozunk más területen, egy nyelvet beszélünk. Nem kérdés, hogy segítség nélkül nem lettem volna egyetemi tanár, és nem tudnám továbbadni diákjaimnak a társadalomtudományos történetírás szemléletét. Köszönök mindent! (És szeretlek.)

Baics Gergő



A XIV. kerületi pedagógusszakszervezet 70 leány és fiú részére törtanfolyamot szervez. A Május 1. úti iskolában Skaliczky Géza okleveles vívómester oktatja a törvívás fortélyaira az ifjúságot. Képünkön: Kertesi Gábor, a Május 1. úti fiúiskola II./a osztályának tanulója iskolázik a vívómesterrel.

(Bozsán felv.)

KERTESI GÁBOR
MŰVEI

Maximierung : B^*

$$\begin{array}{l}
 \lambda \\
 \mu
 \end{array}
 \begin{array}{l}
 \max_{s, a} \int G(x-s(x)) \cdot f(x|a) dx \\
 \text{kf: } \begin{cases} \int U(s(x)) f(x|a) dx - V(a) \geq \bar{H} \\ \text{ök: } \int U(s(x)) f_a(x|a) dx = V'(a) \\ 0 \leq s(x) \leq x \end{cases}
 \end{array}$$

Wegweiser für ERF

⇒ 4 'Moglichkeiten' zur optimalen Wahl

$$\begin{aligned}
 \max_{s, a} &= d(s, a, x, \lambda, \mu) \\
 &= \int G(x-s(x)) f(x|a) dx + \lambda \left[\int U(s(x)) f(x|a) dx - V(a) - \bar{H} \right] \\
 &\quad + \mu \left[\int U(s(x)) f_a(x|a) dx - V'(a) \right]
 \end{aligned}$$

$\lambda \geq 0, \mu \geq 0$

ERF:

S: partielle Ableitungen bilden; partielle Ableitungen nach s und a bilden \Rightarrow Ableitungen nach s und a bilden: (Ableitungen bilden und Null setzen!)

$$\begin{aligned}
 (1) \quad & -G'(x-s(x)) \cdot f(x|a) + \lambda U'(s(x)) \cdot f(x|a) \\
 & + \mu V'(s(x)) \cdot f_a(x|a) = 0
 \end{aligned}$$

Optimaler Wert $U(\cdot) f(x|a)$ - Wert!



VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA *

(ÖSSZEÁLLÍTOTTA: BÁLINT ÉVA ÉS KÖLLŐ JÁNOS)

CIKKEK, KÖNYVEK, KÖNYVFEJEZETEK,
ANGOL NYELVŰ MŰHELYTANULMÁNYOK

1982

Two types of development of small-scale industry in Hungary. *Acta Oeconomica*, Vol. 28. No. 1–2. 71–86. o.

1985

Second economy, competition, inflation. Társszerző: *Galasi Péter*. *Acta Oeconomica*, Vol. 35. No. 3–4. 269–293. o.

Worker Behaviour in the Labor Market. Társszerző: Sziráczki György. Megjelent: *Galasi Péter–Sziráczki György* (szerk.): Labour market and second economy in Hungary. Campus Verlag, New York–Frankfurt am Main, 216–246. o.

1987

Interfirm wage differentials in Hungary: causes and consequences. Társszerző: *Cukor Eszter*. *Acta Oeconomica*, Vol. 38. No. 1–2. 79–115. o.

1992

Válasz Csekő Imre megjegyzéseire. Társszerző: *Galasi Péter*. *Közgazdasági Szemle*, 39. évf. 4. sz. 337–348. o.

1994

Cigányok a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 41. évf. 11. sz. 991–1023. o.

Labour market situation of the Gypsy minority in Hungary. ILO–CEET, Budapest.

1995

Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után (Tények és terápiaiák). *Esély*, 4. sz. 19–63. o.

Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. Az 1970 és 1993 közötti évjáratok iskolai pályafutásának alakulása a munkapiaci következmények tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 42. évf. 1. sz. 30–65. o.

The statistics of deprivation. Társszerző: *Havas Gábor–Kemény István* (szerk.): *Hungarian Quarterly*, Vol. 36. No. 138. 67–80 o.

1996

A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. Társszerző: *Ábrahám Árpád*. *Közgazdasági Szemle*, 43. évf. 7–8. sz. 653–681. o.

Munkaerőpiac és gazdasági átmenet Magyarországon, 1989–1995. Társszerző: *Galasi Péter*. ILO–CEET, Budapest.

* Az MTMT-ből leválogatott lista nem tartalmazza a Közgazdaságtudományi Intézet és más hazai kutatóintézetek műhelytanulmány-sorozataiban megjelent írásokat, kivéve az Érettségi védelmében című, nagy sajtónyilvánosságot kapott tanulmányt. Ugyanakkor helyet kaptak benne a Munkaerőpiaci Tükör és a Társadalmi Riport évkönyvsorozatokban megjelent művek. A lista végén néhány általa jegyzett, a napisajtóban megjelent cikk szerepel (a vele készített interjúk, a műveit ismertető cikkek nem), továbbá egy sor rövidebb-hosszabb filmfelvétel linkje.

Két cigányvizsgálat. Kritikai elemzés. Szociológiai Szemle, 6. évf. 1. sz. 75–112. o.

Cigány tanulók az általános iskolában. Helyzetfelmérés és egy cigány oktatási koncepció vázlata. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Educatio Kiadó, Budapest, 7–31. o.

1997

A gazdasági ösztönzők hatása a népesség földrajzi mobilitására 1990 és 1994 között. Település- és körzetszint elemzés. *Esély*, 2. sz. 3–32. o.

Reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek, 1986–1996. A bérszerkezet átalakulása Magyarországon, I. rész. Társszerző: *Köllő János*. Közgazdasági Szemle, 44. évf. 7–8. sz. 612–634. o.

[The birth of the „wage curve” in Hungary, 1989–1995.](#) Társszerző: *Köllő János*. William Davidson Institute, Morgantown (WV).

1998

Regional unemployment rate differentials in Hungary, 1990–1995: the changing role of race and human capital Társszerző: *Ábrahám Árpád*. Megjelent: *Halpern László–Wyplosz, C.* (szerk.): Hungary: Towards a market economy. Cambridge University Press, 351–377. o.

[A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár.](#) Társszerző: *Kézdi Gábor*. Socio-typo, Budapest.

Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. Replika, 29. sz. 201–222. o.

A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. Társszerző: *Havas Gábor–Kemény István*. Kritika, 27. sz. 3. sz. 31–33. o.

Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben. A bérszerkezet alakulása Magyarországon, II. rész. Társszerző: *Köl-*

lő János. Közgazdasági Szemle, 45. évf. 7–8. sz. 621–652. o.

1999

A cigány népesség lélekszáma Magyarországon a kilencvenes évek elején. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Kemény István–Glatz Ferenc* (szerk.): A cigányok Magyarországon. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 45–71. o.

2000

A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1994 között. Munkatörténeti elemzés. Közgazdasági Szemle, 47. évf. 5. sz. 406–443. o.

Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. Közgazdasági Szemle, 47. évf. 10. sz. 775–798. o.

Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. Megjelent: *Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia* (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Új Mandátum Könyvkiadó–Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 211–239. o.

Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás előtt és után. Tények és terápiaiák. Megjelent: *Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia* (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Új Mandátum Könyvkiadó–Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 425–469. o.

Szégyen. Megjelent: *Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia* (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Új Mandátum Könyvkiadó–Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 79–81. o.

A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. Társszerző: *Havas Gábor–Kemény István*. Megjelent: *Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia* (szerk.): Cigánynak szü-

letni. Tanulmányok, dokumentumok. Új Mandátum Könyvkiadó–Aktív Társadalom Alapítvány, Budapest, 193–201. o.

2001

Regional unemployment rate differentials in Hungary, 1990–1995. The changing role of race and human capital. Társszerző: *Ábrahám Árpád*. Megjelent: *Lengyel György–Rostoványi Zsolt* (szerk.): *The small transformation. Society, economy and politics in Hungary and the new European architecture*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 160–187. o.

Az ágazati bérkülönbségek forrásai. I–II. rész. Társszerző: *Köllő János*. *Munkaügyi Szemle*, 45. évf. 7–8. sz. 54–56. o. 9. sz. 26–28. o.

A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése. A bérszerkezet alakulása Magyarországon, 1986–1999, III. rész. Társszerző: *Köllő János*. *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 11. sz. 897–919. o.

2002

Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő, hátrányos családi háttérű gyermekek megsegítésére az alapfokú oktatásban. *Esély*, 13. évf. 1. sz. 89–102. o.

Economic transformation and the revaluation of human capital: Hungary, 1986–1999. Társszerző: *Köllő János*. Megjelent: *de Grip, A. – Loo, J. V. – Maybew, K* (szerk.): *The economics of skills obsolescence. Theoretical innovations and empirical applications*. *Research in Labor Economics*, Vol. 21. 235–273. o.

2003

Regionális munkanélküliség és bérek az átmenet éveiben. Társszerző: *Köllő János*. Megjelent: *Gál Róbert Iván–Szántó*

Zoltán (szerk.): *Cselekvésemélet és társadalomkutatás*. In *memoriam Csontos László: Közgazdasági Szemle Alapítvány*, Budapest, 375–407. o.

Ágazati bérkülönbségek Magyarországon, I. rész. Az ágazati járadékképződés alternatív modelljei. Társszerző: *Köllő János*. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. 11. sz. 923–938. o.

Ágazati bérkülönbségek Magyarországon, II. rész. Járadékokon való osztozkodás koncentrált ágazatokban, szakszervezeti aktivitás jelenlétében. Társszerző: *Köllő János*. *Közgazdasági Szemle*, 50. évf. 12. sz. 1049–1074. o.

Cigány foglalkoztatás és munkanélküliség a rendszerváltás idején. Megjelent: *Csongor Anna–Lukács György Róbert* (szerk.): *Roma munkaerőpiaci programok*. *Autonómia Alapítvány*, Budapest, 9–28. o.

Fighting “low equilibria” by doubling the minimum wage? Hungary’s experiment. Társszerző: *Köllő János*. *IZA Discussion Paper*, No. 970.

2004

A 2001. évi minimálbér-emelés foglalkoztatási következményei. Társszerző: *Köllő János*. *Közgazdasági Szemle*, 51. évf. 4. sz. 293–324. o.

Iskolázottság és foglalkoztatottság. Társszerző: *Varga Júlia*. Megjelent: *Fazekas Károly–Varga Júlia* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2004. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest, 49–55. o.

Mikroökonómia előadásvázlatok. 28 előadás teljes szövege. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.

Fighting „low equilibria” by doubling the minimum wage? Hungary’s experiment. Társszerző: *Köllő János*. *William Davidson Institute, Morgantown (WV)*.

2005

Általános iskolai szegregáció, I. rész. Okok és következmények. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 4. sz. 317–355. o.

Általános iskolai szegregáció, II. rész. Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 5. sz. 462–479. o.

Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. Társszerző: *Varga Júlia*. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 7–8. sz. 633–662. o.

Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle*, 15. évf. 2. sz. 57–87. o.

A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Osiris, Budapest.

A foglalkoztatási válság gyermekei: roma fiatalok középiskolai továbbtanulása az elhúzódó foglalkoztatási válság idején. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek*, 5. sz.

2006

A diplomások keresete 1992–2005-ben. Társszerző: *Köllő János*. Megjelent: *Fazekas, Károly–Kézdi Gábor* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2006. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest, 80–87. o.

Felsőoktatási expanzió, „diplomás munkanélküliség” és a diplomák piaci értéke. Társszerző: *Köllő János*. *Közgazdasági Szemle*, 53. évf. 3. sz. 201–225. o.

2008

Children of the post-communist transition: Age at the time of the parent's job loss and dropping out of secondary school. Társszerző:

Kézdi Gábor. *B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, Vol. 7. No. 2. 1–25. o.

A roma és nem roma fiatalok középiskolai továbbtanulása. Első eredmények a TÁRKI-Educatio Életpálya-felmérése alapján. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György* (szerk.): *Társadalmi riport*, 2008. TáRKI, Budapest, 344–362. o.

A közoktatási intézmények teljesítményének mérése-értékelése, az iskolák elszámoltathatósága. Megjelent: *Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia* (szerk.): *Zöld könyv a magyar közoktatás megújításáért*. *Ecostat*, Budapest, 167–189. o.

2009

The assessment and evaluation of educational institutions, school accountability. Megjelent: *Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia* (szerk.): *Green book: For the renewal of public education in Hungary*. *Ecostat*, Budapest, 179–200. o.

Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Közgazdasági Szemle*, 56. évf. 11. 959–1000. o.

Roma foglalkoztatás az ezredfordulón. Számítások a 2003. évi országosan reprezentatív romafelvétel adatain. Megjelent: *Fazekas, Károly–Lovász Anna–Telegdy Álmos* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2009. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest, 133–148. o.

Szegregáció az általános iskolákban: számítások a 2006. évi országos kompetenciamérés adatain. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Fazekas, Károly–Lovász Anna–Telegdy Álmos* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2009. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest, 97–117. o.

2010

Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Ferge Zsuzsa–Makai Tóth Mária* (szerk.): Konferencia Az esélyegyenlőséget növelő óvodai-iskolai jó gyakorlatokról, Bátonyterenye, 2009. október 16–17. MTA Gyermekprogram Iroda, Budapest, 9–60. o.

Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában: Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006 és 2009 közötti hullámaiból. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György* (szerk.): Társadalmi riport, 2010. Tárki, Budapest, 371–407. o.

Segregation of primary schools in Hungary: A descriptive study using data from the national assessment of basic competences of 2006. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Fazekas, Károly–Lovász Anna–Telegdy Álmos* (szerk.): The Hungarian labour market, 2010. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest, 99–119. o.

Roma employment at the turn of the millennium: An analysis of the nationwide representative Roma survey of 2003. Megjelent: *Fazekas, Károly–Lovász Anna–Telegdy Álmos* (szerk.): The Hungarian labour market, 2010. Review and analysis. MTA Közgazdaságtudományi Intézet–OFA, Budapest, 135–150. o.

2011

The Roma/non-Roma test score gap in Hungary. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *American Economic Review*, Vol. 101. No. 3. 519–525.o.

Roma employment in Hungary after the post-communist transition. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Economics of Transition*, Vol. 19. No. 3. 563–610. o.

2012

Ethnic segregation between Hungarian schools: long-run trends and geographic distribution. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Statistikai Szemle*, 90. évf. No. 16. Különszám, 18–45. o.

Az óvodáztatási támogatásról. Egy feltételekhez kötött készpénz-támogatási program értékelése. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf. 10. sz. 1045–1085. o.

A roma és nem roma tanulók teszteredményei közti különbségekről és e különbségek okairól. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Közgazdasági Szemle*, 59. évf. 7–8. sz. 798–853. o.

2013

The achievement gap between Roma and non-Roma students in East Central Europe and its potential causes. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Grincow Working Papers, WP 4.3 P4.11. Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Budapest.

School segregation, school choice, and educational policies in 100 Hungarian towns. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Roma Education Fund, Budapest.

2014

Roma fiatalok a középiskolában: beszámoló a TÁRKI Életpálya-felmérésének 2006 és 2012 közötti hullámaiból. Társszerző: *Hajdu Tamás–Kézdi Gábor*. Megjelent: *Kolosi Tamás–Tóth István György* (szerk.): Társadalmi riport, 2014. Tárki, Budapest, 265–302. o.

Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városban. Társszerző: *Kézdi Gábor*. Megjelent: *Havas 70*. 2. kötet, 243–288. o.

The Kindergarten Attendance Allowance in Hungary: Evaluation of a Conditional Cash Transfer Program. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Acta Oeconomica*, Vol. 64. No. 1. 27–49. o.

2015

[Az érettségi védelmében](#). Társszerző: *Hajdu Tamás–Hermann Zoltán–Horn Dániel–Kézdi Gábor–Köllő János–Varga Júlia*. Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek, 1. sz.

2015

On the test score gap between Roma and non-Roma students in Hungary and its potential causes. Társszerző: *Kézdi Gábor*. *Economics of Transition*, Vol. 24. No. 1. 135–162. o.

2018

Sokkok hatása a születési kimenetekre. Társszerző: *Adamecz-Völgyi Anna–Bárdits Anna–Szabó-Morvai Ágnes*. Megjelent: *Fazekas Károly–Szabó-Morvai Ágnes* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2017. MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, Budapest, 94–96. o.

2019

Health differences at birth between Roma and non-Roma children in Hungary: long-run trends and decomposition. Társszerző: *Hajdu Tamás–Kézdi Gábor*. *Population and Development Review*, Vol. 45. No. 3. 631–657. o.

Inter-ethnic friendship and hostility between Roma and non-Roma students in Hungary: The role of exposure and academic achievement. Társszerző: *Hajdu Tamás–Kézdi Gábor*. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, De Gruyter, Vol. 19. No. 1. 1–17. o.

Parental Job Loss, Secondary School Completion and Home Environment. Társszerző: *Hajdu Tamás–Kézdi Gábor*. *Acta Oeconomica*, Vol. 69. No. 3. 393–423. o.

2020

A mortalitás és morbiditás jövedelmi egyenlőtlenségei. Társszerző: *Bíró Anikó–Elek Péter–Hajdu Tamás–Prinz Dániel*. Megjelent: *Fazekas Károly–Elek Péter–Hajdu Tamás* (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2019. Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Budapest, 91–98. o.

The Effect of Expanding a Neonatal Intensive Care System on Infant Mortality and Long-Term Health Impairments. Társszerző: *Hajdu Tamás–Kézdi Gábor–Szabó-Morvai Ágnes*. *CERS-IE Working Papers*, No. 20. Institute of Economics, Centre for Economic and Regional Studies.

2021

Life expectancy inequalities in Hungary over 25 years: the role of avoidable deaths. Társszerző: *Bíró Anikó–Hajdu Tamás–Prinz Dániel*. *Population Studies*.

FONTOSABB SAJTÓMEGJELENÉSEK

[Megszámolhatóság kontra megszámozhatóság](#). (*Zádori Zsolt* beszélget Kemény Istvánval, Kertesi Gáborral, Majtényi Lászlóval, Székely Ivánnal és Zsigó Jenővel). *Beszélő*, (2000) 5. évf. 3. sz. 8–24. o.

A foglalkoztatás növelése nem lehetséges a közoktatás átfogó megújítása nélkül. Társszerző: *Fazekas Károly–Köllő János–Varga Júlia*. *Élet és Irodalom*, (2006) 50. évf. 46 sz. 8–9. o.

Az oktatásról. Hiller Istvánnal beszélget Pikó András. Hozzászólók: *Domány András, Ormos Mária, Heller Ágnes, Horn Mik-*

lás, Kertesi Gábor, Vásárhelyi Mária. Mozgó Világ, (2006) 32. évf. 8. sz. 21–33. o.

Az etnikai profilalkotásról. Válasz Mérő Lászlónak. Magyar Narancs, (2009) 21. évf. 50. sz. 54–55. o.

Rendszerhibák: Miért nincs összhangban a közoktatás intézményrendszere a szabad iskolaválasztással? Magyar Narancs, (2010) 22. évf. 17. sz. 50–51. o.

A derék Csülök. Magyar Narancs, (2010) 22. évf. 4. sz. 5–6. o.

VIDEÓK

A JÓ ISKOLÁT! SOROZATBAN KÉSZÜLT

INTERJÚ RÉSZEI:

[Felelősségtudat](#) (2010. augusztus 4.).

[Közügy](#) (2010. augusztus 4.).

[Szakképzés](#) (2010. augusztus 4.).

[Jó iskolát!](#) (2010. szeptember 13.).

[Oktatási rendszer](#) (2010. szeptember 13.).

HOSSZABB FELVÉTELEK

[Nyíregyházi szegregációs per](#) (2012. december 20.).

[Kertesi Gábor előadása az A38 hajón](#) (2013. márc. 29.).

[A tudatlanság hatalom? – Kettős Mércse-beszélgetés oktatásról, iskoláról, szegregációról](#) (2014. december 12.).

Alinda: [Kertesi Gábor](#) (2016. február 11.).

[Roma/nem-roma demográfiai trendek, 1970–2010](#) (2017. július 6.).

